

Claire Lalouette

civilizația egiptului antic



Editura Meridiane

Civilizația
Egiptului antic

Claire Lalouette

civilizația
egiptului antic

Volumeul I

Traducere și note de
MARIA BERZA

CIOBANU
LORELIANA-ANDREEA

CLAUDE LALOUETTE
L'Égypte des Pharaons
© Librairie Arthème Fayard, 1955

Tout droits réservés
Biblioteca de artă
Arte și civilizații

UNIVERSITATEA
ALBA IULIA - ALBA IULIA

CLAIRE LALOUETTE
L'empire des Ramsès
© Librairie Arthème Fayard, 1985

Toate drepturile
asupra prezentei ediții în limba româ-
nă sînt rezervate Editurii Meridiane

Claire Lalouette

civilizația egiptului antic

Volumul I

Traducere și note de
MARIA BÎRZA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1987

Claire Lalouette

civilizația egiptului antic

Volume I

Traducere și note de
MARIA BERZA

EDITURA UNIVERSITĂȚII
ALB. I. CARAIAȘ
BUCUREȘTI, 1966

1966, 1967

1966, 1967

Pe copertă:
Adorația răsăritului de soare între doi si comori (fragment)
Mormîntul lui Arinefer, Teba. Dinastia a XX-a

Atâtea monumente mai evocă încă, în zilele noastre, grandoarea regilor ramesizi: Karnak, Luxor, Abu Simbel, printre altele. La Paris, la Grand Palais, acum cîțiva ani, măreția lui Ramses al II-lea, sau mai degrabă amintirea lui, au făcut să se îmbulzească mulțimile*.

Domnia faraonilor ramesizi ocupă două veacuri de istorie, două veacuri de prestigiu necontestat în întregul Orient Apropiat — unde faraonii și-au croit un vast imperiu —, și de dominație asupra Africii — unde puterea regilor Egiptului s-a întins pînă dincolo de cea de a patra cataractă a Nilului. A fost o vreme a regilor-eroi, vremea mării epopei a suveranilor cuceritori. Ideologia religioasă își elaborează miturile cele mai profunde, cultura literară și artistică atinge o culme.

Două veacuri, care au fost treptat modelate, zămislite de cele două milenii de istorie ce le-au precedat și asupra cărora am dorit, la începutul acestei cărți, să atrag atenția cititorului într-un mod concis, dar foarte precis, pentru a putea înțelege mai bine apoi înlănțuirea ineluctabilă care făcea necesară constituirea imperiului egiptean: rezultatul unei gîndiri politice deliberate, sprijinită de credința în zei.

Am dorit totodată să poată fi citite cît mai multe texte egiptene datînd din acea perioadă; de aceea le-am tradus în număr mare, pentru ca cititorul să poată avea măsura geniului deosebit al celei mai vechi civilizații din lumea cunoscută pînă în prezent.

* Cu prilejul expoziției din anul 1984 consacrată lui Ramses al II-lea (n.tr.).

Egiptul este țara cea mai veche din lume, iar vechimea și măreția sa, precum și „misterul“ care l-a învăluit timp îndelungat au stîrnit întotdeauna un interes deosebit — o țară recunoscută astăzi ca fiind izvorul viu al civilizațiilor clasice și de care sintem prin urmare, în parte, dependenți.

Într-adevăr, nicicînd Egiptul nu a fost rupt de lume; de fapt el nu a cunoscut acea „splendidă izolare“ care i se atribuie uneori. Pe mări și prin deșerturi, prin piste de caravane, pe canale și oceane, el se oferea cu generozitate lumii din jur. Astfel, Egiptul a constituit cea mai importantă cale de circulație a lumii antice, între platourile înalte ale Africii și Mediterana, între stepele Libiei și lumea asiatică. Din Sudan pînă în Anatolia, din Libia pînă în Mesopotamia, Egiptul a fost marea *răspîntie*, comercială, politică, spirituală, timp de aproape patru milenii înaintea erei noastre.

Peste trei milenii de istorie, cel mai lung parcurs cunoscut pînă astăzi al unei civilizații originale, care a rezistat influențelor străine, căci a reprezentat o ideologie, un întreg sistem de gîndire, zămislit treptat pe malurile Nilului și care a oglindit înalta spiritualitate a unui popor deosebit.

Egiptul era o țară predestinată, un ansamblu unic de ținuturi, cu contururi net delimitate, fie de deșerturi, fie de mări — un ansamblu de ținuturi grupate în jurul unei singure axe vitale, valea fluviului Nil.

Cît cuprindeai cu privirea se întindeau deșerturile Saharei orientale, mai puțin aride ca în zilele noastre, unde trăiau mîndre fiare —

pantere, lei — ce se apropiau pe inserat primejdios, venind să se adape la cîte un izvor. Aici trăiau în turme și tot felul de animale, mari și mici: bubali*, antilope oryx**, sau cu coarnele răsucite, gazele cu coarnele în formă de liră, hiene și șacali, pîndite de vinătorii nomazi.

Dar Nilul, părintele zeilor și al oamenilor deopotrivă, aducea, în aceste nisipuri sterile, apa dătătoare de viață. Tot el mai transporta, binefacere reînnoită în fiecare an pe timpul verii, la revărsare, mîlul fertil, compact și negru, pămînt fêruginos smuls solului abisinian, pe care îl rostogolea lin din cataractă în cataractă, pînă la prima dintre ele, unde începe Egiptul, ca să-l răspîndească apoi pe cele două maluri. Hapi***, fluviul sacru, este reprezentat ca o ființă androgină, cu sîinii lăsați și pîntecul rotunjit (ca o bătrînă și fecundă doică), cu brațele încărcate de flori, fructe și pești.

Chiar înainte de al patrulea mileniu î.e.n., oamenii se strinseseră de-a lungul cursului fluviului, trăind din vînătoare și pescuit.

Clima, mai umedă în acele timpuri străvechi, făurea un peisaj mult diferit de cel cunoscut astăzi: o vale întinsă și mlăștinoasă, adumbrită, de o parte și de alta, cu „păduri“ dese de papirusi care își răsfirau umbrele pînă la șase metri înălțime; aici își găsea adăpost o faună felurită, bogată, zgomotoasă, ușor de îmblînzit sau consumat, ori, dimpotrivă, primejdioasă: tauri sălbatici, uruși, mistreți și porci, hipopotami, crocodili,

* *Bubalus caffer*, bivoul african; trăiește la sud de Sahara (n.tr.).

** *Oryx algazel*, antilopa spadă; populează regiunile deșertice și subdeșertice din nordul Africii (Sahara și Sahel) (n. tr.).

*** De fapt denumirea de „Hapi“ nu se referă la cursul fluviului, divinizat, ci semnifică mai degrabă spiritul Nilului, esența sa dinamică; revărsarea anuală a fluviului era „venirea lui „Hapi“. Imaginea androgină a acestei divinități (cap de bărbat cu barbă, sîni mari de femeie) îi definește atributele funcționale; de el depinde hrana zeilor, a casei faraonului și a populației. În multe reprezentări el poartă pe cap mănunchiuri de plante acvatice (papirusi, lotuși) (n. tr.).

șerpi, reptile de tot soiul. În apele fluviului înotau pești nenumărați, iar în umbrelele papi-rușilor își făceau cuibul puzderie de păsări: ibiși, flamingo, pescăruși obișnuiți sau verzi, prepelițe, nagîți, vrăbii, coțofene, care însufleteau cu cîntul, ciripitul și zburătăceala lor această „lume a începuturilor“, plină de taine și primejdii, dar tot atît de ademenitoare pentru locuitorii deșertului și stepelor. Mai întîi nomazi, cutreierînd întinderi nesfîrșite după hrană, ei au încercat să se stabilească în această oază luxuriantă, care se întindea pe o mie de kilometri, pînă la țărmurile Mediteranei.

Printr-o strădanie plină de istețime și răbdare, ei au învățat cu timpul să stăpînească revărsările, care inundau vara cîmpiile prea joase. După ani și ani, muncind cu sirg, acești oameni au creat, pentru nevoile lor, un nou peisaj. Au săpat canale care brăzdau nisipurile sterpe, disciplinînd fanteziile apelor și îngăduind mîlului să se aștearnă mai departe și mai cu folos. Astfel a luat naștere agricultura, între fluviu și deșert. Griul, orzul, inul, vița de vie, culturile de zarzavaturi s-au întins de-a lungul văii. Oamenii își fac pîinea din grîu, berea din orz pentru hrana lor zilnică, își țes veșmintele din in, învață să îmblînzească sălbăticiunile din mlaștini, acum domestice, în cirezi și turme numeroase, satisfacîndu-și astfel trebuințele.

Locuitorii se adună în sate care, la rîndul lor, se asociază. Încă din timpurile preistorice, se pare, iau ființă două regate, care corespund celor două regiuni naturale ale țării: regatul Egiptului de Sus, care se așterne, pe opt sute de kilometri, de la Assuan la Memfis (aproape de orașul Cairo din vremurile noastre), fișie de pămînturi rod-nice, mărginite la vest de falezele platoului libian, iar la est de colinele arabe, comunicînd, prin văi laterale, cu salba oazelor la vest și Marea Roșie la est; regatul Egiptului de Jos, la nord, coincide cu delta Nilului, care își răsfiră cele șase brațe în evantai, între lacul Mareotis și lagunele de la Pelusium, vastă cîmpie aluvionară întinsă pe

două sute de kilometri, pînă la țărmul Mediteranei.

O țară dublă, un regat dublu, o atracție dublă: către platourile Africii și țăările mediteraneene.

Prin anul 3200 î.e.n., un rege, Narmer* (grecii îi vor spune Menes) unifică cele două regate, însă toate tradițiile Egiptului vor oglindi această dualitate inițială.

Istoria Egiptului începe o dată cu Narmer, iar prosperitatea lui în același timp cu monarhia. O putere centrală bine articulată va permite să se asigure o adevărată *politică* economică; pe viitor vor fi și mai bine stăpînite revărsările fluviului, coordonîndu-se, pe tot parcursul lui, observațiile nilometrice, fiind mobilizați mii de sclavi, care, cu cîte o săpăligă și o traistă în spinare, întrețin rețeaua canalelor. Dacă geografia Egiptului este cea care determină în mod firesc viața economică și socială, ea reclamă totodată existența unui anume sistem politic. Cînd regii sînt puternici, țara e prosperă și fericită; pe timpul faraonilor din dinastia Ramses**, Egiptul va atinge apogeul măreției și belșugului său. În schimb, îndată ce pe tron se urcă un suveran slab, se instalează declinul economic și foametea. Astfel a luat naștere Egiptul: *Kemet****, „cel Negru“ (culoarea mîlului rodnic) în egipteană, prin

* O dată cu Menes, conform tradiției întemeietorul primei dinastii unite, încep listele regale indigene; la autorii greci (Herodot de pildă) vom întîlni cîteva legende relative la acest rege, cel dintîi legislator egiptean. Anticii îl defineau pe Menes drept primul om care ar fi domnit după semizeii. Istoricii moderni folosesc numele lui Menes aproape simbolic, pentru a desemna regele care a federat cele două regate ale Egiptului de Sus și de Jos. Nu se știe însă exact care dintre regii arhaici atestați de monumente a fost prototipul legendarului Menes. Se poate să fi fost Horus Narmer, cel care și-a așezat într-adevăr pe creștet cele două coroane, sau Horus Aha, al cărui mormînt este cel mai vechi monument regal cunoscut, la Sakkarah, necropola Memfisului (n. tr.).

** Acest nume a fost purtat de o întreagă serie de regi ai Egiptului începînd cu Ramses I (1306—1304 î.e.n.), sub dinastiile a XIX-a și a XX-a, numite *rameside*, în cea de a doua jumătate a Imperiului Nou (n. tr.).

*** *K m. t.*, „(pămîntul) negru“ (n. tr.).

opozitie cu *Deşret**, „cel Roşu“, deşertul sterp scinteind în soare. Dualitatea peisajului egiptean se regăseşte în aceste culori contrastante, care aşază faţă în faţă rodnicul şi sterpul, viaţa şi moartea, totodată amintirea celor dintii peregrinări ale oamenilor.

Cine erau acei oameni care au întemeiat regatul Egiptului şi au trăit cu peste şase mii de ani înainte de noi? Ei aparţineau unei seminţii puternice. Dacă hoinărim astăzi pe străzi din Cairo, Assuan sau Luxor, numeroase sînt chipurile, siluetele şi atitudinile întîlnite care amintesc de figurile sculptate sau pictate în mormintele de altădată. E cunoscută întîmplarea trăită de nişte lucrători angajaţi de Mariette**, care, îndată ce-au pătruns la Saqqarah, în *mastabaua*¹ lui Ka-aper (notabil care a trăit sub dinastia a V-a, către 2500 î.e.n.), au rupt-o la fugă îngroziţi, strigînd: *Şeic el Beled ! Şeic el Beled !* („E primarul satului ! E primarul satului !“). În penumbra încăperii închise, statuia, cu trăsături cam greoaie, nasul uşor coroiat, ochii încrustaţi şi deci strălucitori, trupul obez, avînd o atitudine mîndră şi demnă, le amintise atît de viu figura magistratului local, încît au crezut că-l văd acolo, luîndu-le-o înainte în mod inexplicabil. Era o rasă puternică, ale cărei caracteristici etnice au rezistat adesea invaziilor succesive.

Se poate vorbi de o *rasă egipteană*; cu o exprimare mai savantă, se spune rasa hamito-semitică. Într-adevăr, au venit aici oameni din cele patru zări, ademeniţi de bogăţia văii Nilului: africani din Nubia, Sudan şi Libia, semiţi din Asia. Toţi aceştia s-au amestecat între ei timp de milenii, înainte de istoria propriu-zisă a Egiptului. Tocmai această „fuziune“ umană a dat naştere tipului egiptean.

* *D š r. t.*, „(pămîntul) roşu“ (n. tr.).

** Auguste-Edouard Mariette (1821—1881), egiptolog francez, întemeietorul muzeului din Bulaq (suburbie a oraşului Cairo). A descoperit amplasarea Serapeum-ului din Memfis (n. tr.).

Cunoașterea limbii ne îngăduie să distingem rolul Africii și cel al Asiei în structura acestui popor. După toate probabilitățile, peste un substrat african s-a impus un vast aport semitic; într-adevăr, limba egipteană are o sintaxă semitică, analogă limbilor asiro-babiloniană, cananeeană, aramaică (limbi moarte), arabă sau ebraică (limbi vii): aceeași lipsă a vocalelor în limba scrisă, aceeași înșiruire de consoane, aceeași nedeterminare în timp, îndeosebi în cazul verbelor. Vocabularul este, în mare parte, de origine semitică, putînd fi identificate peste trei sute de rădăcini comune cu diversele limbi ale acestui grup, dar el conține și cuvinte din fondul african: cam o sută de rădăcini sînt comune cu acelea ale limbilor din grupul libiano-berber și se constată totodată unele înrudiri cu limbile din sud, galla sau somali. Gîndirea vechiului Egipt e turnată însă într-un „tipar“ semit, sintaxa.

Semite sînt și frumoasele chipuri ale cuceritorilor ramesizi, cu nasul impunător, arcuit și cu profil de vultur.

Din aceste diferite aporturi umane s-a născut prin urmare un popor cu puternice caracteristici etnice, cu trăsături durabile.

Un popor se mai definește prin modul său de viață și, mai mult încă, prin spiritul care îl însuflețește. Și în aceste domenii egiptenii din antichitate își au caracteristicile lor proprii.

Erau, neîndoielnic, oameni puternic îndrăgosiți de viață. Legende și imnurile care, în morminte, stau alături de basorelieful și picturi, dezvăluie existența cotidiană și caracterul lor vesel, fericit, înclinat spre glumă. Umorele e adeseori prezent în aceste reprezentări, marcat de o atitudine neprevăzută, o culoare neașteptată, sau dezvăluit de o scenă hazlie.

Poporul Egiptului era prin excelență optimist, agreabil, dușman al dezordinii și al exceselor, iubitor al măsurii, avînd drept ideal bucuriile simple ale vieții de familie, iar drept regulă de

conduită respectul aproapelui. Dintre toate popoarele semitice ale antichității, el este singurul care n-a practicat sacrificii omenești. O anecdotă care ne-a parvenit transcrisă pe un papyrus relatează că regele Keops, dornic să se distreze, a poruncit să vină vrăjitorul Djedi, a cărui specialitate era să lipească la loc căpățînile tăiate. Regele îi ceru acestuia să facă acest exercițiu cu cîțiva prizonieri, la care Djedi se împotrivi, zicînd: „Nu cu oameni, o, rege, stăpînul meu; e oprit a săvirși așa ceva asupra binecuvîntaților supuși ai atotputernicului“ și i se aduseră o oaie și un bou.

Acești oameni, chemați să fie ostași în timpul cuceririlor, iubeau pacea, cînd „țara e ca o scîndură foarte netedă“, iar inima „dulce ca uleiul de măsline“. Imnurile izbînzii erau urmate de cîntece în cinstea păcii regăsite.

Poporul Egiptului era foarte sensibil, cu gîndul îndreptat mai degrabă către lumea realităților și a vieții decît spre introspecție și filosofie; sensibilitatea lui transpare în toate domeniile exprimării personale: arta (care materializează gîndul), credința religioasă (care îl exaltă).

Un popor de artiști, pentru care arta era, în toate genurile sale, un mijloc și un sprijin în dobîndirea nemuririi, pentru ca niciodată viața, atît de îndrăgită, să nu înceteze pe pămînt. Artă, mijlocitoare a eternității, devine în Egipt metafizică.

Ca să-l înțelegem, e de ajuns să privim basoreliefurile și picturile: egipteanul nu se supune senzației percepute. El nu reprezintă imaginea unei ființe sau a unui obiect așa cum îi este transmisă printr-o vizualitate directă, ci analizează această viziune cu luciditate, o descompune în elementele ei esențiale, o sintetizează apoi în chip inteligent și construiește un ansamblu rațional de linii și volume care dezvăluie în întregime ființa sau obiectul reprezentat, în toate amănuntele și în esența sa. Sensibilitatea artistului se manifestă și în tehnica utilizată: el își trasează liniile cu un uimitor simț

al puterii de sugestie și unește, într-o confruntare neîncetată, scena și emoția personală.

Egiptul este țara iubită de zei, locul privilegiat al unei reflecții religioase intense. Toți adepții religiilor păgâne se identifică profund cu natura, egiptenii îndeosebi. Să ne gândim numai la nesfârșitele întinderi de nisip, la prezența providențială a marelui fluviu, rodnic și unic dătător de viață, la lumea atrăgătoare și plină de primejdii a mlaștinilor. În chip firesc și spontan, egiptenii și-au manifestat iubirea și recunoștința față de forțele binefăcătoare ce îi înconjurau și, pe de altă parte, au încercat să împace ființele și lucrurile care le erau ostile. Ei au însuflețit universul cu niște prezențe superioare, incontolabile, dar accesibile oamenilor: aceștia au fost zeii. Înfațișarea și faptele zeilor au constituit obiectul unei elaborări lente, lăsată adeseori în voia tradițiilor locale, apoi au înflorit în legende, în mituri care au cutezat să explice lumea, toate acestea într-o îndelungată gestație spirituală, ajunsă deja la un prim stadiu de înflorire în mileniul al III-lea î.e.n., așa cum atestă lungile inscripții sculptate de pe pereții camerelor funerare ale piramidelor regale încă de la sfârșitul celei de a V-a dinastii (câtre 2400 î.e.n.), perioadă care-și are rădăcinile într-un trecut extrem de îndepărtat, pe care nu ni-l putem nici măcar închipui.

Doar etapele cele mai apropiate de noi ale acestei evoluții îndelungate pot fi identificate uneori.

La început, unele animale, în primul rând masculii din fruntea cirezilor și turmelor imense, s-au remarcat prin forța lor generatoare, care făcea ca viața să continue. Astfel au ajuns să fie venerați îndeosebi berbecul sau taurul.

La Elefantina, lângă prima cataractă a Nilului, era adorat zeul-berbec Hnum, zeu creator, a cărui capacitate de a da viață se manifesta într-o manieră foarte specială: el crea fiii omului servindu-se

de o roată de olar, ceea ce se datorează, desigur, unei îndeletniciri locale, în ținutul acela sălășluind o importantă colonie de olari, încă prezentă în epoca grecească. Hnum era și „zeul apei proaspete“, lui atribuindu-i-se revărsările, deoarece principalul său loc de cult se afla în apropierea cataractei, de unde, după credința egipteană, ieșea Nilul din pământ. În această ipostază era adorat în tot Egiptul și i se aduceau sacrificii la sosirea verii. Era reprezentat sub înfățișarea unui berbec sau a unui om cu chip de berbec. Omul și animalul fiind deopotrivă zămisliți de zei, forma antropomorfă nu făcea decât să adauge o eficacitate suplimentară, mai „universală“, imaginii divine.

Soarele, marele dătător de viață, a fost adeseori considerat drept taur; Re (denumirea obișnuită a astrului, la origine) este desemnat uneori drept „taurul de aur ferecat în lapislazuli“.

Multitudinea imaginilor, variate și colorate, este una dintre caracteristicile gândirii religioase egiptene, care transpune cu ușurință în mituri divine simple rezultate ale observației. Cerul poate fi un șoim, Horus (denumirea comună a speciei); pasărea, pe care oamenii o contemplă pe când plutește deasupra pământului, este asimilată în mintea lor cu tărimurile cerești, ochii ei devenind soarele și luna, cei doi aștri luminători ai zilei și ai nopții. Uneori, în urma unei asimilări mai restrânse, ea este soarele, Horakhty („Horus al celor două orizonturi“). O imagine sacră, larg răspândită, care evocă acest mit — soarele cu două aripi — domină porțile templelor și edificiilor sacre sau se desfășoară deasupra scenelor rituale.

Vaca era și ea venerată ca simbol de belșug și rodnicie; grație acestei caracteristici, ea a fost asimilată cerului, a cărui lumină hrănește pământul și îl face rodnic. Ea se numea Hator, adică „palatul lui Horus“ cerul devenind nemărginitul sălaș al soarelui-șoim. O imagine nu exclude nicio dată alta, ele se îngemănează în compuși mistici, care sporesc și întăresc forța activă a conceptelor

divine. Hator stătea în picioare deasupra zării; spinarea ei era cerul, iar copitele i se sprijineau pe pământ. Uneori ea putea lua forma unei femei, boltită deasupra universului, ale cărei mâini și picioare atingeau pământul; femeia-cer se mai putea numi și Nut.

Așa se explica și renașterea vieții în zori, o dată cu răsăritul glorios al astrului zilei. Soarele, noul-născut al aurorei, zămislit din pîntecul lui Nut sau al lui Hator, crește pe măsură ce urcă pe cer; ajuns la vîrsta bărbăției cînd este la zenit, se împreunează cu mama-soața lui, apoi, îmbătrînind treptat, dispare seara în gura ei. Același ciclu se poate repeta avînd drept actori vaca și taurul. Soarele din zorii zilei va fi atunci „tînărul vițel de aur“ — astrul este numit „taurul mamei sale“, renăscînd din el însuși prin mijlocirea unui principiu feminin, soție și mamă totodată; iată imaginea cea mai perfectă a eternității și unicității divine.

Dacă soarele renaște zilnic, dacă vegetația se reînnoiește o dată cu venirea fiecărei primăveri, de bună seamă și omul trebuie la rîndul lui să renască și să-și urmeze etern viața. Lupta împotriva morții distrugătoare a constituit astfel în mod firesc una din marile preocupări ale gîndirii religioase. În religiile antice, zeii supraviețuirii au fost foarte adesea, la origine, zei agrari: Baal sau Adonis în spațiul asiatic, Osiris în spațiul egiptean, Osiris cel care a pătimit și a dezvăluit oamenilor calea reînvierii. Textele piramidelor ne îngăduie să-i reconstituim legenda: Osiris a fost cel dintîi rege al pămîntenilor, un rege bun, care i-a învățat pe oameni agricultura, viticultura, meșteșugurile. El a stîrnit gelozia fratelui său Seth (adeseori asimilat forțelor răufăcătoare ale deșertului): Seth „l-a legat“ pe Osiris, l-a „ucis“ și i-a azvîrlit cadavrul în apă. O tradiție mai recentă (relatăată de Plutarh) ni-l arată pe Seth tăindu-i trupul în paisprezece bucăți, pe care le împrășteie pe pământ. Atunci Isis (sora-soție a lui Osiris)

și Neftis (cealaltă soră a lui, soția lui Seth) încep să-l jelească, iar toți zeii îl plâng la rîndul lor, plini de amarăciune. Isis și Neftis pornesc deznăjduite în căutarea rămășițelor pămîntești ale lui Osiris. Trupul acestuia e salvat de la descompunere de către Nut, mama sa, care „îi împreunează oasele, îi așază inima la loc și îi lipește apoi capul“ (gesturi simbolice ale unei noi nașteri). După aceea, Re îi insuflă viață, asigurîndu-i astfel definitiv învierea. În versiunile mai puțin vechi, Re trimite zeul-șacal Anubis ca să reconstituie trupul și să „realizeze“ cea dintîi mumie, în timp ce Isis, transformată în pasăre, îi redă soțului ei suflarea, bătînd din aripi și rostind cuvînte magice. Apoi, așezîndu-se pe trupul lui Osiris, Isis zămislește un fiu, Horus, pe care-l crește în taină, ascuns în mlaștinile Deltei, la adăpost de gîndurile ucigașe ale unchiului său Seth. La timpul cuvenit, Horus își va redobîndi de la Seth moștenirea și își va răzbuna tatăl.

Această legendă, care exaltă fidelitatea conjugală și pietatea filială (virtuți aflate la loc de cînte în Egipt), deține adeseori o valoare mitică. Prin faptul că trupul lui, aruncat în apă, devine „verde și negru“ (culoarea primăverii în Egipt, cînd grîul incolțește din mil), sau cînd cele paisprezece bucăți sînt răspîndite pe pămînt, Osiris este un zeu agrar, simbol al fertilității; el este „bobul nou“, ce pare mort cînd e îngropat în pămînt, dar renaște primăvara, către o nouă viață. „Mlădiță viguroasă răsărind din apă“, el este totodată simbolul revărsărilor periodice, dătătoare de viață. Prin moartea și învierea lui, el evocă deci fazele vieții în natură, care se reînnoiește neîncetat. El este vegetația, cu un ciclu la fel de neclintit ca cel al soarelui. Speculațiile religioase au asimilat totodată lupta lui Osiris cu Seth opoziției naturale dintre fecunditate și sterilitate, ordine și haos, lumină și întuneric.

Cît despre Anubis, cel dintîi făcător de mumii, el e reprezentat în chip de șacal (sau de om cu cap de șacal), căci acest animal, cînd pornea

în căutarea hranei rățăcea adeseori prin preajma necropolelor; de aceea, gândirea egipteană asocia adeseori imaginea șacalului cu ideea morții.

La origine, fiecare zeu era adorat într-o așezare anume, care era locul său sacru; acolo preoți fideli au compus, pentru ca zeul *lor* să fie „primul venit“ din haosul original, diverse teologii care explicau facerea lumii. Orașul sacru unde Re era venerat a fost Heliopolis (aproape de capitala Memfis), încă de la începuturi; cel al lui Osiris, la începutul mileniului al II-lea, a fost Abydos, în Egiptul de Sus. Mai târziu aceste legende au cunoscut felurite evoluții.

Politeism, monoteism, henoteism? De ce să aplicăm niște categorii moderne unor modele de gândire antică? Fiecare om în așezarea lui își avea propriul zeu. Textele menționează adesea pur și simplu *netjer* (zeul), fără vreo altă precizare de persoană. Fiecare își avea credința proprie; pe vremea aceea intoleranța încă nu apăruse. Erau adorate forțele naturii, ale căror nume erau diferite în funcție de loc.

Această larghețe de gândire va permite panteonului egiptean, în timpul cuceririlor rameside și ale marelui imperiu, să primească cu generozitate divinitățile străine, care întruchipau soarele sau vegetația; fie că acestea erau Șamaș* sau Baal**, numele lor simbolizau aceeași forță vitală ca cele ale lui Re sau Osiris.

Astfel era viața pe malurile Nilului, în voia zilelor și desfătărilor. Bucuriile oamenilor erau simple în acele timpuri; un text poetic, ce datează cu aproximație din anul 2100 î.e.n., le descrie astfel:

„E bine, desigur, să plutești pe fluviu
în jos ...

* Zeu babilonian complex, al fertilității solare, al legislației și justiției, al divinației (patrona oracolele, pe profeți și prezicători) (n. tr.).

** Zeu de origine mesopotamiană, foarte răspândit în antichitatea semită; numele i se reia de la un popor la altul, cu diferite epitete (n. tr.).

E bine, desigur, cînd plasa e întinsă
și păsările sînt prinse în laț...

E bine, desigur, cînd drumurile sînt
făcute ca să te preumbli.

E bine, desigur, cînd brațele oamenilor
înalță piramide și sapă heleșteie și sădesc
pentru zei livezi.

E bine, desigur, cînd bărbații-s beți și își
toarnă pe gitlejuri vin, cu inima ușoară.

E bine, desigur, cînd pe buzele tuturor
plutesc zimbete de bucurie, în timp ce
căpeteniile nomelor stau falnice, cătînd
din casele lor la veseliea oamenilor, înveș-
mîntați cu in subțire și ținînd în mînă,
plini de mîndrie, toiagul de conducător⁶⁶.

E bine, desigur, cînd patul e pregătit
pentru culcare, căpătiul mai-marilor e
ocrotit, cînd fiecare om își are locșorul
lui, pe o rogojină așternută la umbră și
poarta ferecată îl păzește pe cel care odih-
nește în tufișuri¹¹.

Partea întâi

ISTORIA UNUI IMPERIU

A. LA IZVOARELE IMPERIULUI

Regatul liniștit

La începuturile regatului

Cam pe la 3200 î.e.n., Narmer unește Egiptul de Sus și de Jos, creînd un regat unic, ce se întinde de la Assuan pînă la Marea Mediterană. El își așază pe creștet așa-numitul pșent* (deformare grecească a cuvîntului egiptean *pa sekhemti*, „cele două puternice“), reunind mitra albă, înaltă, din Egiptul de Sus, cu coroana roșie a Egiptului de Jos, simbol durabil al suveranității asupra pămîntului egiptean. Cel dintîi dintr-o lungă serie de dinastii, el instaurează puterea faraonică.

Originar din sud, probabil din Hierakonpolis, își instalează capitala la Tinis, pe malul stîng al Nilului, la 100 km sud de Teba; acest oraș va rămîne centrul puterii faraonilor încă

* Coroana dublă. În partea inferioară era coroana roșie a Deltei, prelungită înapoia capului printr-o tijă tare; peste aceasta se suprapunea mitra Egiptului de Sus, de culoare albă, care se subțiază spre vîrf și sfîrșește apoi printr-un fel de rotunjire (n. tr.).

două veacuri, în timpul primelor două dinastii² din istoria Egiptului. Se pare însă că, dînd dovadă de o inteligență politică remarcabilă, Narmer ar fi pus deja temelile unui oraș nou, așezat chiar la hotarul dintre Egiptul de Sus și cel de Jos, în virful Deltei: Memfis, „balanța dublei țări“.

Fără să înceteze a menține strîns unitatea noului regat, Narmer și urmașii săi pun bazele unei economii înfloritoare; se dezvoltă puternic culturile diverselor plante și creșterea animalelor.

Apar tot acum primele instrumente de gestiune politică; acestea vor constitui baza durabilă a administrației faraonice timp de milenii. Egiptul este împărțit în nome (în egipteană *sepet*), circumscripții delimitate artificial în funcție de necesitățile irigațiilor și randamentului agricol. Un număr de treizeci și opt de „provincii“ au fost astfel așezate sub autoritatea unui funcționar delegat de puterea centrală. Regele pare să fi concentrat în mîinile sale o guvernare atotputernică, deocamdată fără nici un intermediar cu diferitele organe administrative.

Administrația centrală, orientată spre nevoile diverse ale economiei agrare, grupa mai multe *case* regale: casa ogoarelor, care se ocupa de recolte și de depozitarea grînelor provenite de pe domeniile regale; casa apelor, care coordona diferitele observații nilometrice efectuate de-a lungul fluviului și planifica irigațiile (în cazul unor viituri sărace, se luau măsurile necesare pentru a evita foametea); casa albă administra finanțele suveranului; casa roșie se ocupa, în acele vremuri, de cultul funerar regal; serviciul de intendență a armatei și cel al arhivelor completeau aceste felurite organe de gestiune. Administrația provincială îi cuprindea pe nomarhi, adevărați *prefecți*, care aveau în primul rînd îndatorirea, pe teritoriile lor respective, să vegheze la întreținerea canalelor și la amenajarea lor pentru a asigura randamentul optim al pămînturilor cultivate. Titlul egiptean al acestor înalți

funcționari este revelator în ceea ce privește îndatoririle lor: *adj-mer* (în traducere literară: cel care sapă canalul). El mai era însărcinat și cu alcătuirea „situației aurului și ogoarelor“, adică a bunurilor imobile și mobile, operație suficient de importantă pentru a servi uneori drept punct de reper în stabilirea cronologiei. Litigiile juridice erau reglementate în capitala fiecărei nome de către un tribunal denumit *djadjat*, dar în ceea ce privește dreptul civil nu avem nici un fel de informații.

Culte locale înfloresc la rîndul lor: zeul-patron al capitalei nomei capătă o importanță deosebită, iar panteonul, foarte diversificat, începe să se structureze.

Sînt celebrate sărbătorile divinităților, considerate destul de importante în viața ținutului pentru a servi uneori, ca de pildă în cronologia Pietrei de la Palermo³, chiar pentru desemnarea anului sărbătoririi.

Mai apare un rit, care se va menține de-a lungul întregii perioade istorice, cel al sărbătorii *Sed*, sau jubileul regal de treizeci de ani (celebrat pentru prima oară de regele Udimu, din dinastia întâi), un fel de reluare a sărbătorii încoronării, destinat să garanteze perenitatea domniei, prin magia gesturilor și a formulelor pronunțate.

Dintre primele incursiuni în afara frontierelor, este cunoscută, grație unui graffito descoperit pe o stîncă, cea întreprinsă de oastea regelui Djer, urmaș al lui Narmer, în Nubia, pînă la a doua cataractă a Nilului. Alte expediții s-au mai îndreptat spre minele și carierele din deșertul Arabiei, între Nil și Marea Roșie.

Astfel se instalează monarhia.

Regele-zeu

Vîrsta de aur a primului regat începe o dată cu dinastia a III-a și domnia lui Djoser (către anul

2778 î.e.n.) și va continua pînă prin anul 2200 (sfîrșitul dinastiei a VI-a).

Aceasta a fost perioada în care au domnit regii-zei la Memfis, orașul-capitală.

Cu timpul, începuse să fie treptat elaborată o teorie a monarhiei, care se va menține în continuare. Regele, de esență divină, este mijlocitor între divinități și oameni. Sfinxul din Gizeh reprezintă imaginea magistrală a acestei concepții: cu trupul său de leu, dăltuit chiar într-o stîncă din deșert și avînd chipul neted și arogant al lui Kefren, mîndrul paznic regal al necropolei își impune divina maiestate între deșertul roșietic și cer.

Titulatura regală, stabilită atunci și care va rămîne neschimbată pînă la ultimul dintre cezari, este revelatoare pentru caracterul universal al monarhului divin. Ea conține cinci titluri, însoțite de cinci nume, dintre care unele sînt acordate în momentul încoronării.

— *Numele Horus* îl așază pe suveran sub protecția păsării sacre, patroană a orașului Hierakonpolis, de unde era originar întîiul rege, Narmer: stînd drept, cu ghearele întinse, pasărea divină ocrotește primul nume al regelui, înscris într-o reprezentare, „în manieră egipteană“, din incinta palatului regal;

— *Numele nebty*, „cele două Stăpîne“, îl plasează pe monarh sub tutela celor două zeițe care patronează regatele de început: Nekhbet*, vulturul alb al Egiptului de Sus, Uadjit**, cobra Egiptului de Jos;

* Zeiță-vultur, care a devenit zeița tutelară a sudului. Este întîlnită în multe reprezentări, unde asigură protecția regelui, iar imaginea vulturului intră simbolic în pieptănătura suveranului (n. tr.).

** Zeiță-cobra, ocrotitoare a regatului Egiptului de Jos. Cultul ei s-a extins din orașul Buto, devenind mai întîi o antiteză a zeiței-vultur Nekhbet; apoi, ambele au constituit o unitate simbolică, după unificarea Egiptului. După autorii epocii helenistice, șarpele simbolizînd-o pe zeiță s-ar fi numit *uraios* (latinizat *uraeus*). Acesta își înalță gîtul de pe acoperitoarele de cap ale faraonului și se întîlnește adeseori pe frize și în hipogeele regale (n. tr.).

— *Numele Horus de aur* (care apare sub Keops, în timp ce primele au fost date deja de Narmer), leagă persoana regelui de cea a lui Horus solar și ceresc⁴.

— *Numele nesut-bit*, „cel ce aparține trestiei și albinei“, pe care îl traducem prin „Regele Egiptului de Sus și de Jos“, îl asimilează pe suveranul egiptean (și aceasta din vremea lui Narmer) cu flora și fauna simbolică a fiecăreia din cele două părți constitutive ale regatului;

— *Numele de Fiu al lui Re* îl leagă direct pe suveranul Egiptului (începînd cu Kefren) de marea forță cosmică a universului, al cărui cult se răspîndește atunci în toată țara.

Tot în timpul lui Kefren, ultimele două nume sînt cuprinse în cartuș, dezvoltarea grafică a semnului hieroglific *sen**, care înseamnă „a înconjura“, „a încercui“ și constituie un alt mijloc, judicios ales, de a desemna legătura dintre suveran și tatăl său, Soarele, asimilînd dominația regală cu „cercul“ solar și ciclul veșnic reînnoit al astrului.

Monarhia și religia se vor afla mereu într-o strînsă legătură în sistemul faraonic. Aici nu este vorba de drept divin: Faraonul, fiu de zeu, este el însuși zeu, participînd la forța dătătoare de viață a cerului și a pămîntului.

Heliopolis și cultul lui Re

Nu departe de Memfis, capitala politică, se înalță o așezare sacră, adevărată capitală spirituală: Heliopolis, unde este venerat Soarele.

* „Ceea ce este încercuit de soare“ era definiția universului de către egipteni. Această idee era reprezentată de o bucată de sfoară, în formă de cerc, avînd un nod la bază. Pentru a arăta că lumea aparține faraonului, numele lui era înscris în interiorul acestui „cartuș“ care, spre a-l cuprinde, capătă o formă alungită. Cartușul era rezervat celor două nume mai importante, din cele cinci ale regelui: „Rege al Egiptului de Sus și de Jos“ și „Fiul lui Re“. O dată ce funcția cartușului a fost cunoscută, acesta i-a servit lui Champollion drept punct de plecare în descifrarea hieroglifelor (n. tr.).

Prin natura sa, regele era superiorul firesc al întregului cler. El dispunea de puterea spirituală: el era cel care ridica templele, oficia în scenele rituale descrise în basoreliefuri și picturi. Desigur, el își delega de obicei autoritatea marilor preoți. La început, fiii suveranului exercitau această funcție în marile sanctuare; astfel, Rehotep, fiul regelui Snefru, tatăl lui Keops, a fost mare preot al lui Re la Heliopolis și, totodată, comandantul armatei. Toate elementele conducerii se aflau „în mâinile regelui”; o sciziune între puterea laică și puterea religioasă era imposibilă, fapt care avea să creeze mai târziu dificultăți neîndoielnice.

Marii preoți din Heliopolis par să fi fost deosebit de activi în timpul primelor dinastii; teologia elaborată de aceștia s-a răspândit puternic și a servit poate drept model altor sisteme de explicare a universului.

De asemenea nu e imposibil ca dinastia a V-a, ai cărei suverani au aproape întotdeauna un nume teofor, compus cu numele lui Re (Sahure: „Re să mă ocrotească”; Neferirkare: „desăvârșit este tot ce făptuiește *ka*-ul⁵ lui Re”; Șepseskare: „*ka*-ul lui Re e sacru” etc.), să fi provenit din vreun mare preot „uzurpator” din Heliopolis. Dispunem de prea puține surse sigure pentru această epocă îndepărtată, dar una dintre ipotezele emise pentru a explica schimbarea dinastiei este următoarea: Userkaf, primul rege din dinastia a V-a, nu ar fi fost altul decât fiul prințesei Neferhetepes (fiica lui Dedefre, faraon din dinastia a IV-a, care a domnit între Keops și Kefren) și al unui mare preot din Heliopolis; astfel, coroana ar fi trecut, în urma unei „lovituri de stat”, într-o familie legată de orașul sfânt al lui Re.

Desigur, felurilele culte locale au rămas prospere: cel al lui Ptah, reprezentat ca un bărbat cu trupul strâns ca într-o teacă⁶, zeu creator, patron al meșteșugurilor, stăpîn al adevărului și al dreptății, devine tot mai important în capitala Memfis.

C.L.A.

Se pare însă că o anume (și cea dintii) formă de sincretism religios s-ar fi încercat în jurul divinității solare, al cărei cult era și acesta foarte răspândit. Astfel, în legătură cu originea sacră a regilor din dinastia a V-a circula o legendă, potrivit căreia regele Re s-ar fi încarnat în soția unuia dintre preoții săi, numită Redjedet. Această legendă a ajuns pînă la noi 'grație Papi-rusului Westcar: Re îi trimite pe zei să o ajute pe Redjedet să nască:

„Grăbiți-vă așadar și mergeți să-i sloboziți pe cei trei⁷ fii ce adastă în pîntecul lui Redjedet și care, în viitor, vor împlini vestita și binefăcătoarea îndeletnicire [domnia] în țara întreagă; ei vor ridica templele în cetățile voastre, se vor îngriji de altare, vă vor așterne bucate alese la ospete, vor spori divinele voastre ofrande“.

Iată o definiție riguroasă a schimbului util, vital, care se stabilește între regi și divinități, „confrați“ responsabili ai ordinii lumii.

Urmează nașterea:

„Pruncul acesta lunecă atunci pe mîinile zeiței Isis. Era lung de un cot, cu oasele tari, mădularele învelite în aur, iar creștetul îl avea încins cu peruzele. Ele [zeițele] îl spălară după ce i-au tăiat buricul și îl așezară pe un ștergar de in în chip de pernă. Meskhenet * se apropie de el grăind: «Iată un rege care va domni peste o țară întreagă», în timp ce Hnum îi întărea mădularele“.

Prunc-zeu (făcut din soare și din cer) sau rege? Într-o singură ființă, Faraonul, sînt încarnate ambele naturi.

Conducerea politică a statului, ca și elementele artei și arhitecturii se vor impregna rapid de această religiozitate solară dominantă.

* Zeiță ocrotitoare a nașterilor, dar adesea nume colectiv purtat de patru divinități cu nume distincte (n. tr.).

Noile elemente ale puterii

A comanda (*udj medu*, „a rosti cuvinte“) și a judeca (*udja*, „a cîntări“), iată cele două aspecte esențiale ale puterii. Regele este atotputernic; el reprezintă autoritatea supremă. Dar, pentru o țară aflată în plin proces de dezvoltare, aparatul administrativ instalat de regii din Tinis nu mai era de ajuns; devenea necesar un sistem mai complex și mai ierarhizat.

Începînd cu domnia lui Snefru (cam prin 2720 î.e.n.), regele își delegă o parte din prerogative unui *tjati* (cuvînt tradus de obicei prin „vizir“, dar care se raportează la realități orientale mai tîrzii). Acest vizir reprezenta „voința stăpînului, urechile și ochii suveranului“; el era șeful justiției și conducea cele mai importante servicii ale statului — grînarul și vistieria; deținea controlul asupra armatei, supraveghea lucrările publice și transporturile fluviale; alți funcționari superiori mențineau legătura dintre el și administrația provincială. Era numit de rege și rămînea omul de încredere al faraonului.

Fiecare „casă“ se împarte în două (referirea la dualitatea naturală a Egiptului este constantă și generală), desigur cu excepția „casei apelor“.

Un organism administrativ superior, Consiliul celor zece, reunește conducătorii acestor departamente diferite.

Se dezvoltă totodată clasa scribilor, rotită importantă a administrației: stînd jos, cu papyrusul desfășurat pe pînza întinsă peste genunchi, avînd o înfățișare vioaie și o privire inteligentă, ținîndu-și într-o mînă stiletul, cultivați, cărturari rafinați, aceștia participă în scurtă vreme într-un mod activ și indispensabil la treburile statului.

În cele treizeci și opt de provincii, nomarhii vegheau în continuare la întreținerea canalelor; ei administrau domeniile regale, încredințîndu-li-se și poliția și recrutările pentru armată. Conducătorii nomelor, îndeosebi cei din sud, aflați mai departe de Memfis, își puteau exercita nestîngheriți superioritatea asupra preoților locali.

Teoria divină despre puterea regală se va extinde atunci pînă la angrenajele administrației însăși; regele, fiul lui Re, așază fiecare manifestare a puterii sale sub autoritatea unui zeu anumit, al cărui mare preot devine atunci șeful administrației respective. Astfel, cultul zeiței Maat * — simbolul ordinii și armoniei Universului, care reprezintă justiția — va fi prezidat firește de către vizir, iar practicarea cultului încredințată judecătorilor. Zeul-ibis Thot, patronul orașului Hermopolis, din Egiptul de Mijloc, zeul scrierii, științei, măsurii și legii, îl va avea drept mare preot pe unul dintre conducătorii administrativi.

În felul acesta — și aici este vorba de o formă egipteană a sincretismului religios, înalții funcționari depinzînd de suveran — zeii locali vor depinde pe viitor de Re. Regii Egiptului au subordonat treptat caracterului religios al absolutismului lor legătura politică ce îi unea de propriii lor funcționari. Prin acest mijloc, sinteza zeilor locali era realizată în jurul lui Re, tocmai prin această întrepătrundere a religiei cu politica, ceea ce va constitui un fenomen constant al istoriei Egiptului antic și va crea uneori mari dificultăți puterii seculare, îndeosebi pe vremea dinastiei rameside.

Acest sistem autoritar a evoluat însă în așa fel încît funcționarea lui a devenit mai dificilă: regii și-au avut fiecare favoriții, pe care i-au copleșit cu onoruri și funcții înalte și care au alcătuit în scurtă vreme o clasă de privilegiați tot mai puternici, cu atît mai mult cu cît unii suverani slabi au permis să se instaleze, încă de la sfîrșitul dinastiei a V-a, sistemul ereditar al funcțiilor. Nomarhii din sud au început să-și exercite treptat autoritatea într-o manieră din

* Zeița adevărului și dreptății, al cărei simbol, pana de struț, este greutatea cu care, în instanța cerească, se cîntăresc sufletele celor morți. Era reprezentată sub aspectul unei femei tinere, plină de grație, șezînd cu tălpile lipite și genunchii ridicați și avînd capul împodobit cu pana de struț (n. tr.).

ce în ce mai independentă față de puterea centrală. Pentru înlăturarea acestei primejdii, a fost creat, sub dinastia a V-a, un post de „guvernator al sudului“, însărcinat cu supravegherea și coordonarea „provincialilor“ din Egiptul de Sus; dar, sub Pepi al II-lea, nu mai poate fi vorba de autoritate.

O adevărată *castă* sacerdotală amenință și puterea absolută a faraonului: într-adevăr, acesta a acordat preoților privilegii de imunitate (scutirea de impozite), care permit templelor să-și sporească domeniile. Și în lumea clericală se va instala ereditatea funcțiilor.

Fiecare nomă tinde astfel să devină un mic stat, care se desprinde tot mai mult de dependența regală. Procesul lent de degradare a celei dintâi instituții faraonice va dura pînă la sfîrșitul dinastiei a VI-a.

Expediții și comerț

Urcînd pe cursul Nilului, mai sus de prima cataractă, egiptenii au pătruns în Nubia, apoi în Sudan. Djoser cucerește, în jurul anului 2770 î.e.n., regiunea situată între Assuan și Takompo, la nord de Amada, pe care grecii o vor numi mai târziu Dodekaschoinos (țara celor doisprezece schoinoi — aproximativ 130 km). În jurul anului 2720, Snefru întreprinde o campanie în Nubia, de unde aduce o pradă considerabilă și 7000 prizonieri (după Piatra de la Palermo) ¹⁹.

Aceste ținuturi africane din sud, care se aflau încă în stadiul tribal, puteau fi supuse cu destulă ușurință; de aici se aducea aur (minele din Wadi Allaki, de pildă, un ued* secăt care pătrunde în deșertul Arabiei, între prima și a doua

* Ued, cuvînt de proveniență arabă (wadi) care înseamnă „albie de rîu“. În regiunile aride, albie de rîu temporară, cel mai adesea secătă, dar care poate transporta mari cantități de apă și mîl în cazul unor revărsări puternice (n. tr.).

cataractă, au fost exploatate din vechime de către egipteni), tămîie, fildeș, abanos (vestitul lemn negru), pene de struț.

Expedițiile se succed, multe la număr. Unele au și scopul de a deschide „drumuri noi“. Domnitorii Assuanului, mai ales, au fost niște exploratori îndrăzneți, ca, de pildă, Hirkhuț care, sub domnia lui Pepi I, Merenre și Pepi al II-lea (cam prin 2400), a întreprins patru expediții: în cursul ultimelor trei, a coborît pînă în țara Iam, în Sudan, după toate probabilitățile regiunea Dunkul. Se creează și legături ideologice: zeul nubian Dedun este foarte repede asimilat cu Horus. Acest sincretism religios, destinat să stabilizeze cucerirea, constituie un procedeu egiptean durabil, care va fi practicat cu precădere sub dinastiile tutmosizilor și ramesizilor.

Încă din vechime, egiptenii au avut legături cu Marea Roșie. Calea folosită cel mai des pentru a atinge țărmul mării, Wadi Hammamat, pornea din Koptos, la nord de Teba, și sfîrșea în portul Koseir, după patru zile în care apa lipsea cu desăvîrșire, ceea ce necesita o organizare riguroasă a expediției.

Odată ajunse la Koseir, expedițiile puteau naviga spre sud. Ele ajungeau astfel în țara Punt, în apropierea Somaliei de astăzi, „țînut divin“, deoarece pe solul ei creșteau arborii de tămîie, indispensabilă îndeplinirii riturilor de cult; se mai găsea acolo și abanos, fildeș, aur fin. În acele locuri se practica trocul, marinarii egipteni aducînd, în schimbul acestor produse prețioase, obiecte prelucrate și diverse „mărunțișuri“ din țara lor. Se pare că Sahure a fost cel dintîi faraon care a trimis, prin anul 2500 (potrivit Pietrei de la Palermo), o expediție către acest ținut depărtat.

Dacă, plecînd din Koseir, se naviga spre nord, se putea ajunge în peninsula Sinai, un întins deșert străbătut și exploatat de egipteni din timpurile cele mai vechi, poate chiar de prin anul 3000 î.e.n.; în Sinai se putea ajunge și pe uscat.

Pe o stincă din Wadi Magharah, în vestul peninsulei, a fost găsit, săpat în piatră, numele regelui Djoser; un alt basorelief rupestru îl reprezintă pe același suveran precedat și apărat de zeița Hator. Se pare că Snefru a încurajat mult politica de pătrundere în Sinai; sub domnia sa și sub aceea a fiului său Keops s-au exploatat minele de cupru, carierele de turcoaze, de malachit și smaralde, s-au prelucrat la fața locului cuarțurile aurifere. Au fost întemeiate sate de muncitori, fiecare expediție cuprinzând între 350—400 oameni. Suveranii din dinastiile a V-a și a VI-a au intensificat și mai mult exploatarea peninsulei, ale cărei bogății în aur, cupru și pietre prețioase erau aduse în Egipt sub o puternică escortă militară.

În nord-estul Egiptului, dincolo de El Kantara și de Pelusium, o simplă trecătoare, în deșertul Negheb, duce în Asia, de unde în cursul mileniilor de istorie antică, diferite populații s-au îndreptat adeseori spre miazăzi, atrase de bogățiile văii Nilului; acesta a fost marele drum al invaziilor, după anul 2000, în timpul epocii ramesside și mai târziu, în perioada ocupației grecești urmată de cea romană.

Mai întâi se trecea prin Canaan, ținut lipsit de unitate politică sau etnică, cutreierat de triburile nomade, străbătut de caravanele care veneau din Arabia sau Mesopotamia. Egiptul a început curînd „să facă ordine“ aici: încă din epoca suveranilor din Tinis, un „cancelar al asiaticilor“ a fost însărcinat cu ridicarea tributului, în schimbul protecției asigurate pistelor de caravane. Din aceste timpuri îndepărtate, regele Egiptului și-a extins probabil hegemonia asupra ținuturilor limitrofe și porturilor Gaza, Askalon și Jaffa.

Mai la nord, pe țărmurile Mediteranei, se întindea Fenicia (de la capul Muntelui Carmel pînă la orașul Ugarit, actualul Ras Shamra), o fișie îngustă de cîmpie de-a lungul țărmului, lipită de Liban, cu o populație semitică; era o țară fertilă, alcătuită din state-cetăți foarte bogate, dintre care cele mai prospere erau porturile, care se în-

tindeau străjuind falnic marea: Tirul, Sidonul, Byblos, Simyra, Arvad, Ugarit — o țară-răscruce, activă și bogată. Pe versanții munților Libanului creșteau uriași codri de cedru, al căror lemn era foarte căutat, îndeosebi pentru construcția navelor.

Relațiile dintre Egipt și Byblos sînt foarte vechi. Cu prilejul săpăturilor efectuate în 1921—1923 de Pierre Montet, în perimetrul cetății, devenită astăzi modernul oraș El Djebail, s-au găsit numeroase fragmente, pe care erau înscrise numele regilor din dinastia a II-a. Accesul era ușor, atît pe uscat, cît și pe mare; în mai și iunie, cînd băteau vînturile etesiene*, navele cu pînze străbăteau în patru zile cei 650 km care despart delta Nilului de coasta feniciană. După Piatra de la Palermo, Snefru ar fi trimis probabil cel dintîi la Byblos o flotă de 40 nave, care s-au întors încărcate cu lemn de cedru.

Se pare că cetatea Byblos a recunoscut foarte curînd suveranitatea faraonului; regele Unas (către anul 2425 î.e.n.) este reprezentat, în templul orașului, îmbrățișat de „Doamna din Byblos“, zeița Baalat (perechea lui Baal), reprezentată în chip de zeiță Hator, încă un exemplu de sincretism religios venit în sprijinul alianței politice. Cu un veac în urmă, Sahurê venise poate să-și ia soție din Fenicia, inaugurînd astfel obiceiul căsătoriilor cu prințese străine, care va deveni frecvent în epoca ramesidă. Dacă ar fi să dăm crezare tradiției clasice tîrzii, zeița Isis a fost cea care le-ar fi învățat pe fetele din Byblos să-și facă felurite pieptănături și să se parfumeze.

În timpul războaielor și intrigilor asiatice, Byblos va rămîne aliata cea mai fidelă a Egiptului.

La răsărit, pe îndepărtatele pămînturi mesopotamiene de pe cursul inferior al Eufratului, regatele Sumer și Akkad vor fi reunite de Sargon,

* Din grecește *etêsioi anemoi*, vînturi anuale; denumirea unor vînturi care suflă periodic în nordul Mediteranei (n. tr.).

cuceritorul lor, într-un imperiu unic *, care va cuprinde și Elamul. Pe malurile Tigrului, regatul Asiriei (cu capitala Assur) nu-și atinsese încă puterea politică din timpul ramesizilor. Se pare că aceste țări nu au avut contacte directe cu Egiptul.

La nord, în bazinul Mediteranei orientale, raporturile cu Ciprul și cu Creta sînt atestate încă de prin anul 3000. În Creta s-au identificat semne hieroglifice utilizate ca motive decorative, datînd din vremea primelor dinastii egiptene, iar în mormintele din valea Nilului s-a găsit ceramică provenind din zona Mării Egee. Cele două mari insule îi furnizau Egiptului mai cu seamă cupru, ulei de măsline, esențe aromatice. Cetatea Phaistos din Creta începuse să se specializeze în comerțul cu delta Nilului.

Este posibil, totodată, și ca obsidiana, sticla de vulcan, folosită în Egipt încă din acele vremuri depărtate, să fi provenit din insulele Melos și Samos.

În sfîrșit, la apus, în Libia de astăzi, trăiau populații diferite, care semănau etnic cu locuitorii din Deltă: este vorba de populația tehenu, probabil cea mai veche (a cărei existență e deja atestată pe paletele egiptene datînd din preistorie) și de timhiu, care se ocupau amîndouă cu creșterea vitelor și pomicultura. Snefru a condus o expediție (cea dintîi după literatura consultată) în Libia; inscripțiile de pe Piatra de la Palermo consemnează faptul că el a adus de acolo 11 000 prizonieri și 13 100 capete de vite. Asemenea expediții aveau mai degrabă drept scop să interzică acestor popoare accesul în partea de apus a Deltei Nilului, preocupare care va continua și în timpul faraonilor ramesizi.

Cei dintîi faraoni au dus prin urmare o vastă politică de explorare a lumii din jur și a resurselor sale, nu în vederea cuceririi și nici din grija

* Regatul Akkadului, pe la 2600 î.e.n. (n. tr.).

de a-și extinde regatul, ci din rațiuni economice — obținerea produselor necesare traiului și practicării cultelor, de care Egiptul ducea lipsă —, ca și din preocuparea de a păstra integritatea hotarelor naturale.

Studiul relațiilor externe ale Egiptului în cel de-al treilea mileniu dinaintea erei noastre subliniază deja existența unora dintre principiile care vor sta la baza politicii rameside, un mileniu și jumătate mai târziu; ne aflăm prin urmare la începuturile imperiului.

Piramide și obeliscuri

Defunctul rege-zeu odihnea, pentru eternitate, în sarcofagul său, în cavoul tainic al piramidei, ascuns sub uriașa masă de zidărie care constituia suprastructura monumentului. Cea mai înaltă dintre ele, a regelui Keops, măsura 146 m. Grecii au dat acestor monumente numele de piramidă, asemănându-le cu o prăjitură din făină și miere, care avea această formă și se chema *pyramis* — apropiere foarte umilă și o simplă analogie de forme pentru această glorioasă arhitectură, denumită de către egipteni *mer*.

Este, desigur, glorioasă, dar nu numai pentru că se numără printre cele șapte minuni ale lumii, ci fiindcă este totodată o emanație divină: șuvoi de lumină solară împietrită, ajunsă pe pământ. Textele¹⁰ evocă „ziua vestită cînd regele a suit pînă la tine, o Re! Atunci el a pășit pe razele gloriei tale, făcîndu-și din ele o scară“. Piramida (mai întîi cu trepte, ca cea construită la porunca lui Djoser la Saqqarah, cel dintîi monument din arta egipteană ridicat din piatră cioplită) este „scara“ monumentală grație căreia defunctul regal se înalță spre tatăl său Re, unindu-se cu el pentru vecie.

Pe podișul de la Gizeh și în apropiere de pădurea de palmieri din Saqqarah, locuri apropiate de capitala de atunci, Memfis, se înalță piramidele regilor care au domnit în Egipt între dinas-

tiile a III-a și a VI-a. Ansamblul funerar regal nu se limita la piramidă. Pe malul Nilului, un templu „de jos“ primea trupul neînsuflețit al suveranului, adus pe o corabie de la Memfis; aici odihnea timp de șaptezeci de zile, cit durau riturile mumificării. Apoi cortegiul pornea pe un drum ascendent, pînă ajungea la templul „de sus“ (sau templul funerar), construit pe fața *estică* a piramidei, pentru ca oficiantul să împlinească zilnic riturile cultului, întors cu fața spre apus, loc unde soarele dispare în fiecare seară și care devine, prin asimilare, regatul morților. În jurul piramidei, aliniate în rînduri strînse, erau grupate așa-numitele *mastabale* ale înalților funcționari. În felul acesta, necropola constituia reflectarea curții regale din Memfis, încremenită pe vecie.

Sub dinastia a V-a, perioada „dominației“ solare, este înălțat un alt templu (în apropierea templului funerar al piramidei, destinat cultului lui Re ¹¹). Prin însăși amplasarea lui, acest monument reunește serviciul divin cu cultul regelui, asociindu-i strîns pe suveran și pe zeu.

Ruinele templului solar ridicat sub Niusere au fost descoperite la Abu Gurob, templu deschis în partea superioară, pentru ca Re să poată pătrunde mai ușor în locuința lui. Se ajungea, printr-un simplu portic, într-o curte spațioasă, în mijlocul căreia se ridica altarul; în spatele acestuia se înălța o piramidă trunchiată, în vîrfurile căreia se afla un enorm obelisc.

Forma obeliscului apare atunci pentru întîia dată; ea este o manifestare a cultului betilelor (*bet-el*: „Casa zeului“), foarte răspîndit în civilizațiile semitice. Betilul este o piatră sacră, așezată vertical, considerată a fi locuința unei divinități. El este întîlnit în civilizația siriană și arabă; piatra neagră încastrată în Kaaba din Mecca perpetuează un vechi cult, anterior Islamului.

Obeliscul egiptean (*benben*) reprezintă piatra atinsă de razele soarelui pentru întîia oară, atunci cînd, ieșind scăpărător din haosul original, a creat universul.

Cîte obeliscuri rameside nu „împodobesc“ astăzi piețele capitalelor europene, monumente care au devenit izolate și fără obiect, departe de gîndirea care le-a născut, în timpul regatului liniștit.

Apărarea regatului

Revoluția

La sfîrșitul dinastiei a VI-a (către anul 2260 î.e.n.) slăbiciunea și vîrsta înaintată a lui Pepi al II-lea (care a avut cea mai lungă domnie cunoscută în istorie: nouăzeci de ani) vor determina prăbușirea celei dintîi instituții faraonice. Forțele care amenințau puterea regală — ambiția nomarhilor, pretențiile preoților, poate și o anume opoziție din partea claselor de jos — se conturează și duc la o răsturnare socială al cărei ecou se întîlnește în texte.

„Priviți, așadar, cum săracii au ajuns să stăpînească bogățiile, iar cel ce nu era în stare a-și meșteri o pereche de sandale are acum mormane. . .

Priviți, așadar, cum bogații plîng, zdrențăroșii sînt în culmea fericirii și fiecare oraș zice: «Lăsați-ne să-i izgonim dintre noi pe cei puternici. . . »

Priviți, așadar, cum aur și lapislazuli, argint și peruzele, cornaline, bronz și pietre de Nubia se încolăcesc pe grumazul slujnicelor, în timp ce doamnele de neam rătăcesc prin țară, iar stăpînele caselor de altădată zic: «Vai de-am găsi cu ce să ne potolim foamea»“! ¹²

Criza de conștiință este mare; pentru prima (și ultima) oară din istoria sa, egipteanul, lipsit de structurile ocrotitoare ale monarhiei, se întrea-

bă, se îndoiește și năzuie spre moartea eliberatoare de toate relele:

„Moartea mi se înfățișează, azi
ca vindecarea după o boală grea,
ca cea dintii ieșire după o vătămare.

Moartea mi se înfățișează azi
ca aburul tămiiei,
ca atunci când stai sub pînza bărcii într-o zi cu vînt.

Moartea mi se înfățișează azi
ca mireasma lotusului,
ca clipa când atingi pragul beției.

Moartea mi se înfățișează azi
ca o cale știută,
ca întoarcerea bărbatului acasă, din război.

Moartea mi se înfățișează azi
ca cerul care se deschide,
atunci când omul dezleagă taine noi...“ ¹³.

Profitînd de situație, nomazii din Canaan năvălesc în partea orientală a Deltei Nilului. În conștiința egiptenilor apare atunci apartenența lor la o națiune, la o patrie, pe care trebuie s-o apere.

„Tot ce e bun piere, țara e la pămînt din pricina nenorocirii aduse de bucatele ¹⁴ acelea, asiaticii, răspîndiți în toată țara. În adevăr, dușmanii se ivesc dinspre soare-răsare, asiaticii coboară în Egipt... Fiarele pustiei ¹⁵ vinsă se adape la fluviul Egiptului. Ele se răcoresc pe malurile sale, iar cei ce ar putea să le izgonească ne lipsesc“ ¹⁶.

„Cuvinte ca „țara noastră“, „oștirea noastră“, care apar în texte, sînt izvoarele dintii, în mintea oamenilor, ale noțiunii de imperiu.

Această situație tulbure a durat aproape un veac, cînd dinastiile locale s-au succedat, între a VIII-a și a X-a, domnind uneori în paralel, pînă ce principii Antef, originari din cetatea Tebei, în Egiptul de Sus, au reconstituit unitatea regatului și au restabilit ordinea faraonică, prin anul 2160 î.e.n.

Au sosit acum vremurile cînd faraonii Amenemhat și Sesostris au devenit „buni păstori“ ai turmei (expresia, apărută atunci, va fi foarte frecventă în epoca ramesidă ¹⁷), cînd maiestatea regală se umanizează, cînd omul apare drept înalta finalitate a creației. Iată aceste cuvinte, ale lui Heti al III-lea către fiul său Merikare ¹⁸:

„Bine înzestrați sînt oamenii, turma zeului. El a făurit cerul și pămîntul după dorința lor, a îmbrîncit urita și reaua făptură a apelor [crocodilul], a slobozit pentru nările lor suflul vieții; ei sînt precum îi e chipul, ieșiți din trupul său, pentru ei a creat plantele, vitele, păsările și peștii, ca să-i hrănească; le-a dăruit lumina, la dorința lor... iar cînd plîng, el îi aude. Pentru ei a făcut regi, încă din ou, căpetenii ce sprijină spinarea omului celui slab... Zeul știe fiecare nume“ ¹⁹.

O nouă regalitate a luat ființă, ocrotitoare și vigilentă.

Amenemhat I delimitează din nou nomele, punct delicat al administrației provinciale; căpeteniile regionale sînt iarăși solid instalate sub obediența regală, ereditatea funcțiilor fiind evitată cu grijă. Cînd aceștia își manifestă din nou veleități de independență, Sesostris al III-lea desființează funcția. Curtea regală redevine centrul administrativ, vizirul fiind pe viitor secondat de cele „treizeci de căpetenii de la miazăzi“.

Preocupați de bunăstarea economică, după depășirea mării crize, monarhii dinastiei a XII-a valorifică marea oază Fayum, situată în sud-estul orașului Cairo de astăzi, irigată de un braț al Nilului, Bahr Yussuf. Ei organizează un sistem de canale, pentru reglementarea distribuției apelor, creînd astfel o vastă cîmpie fertilă; o ecluză, construită la Illahun, la intrarea defileului prin care Bahr Yussuf pătrunde în oază, regularizează

debitul apelor, în timp ce un mare baraj apără valea de primejdia pe care o reprezintă acumularea apelor în timpul revărsărilor. Grijă pentru înflorirea acestei regiuni îi va preocupa, mai târziu, și pe faraonii ramesizi. Tebei, capitală sub dinastia a XI-a, îi urmează Lisht, situată la intrarea în oaza Fayum, din timpul lui Sesostis I.

Numeroase expediții trimise în Sinai (care numără, acum, 700—800 oameni fiecare) aduc în Egipt bogatele produse din peninsulă. Comerțul cu Creta înfloarește din nou. Începând cu dinastia a XI-a se îmbunătățește pista de caravane din Wadi Hammamat, drum spre cariere și cale spre Marea Roșie; la jumătatea drumului se creează o oază, lângă portul Koseir se construiește portul Wadi Gasus, unde vor fi construite navele din lemn de cedru care vor naviga spre Punt.

Prosperitatea renaște.

În această perioadă apar imnurile dedicate regelui (gen care se va dezvolta mult în continuare, mai ales în timpul ramesizilor). Oamenii își manifestă astfel recunoștința față de suveranul blând și ocrotitor, refugiu și adăpost al poporului.

Astfel, în cursul unei vizite a lui Sesostis al III-lea într-un oraș din Egiptul de Sus, locuitorii au intonat în cor, pe două voci, în timpul veseliei și festivităților populare, imnul următor:

„Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
Singur, prețuiește milioane; ceilalți oameni
sînt neînsemnați.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e canalul care zăgăzuiește fluviul în
vremea viiturii.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e camera răcoroasă unde se odihnește
bărbatul pînă în zori.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e o cetate cu ziduri de aramă²⁰.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e o pavază și brațu-i te ocrotește fără
greș!

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e salvarea la care aleargă omul cu teamă
de dușmani.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
E adăpost cînd se revarsă apele, e șipot
rece la vreme de arșiță.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e cotlon cald în timp de ger.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
El e muntele care ține piept vîntului, cînd
pogoară furtuna din cer.

Ce măreț e stăpînul pentru orașul său!
E ca Sekhmet²¹, ocrotitoarea, cînd vin
dușmanii la hotare²².

Războaie peste hotare și primele așezări coloniale

Țara trebuia ocrotită și împotriva eventualilor
cotropitori. De acum înainte, Egiptul nu va mai
căuta să-și asigure doar expansiunea economică,
ci va trebui să se și apere.

Amenemhat I a construit, la hotarele de nord-
est ale deltei, așa-numitele *Ziduri ale Suveranului*,
un șir de fortărețe înșiruite de la Pelusium la
Heliopolis, locuite de mici garnizoane și destinate
să împiedice infiltrarea nomazilor, ce prădaseră
țara timp de două secole. Imigranții care se
instalaseră au fost, după cîte se pare, făcuți
selavi pe domeniile templelor și ale marilor pro-
prietari, constituind cea dintîi mînă de lucru
străină, a cărei existență va ridica atîtea probleme
mai tîrziu, sub ramesizi.

În ceea ce privește Asia, este reluată politica
de prietenie și schimburi fructuoase, în primul
rînd cu Byblos. Egiptul își impune hegemonia
în Retenu*, provincie feniciană; pentru aceasta,
Sesostris al III-lea a trebuit să întreprindă
o campanie militară pînă la Sihem, actualul
Nablus. Stăpînirea acestei regiuni a permis Egipt-

* Pe teritoriul Siriei de astăzi (n. tr.).

tului controlul drumurilor comerciale ale Asiei, fapt deosebit de important în momentul în care, în Mesopotamia, noul imperiu al Babilonului cunoștea o nouă înflorire.

În Africa lucrurile au stat cu totul altfel. În trei campanii, Sesostriș I a asigurat dominația egipteană pînă la a treia cataractă. Pacificarea regiunilor cucerite a fost terminată sub Sesostriș al III-lea.

Pentru a realiza egiptenizarea teritoriilor nubiene și sudaneze, Sesostriș I și urmașii săi au construit orașe, temple și fortărețe, menite să implanteze solid autoritatea regelui Egiptului în țara Wawat (care se întinde între prima și a doua cataractă și corespunde Nubiei Inferioare) și în țara Kuș (între a doua și a patra cataractă, pămînt sudanez).

Pentru egipteanul din Antichitate, Nubia și Sudanul constituiau o prelungire firească a Egiptului și trebuiau deci să fie considerate drept părți integrante ale teritoriului său. La nivelul celei de a doua cataracte, la punctul de întîlnire a celor două regiuni africane, s-a întemeiat un oraș, Buhen, care va deveni centrul administrației egiptene pentru aceste provincii și va înlocui, în rolul său de capitală, vechea așezare nubiană Aniba. De-a lungul Nilului s-au construit fortărețe, cu șanțuri umplute cu apă și o mare incintă din cărămidă, cu bastioane în față, străpunse de ambrazuri; o punte mobilă de lemn îngăduia accesul în aceste construcții defensive, în partea dinspre deșert, iar un taluz le asigura legătura cu fluviul. Cele mai sudice dintre aceste construcții, Semneh și Kumneh, situate la 70 km sud de Buhen, una pe malul stîng, iar cealaltă pe malul drept, străjuiau valea, care se strîmta considerabil în acel loc.

Astfel, regii dinastiei a XII-a au luat măsuri de prevedere împotriva invaziei eventuale ale unor triburi sudaneze și au întărit ocupația în aceste teritorii, adevărate *colonii* egiptene și viitoare ținuturi ale imperiului.

Cetatea Tebei, situată în Egiptul de Sus, debutează la rîndul ei în viața politică; într-adevăr, ea a fost capitală în timpul regilor Antef și Montuhotep. Chiar dacă suveranii din dinastia a XII-a au părăsit-o în favoarea orașului Lisht, situat mai la nord, ea își va păstra pe viitor o importanță neîndoielnică. Sesostris I a început construirea celui mai uriaș sanctuar cunoscut pînă în zilele noastre, Karnak, sălașul zeului Amon, care va cunoaște celebritatea o dată cu orașul său.

Amon, care nu fusese pomenit pînă atunci în texte, era un zeu al brizei și al adierilor ușoare, călăuza navigatorilor de pe Nil, un zeu al văzduhului și al cerului, înfățișat de multe ori cu pielea azurie și cu o pieptănătură înaltă cu pene. Cele două pene mari de șoim situate la baza coroanei ce o poartă amintesc originea sa cerească. În jurul anului 2200 î.e.n., un templu îi era deja consacrat la Teba.

Cînd vizirul ultimului faraon din dinastia Montuhotep, Amenemhat (nume care înseamnă „Amon e cel dintîi“), a uzurpat puterea și a întemeiat dinastia a XII-a (prin anul 2000 î.e.n.), acesta l-a situat pe primul loc pe divinul său patron. Spre a-l sluji, a numit un cler numeros, cam vreo zece preoți, cu toții înalți funcționari; astfel, cei patru „părinți divini“ erau cancelari sau nomarhi.

Dar Amon nu se putea impune singur. Re, zeul din Heliopolis, era încă puternic. Sesostris I, fiul lui Amenemhat I, a construit în cinstea lui un templu în orașul său și, în inscripția dedicatorie a monumentului, se laudă că ar deține regalitatea de la Horakhty („Horus al celor două zări“):

„Horakhty m-a adus pe lume ca să împlinesc cele trebuitoare pentru el, ca să făptuiesc ce a poruncit el a fi săvîrșit. El a voit să fiu bunul păstor al țării, căci știe cine poate s-o țină în friu. El mi-a dăruit ținta neștrămutată a grijii lui, adică ceea ce ochiu-i luminează²³. A făcut să fiu Stă-

pînul Dublei Țări pe cînd nu era încă decît un copilandru necircumcis...“.

Are loc un „compromis“, potrivit unei noi maniere de sincretism religios: zeii locali devin niște forme, niște ipostaze ale lui Re, care e tot mai strîns legat de noul zeu teban, pînă la a se confunda cu acesta. De acum înainte, Amon-Re va domina cu supremația sa spirituală panteonul egiptean, devenind marele zeu al imperiului.

Tot în această perioadă se răspîndește mult și cultul lui Osiris, zeul reînvierii, care le oferă oamenilor, prin propriul său exemplu, mijloacele de a atinge viața veșnică; pe viitor, nemurirea nu va mai fi rezervată faraonului, ci dăruită tuturor acelora capabili să repete, pe contul lor, prin magia riturilor și a formulelor, actele morții și învierii zeului. Tot acum, acesta se instalează definitiv la Abydos, care deveni principalul său loc de cult, situat la nord de Teba, aproape de Tinis, vechea capitală. Această puternică implantare se datorează, după toate probabilitățile, faraonilor Antef, suveranii eliberatori, care vor dori să stabilească o continuitate cu vechea tradiție, legîndu-și astfel noua lor calitate regală de proaspătul prestigiu al primilor ani de monarhie. Acum sînt celebrate primele *mistere*, care evocă momentele principale ale miracolului lui Osiris, prin jocul teatral al mimei și al cuvîntului, iar nenumărați pelerini se îndreaptă spre orașul sfînt, ca să-i cerșească lui Osiris viața veșnică.

Regii, denumiți „bunii păstori“, se străduiesc din răspuțeri să-și apere țara și să asigure salvarea muritorilor de către zei. Dar tot atunci se ivesc mari primejdii din afară.

Prima etapă a cuceririlor depărtate: imperiul tutmosizilor

Invaziile și frământările din Orientul Apropiat

Prin anul 2000 î.e.n., la începuturile celei de a XII-a dinastii egiptene, o serie de populații ariene, provenind probabil din regiunile septentrionale ale Mării Caspice și Mării Negre, se îndreaptă spre sud. Acest fenomen marchează începutul unui mare val de migrații.

Iranul este cel dintîi invadat, de către mezi și perși, care au jucat un rol important în istorie un mileniu mai tîrziu. Alți năvălitori, trecînd strîmtorile *, se instalează în Anatolia, întemeind regatul hitit. Statul Mitani se constituie în zona muntoasă a izvoarelor Tigrului și Eufratului, impunîndu-și supremația asupra huriților, o populație mai veche (?), care rămîn la marginea noului regat. Babilonul, aflat la vremea aceea în plină înflorire, sub domnia lui Hammurabi, rezistă cîtva timp, dar la moartea suveranului, fiul acestuia nu poate evita instaurarea unei noi dinastii, cea kasită.

Semiții autohtoni, obligați să se retragă în fața acestor invazii indo-europene, se îndreaptă spre sud. La moartea lui Amenemhat al IV-lea (a cărei succesiune ridică o problemă dinastică), ei pătrund în Egipt, profitînd de slăbiciunea de moment a regatului; aceste populații asiatice, conduse de șefii lor, sînt desemnate în textele egiptene prin termenul de *heqau khasut* (în traducere literală „stăpînii țărilor străine”), termen devenit *Hyksos* la greci. Încă două dinastii egiptene, a XIII-a și a XIV-a, mai domnesc lipsite de glorie, încercînd să stăvilească valul migrator. Dar, sub Didumes al II-lea, penultimul

* Este vorba de strîmtoarea Dardanele, numită în Antichitate Helespont (n. tr.).

rege din dinastia a XIV-a, prin anul 1690, hiksoșii cuceresc întregul Egipt, semănând groază și lăsând multă vreme în memoria egiptenilor o amintire atroce. Unul dintre ei, Salitis, devine rege și întemeiază dinastia a XV-a. Ei mută capitala la Avaris, situată către hotarele răsăritene ale Deltei și îl adoptă pe Seth²⁴, asimilat lui Baal, drept zeitățe oficială. Este posibil ca tot pe atunci să se fi instalat și tribul Israel în Egipt, venit, o dată cu cotropitorii, din țara Canaanului. Până prin anul 1580, pe tronul Egiptului se vor succeda astfel două dinastii de suverani străini.

Eliberarea de către regii tebani

Renașterea va veni, o dată mai mult, din sud, anume din cetatea Tebei.

Într-adevăr, hiksoșii nu și-au putut menține multă vreme dominația asupra Egiptului de Sus, iar principii tebani au alcătuit un mic regat după modelul, faraonic cu două diviziuni teritoriale și administrat de un vizir. Ei au constituit ceea ce izvoarele noastre numesc dinastia a XVII-a egipteană, contemporană cu dinastiile străine, incapabile să se impună cu adevărat decât în Egiptul Mijlociu și de Jos.

Sekenenre-Taa apoi fiii săi, Kames și Ahmosis, i-au izgonit pînă la urmă pe năvălitori, eliberînd succesiv Hermopolis, Memfis, dezmembrînd o coaliție formată de hiksoși cu monarhul țării Kuș. Kames pustiește oaza libiană Bahariya, punct de întîlnire al pistelor caravanier care făceau legătura directă dintre Sudan și Egiptul Mijlociu. Ahmosis cucerește Avaris și îi urmărește pe năvălitori, izgonindu-i pînă în Canaan. După un asediu de trei ani, fortăreața Șaruhen, unde se refugiaseră o parte din hiksoși, este cucerită.

Egiptul e liber.

În anul 1580 î.e.n., Ahmosis, rege al Egiptului de Sus și de Jos, întemeiază dinastia a XVIII-a, cea dintîi din perioada cea mai glorioasă a istoriei

țării, dinastiile a XIX-a și a XX-a fiind constituite de suveranii ramesizi.

Teba participă la gloria regilor săi. Ea devine din nou capitală, centru administrativ, politic, religios, unul dintre centrele vitale ale lumii antice.

Pe teritoriul sacru al Karnakului, care se întinde pe 300 000 m², fiecare faraon își va adăuga propriile construcții, demonstrându-și astfel supunerea față de Amon-Re, „rege al zeilor, stăpîn peste tronurile Dublei Țări”.

Lumea nouă sau necesitatea imperiului

Există de acum înainte state mari în Orientul Apropiat: regatele Mitani și Hati, bogatul imperiu al Babilonului mai departe, în Mesopotamia, în timp ce regatul Asiriei, aflat în orbita mitaniană, trece printr-o eclipsă.

Dintre toate regatele, Mitani se dovede foarte repede a fi pentru moment cel mai puternic: din Wașugani, capitala lor, suveranii statului Mitani și-au extins dominația, la est asupra Asiriei și regiunilor orientale ale Tigrului, la nord asupra ținutului care va deveni mai târziu Armenia și la apus în direcția Feniciei.

Preocuparea majoră a acestor state noi, atât Mitani cât și Hati, a fost să-și stabilizeze mai întâi influența asupra unor țări de importanță secundară pe plan politic, dar cu un însemnat rol strategic, care le vor deschide accesul la mare și la marile drumuri comerciale. Aceasta explică politica de intrigi dusă la vremea aceea de Hati în legătură cu ținuturile Kizuwatna și Arzawa (probabil Cilicia), care îi despărțea de Mediterană; tot astfel, Mitani avea interes să-și instaleze hegemonia asupra Naharinei²⁵ și ținutului Nuhase (între Eufrat și Fenicia), care îi blocau ieșirea directă la mare. Politică de intrigi și în jurul regatului Amurru, la nord de Ugarit, de unde porneau drumurile care străbăteau deșertul pînă la puternicele cetăți Alep și Karkemiș, importante răscruci de piste caravaniere.

Obiectivul principal al acestei politici era, firește, dominarea porturilor feniciene, aflate pînă atunci sub hegemonie egipteană.

Regatul Egiptului nu mai era singurul stat mare din Orientul Apropiat; statele rivale au început să-l amenințe, în primul rînd Mitani, care, cîteva decenii mai tîrziu, va încerca să formeze o importantă coaliție împotriva Egiptului, pentru a încerca să stăpînească țărmurile Mediteranei și să-și substituie influența proprie tradiționalei hegemonii a faraonilor.

Atunci, pentru a-și apăra regatul, amenințat de ambițiile politice rivale, regii Egiptului, bazîndu-se pe puterea armatei lor și pe propriul lor curaj, vor începe, în numele lui Amon-Re, o adevărată politică de cuceriri cu caracter defensiv, menite să sprijine Egiptul împotriva unui eventual agresor și să-i pună la adăpost interesele vitale.

Cea dintîi idee a imperiului — aceea de a-și constitui o pavază de țări, dependente pe plan economic și protectoare pe plan strategic, asupra cărora se va exercita *imperium*-ul egiptean — este consecința evenimentelor politice intervenite în lumea înconjurătoare și nu rezultă dintr-o dorință gratuită de a-și anexa pămînturi străine. Imperiul, atît african, cît și asiatic, va constitui pe viitor o necesitate ineluctabilă, vitală pentru Egipt.

Astfel, pentru a-și apăra prosperitatea și străvechea lor societate, egiptenii vor deveni războinicii victorioși ai Orientului, stăpînind în curînd un vast imperiu.

Cuceritorii

Amenofis I și Tutmosis I (începînd cu 1550 î.e.n.) au fost cei dintîi cuceritori de noi ținuturi.

Pe stîncile insulei Tombos, situată în Sudan, ușor în aval față de a treia cataractă a Nilului, Tutmosis I a poruncit să se sculpteze o inscripție care să-i relateze victoriile:

„A nimicit căpeteniile nubienilor; negrii sînt nevolnici și fără apărare, striviți de pumnul lui; a adus [Egiptului] hotarele vecinilor; n-a lăsat în viață nici un Om-cupărul-creț; dintre toți cei ce s-au răzvrătit împotriva Maiestății Sale, n-a mai rămas nici unul. Nubienii sînt la pămînt, uciși, zăcînd la marginea drumului pe tot cuprinsul țării lor ²⁶. O duhoare de hoituri pogoară în toate văile... Nimeni! nu mai cutează a se ridica împotrivă-i dintre cele Nouă Arce adunate ²⁷; el e ca pantera, veșnic tînăr, pășind printre turmele de pe pajiște; gloria Maiestății Sale îi orbește.

Au fost atinse hotarele întregii lumi și i s-au trecut și marginile, mulțumită brațului său puternic ce caută mereu a se lupta. Nu se mai află nimeni pe lume în stare să cuteze a se măsura cu el. A deschis văi necunoscute pentru înaintașii lui, nicicînd văzute de cei ce poartă pe creștet pșentul. Hotarul său se întinde pînă în partea de miazăzi a acestei țări ²⁸, iar hotarul de miazănoapte pînă la vestita apă rătăcitoare ce urcă înspre miazăzi ²⁹. Asemenea întîmplări n-a cunoscut vreodată un alt rege...“ ³⁰

Astfel, între a treia cataractă a Nilului și Eufrat, a luat naștere imperiul egiptean — din inima Africii pînă în poarta Asiei mici. Tutmosis I ridică pe malul marelui fluviu o stelă-hotar, marcînd astfel limita septentrională a cuceririlor sale.

O dată cu imperiul se naște și o nouă ideologie războinică, ce se va dezvolta considerabil sub ramesizi. Să nu ne lăsăm înșelați de tonul liric al acestor texte, care asimilau cucerirea regală cu aceea a universului. Scopul vizat era de natură magică: întrucît pronunțarea cuvîntului aduce după sine înfăptuirea a ceea ce el exprimă, cuceririle faraonice vor rămîne astfel, grație puterii Verbului, la dimensiunile universului. Nu este vorba aici de o exagerare banală sau (așa cum se

apreciază uneori) de o vulgară „propagandă“, o exprimare lipsită de măsură, ci de manifestarea unor credințe spirituale comune domeniilor semitice și african.

Cel dintîi rege care a avut cu adevărat *conștiința* imperiului a fost Tutmosis al III-lea.

La moartea lui Tutmosis al II-lea, care menținuse cu fermitate stăpînirea egipteană în Sudan și în Asia, soția lui, regina Hatșepsut, va uzurpa puterea timp de douăzeci și trei de ani, mai întîi sub pretextul regentei pînă la domnia tînărului prinț. În 1480 î.e.n., cînd acesta se urcă în sfîrșit pe tronul Egiptului, situația era gravă: pe plan intern, Hatșepsut îngăduise preoților tebani ai lui Amon să-și aroge prea multe drepturi, dar în primul rînd plana amenințarea Asiei.

Suveranul Kadeșului (situat pe Oronte, în cîmpia Bekaa și care va rămîne dușmanul constant al puterii egiptene), s-a plasat, din cît se pare, în fruntea unei coaliții împotriva faraonului, coaliție care în realitate era inițiată și sprijinită de către Mitani, grupînd „trei sute douăzeci de căpetenii, fiecare cu oastea sa“. Un război îndelungat, de aproape douăzeci de ani, va avea drept protagoniști adversari Egiptul și Mitani, război ale cărui evenimente sînt relatate în cea mai lungă inscripție istorică din cîte cunoaștem pînă astăzi, denumită *Analele lui Tutmosis al III-lea*: 225 rînduri de text, fiecare măsurînd 25 m în lungime, sculptate pe pereții de nord și de apus ai coridorului ce înconjoară altarul marelui templu al lui Amon-Re de la Karnak.

În șaptesprezece campanii militare succesive, întreprinse anual, Tutmosis al III-lea distruge coaliția și instalează temeinic dominația egipteană asupra Eufратului; în timpul celei de a opta campanii este trecut chiar fluviul, iar Tutmosis al III-lea face o incursiune în regatul Mitani, dar nu intenționează să înainteze mai departe. Eufратul a constituit întotdeauna frontiera septentrională ideală pentru egipteni.

Aceste campanii au fost conduse cu un simț al strategiei și un curaj excepțional. Tactica adoptată de Tutmosis al III-lea pentru supunerea țărilor din nord va fi reluată, în mare parte, de suveranii ramesizi. În primele patru campanii, acesta reface supremația egipteană asupra țărilor Canaan și Retenu, instalând astfel baze puternice în țările limitrofe Egiptului și în interiorul Feniciei; între campania a cincea și a opta, el își asigură în două rânduri puncte de sprijin solide de-a lungul țărmului fenician (ceea ce permite o avansare mai rapidă a armatei pe mare), înainte de a cuceri „perfidul Kadeș” și a înainta apoi spre nord, unde se va înstăpîni asupra Naharinei; între campania a noua și a șaptesprezecea, revolta fiind practic înăbușită, prezența egipteană e asigurată prin simple incursiuni de inspecție, efectuate de faraonul însuși; în sfârșit, în timpul celei de a șaptesprezecea campanii, din nou Kadeșul și apoi Mitani sint definitiv înfrinți.

Nenumărate anecdote adaugă culoare acestei prime epopei epice din istoria Egiptului: beția soldaților egipteni în cîmpiile Arvadului (una din cîmpiile cele mai fertile din Siria de astăzi), prefigurînd soarta ostașilor lui Hanibal la Capua *; transportul navelor construite la Byblos și trase de perechi de boi prin deșertul sirian, pentru a permite apoi armatei trecerea Eufratului; urmărirea a 120 elefanți, în regiunea Niy din Naharina, în cursul căreia unul dintre ofițerii armatei, comandantul Amenenheb, i-a salvat regelui viața. Povestea actelor de bravură ale lui Tutmosis al III-lea, care a stat și a luptat în fruntea armatei sale, constituie preludiul mării epopei rameside:

„Regele se trezește în zorii zilei. Atunci se dă poruncă întregii oștiri să se desfășoare ... Maiestatea sa înaintează în carul

* Oraș în Italia, cucerit de Hanibal în anul 215; armata acestuia și-a stabilit acolo cartierul general în timpul iernii, clima fiind foarte blîndă; ulterior a fost acuzată că a „adormit în deliciile orașului Capua” (n. tr.).

său din aur curat, împodobit cu însemnele de luptă, precum Horus cu brațul său vinjos, domn al puterii, sau Montu*, tebanul, în timp ce tatăl său Amon îi ține brațul. În timpul luptei, forța lui Seth îi străbate mădularele. Atunci, Maiestatea Sa, aflat în fruntea oștirii, își prinde toți dușmanii; când aceștia îl văd pe Maiestatea Sa cum se îndreaptă asupra lor, o iau la goană spre Megiddo, împiedicându-se și căzînd, cuprinși de spaimă... „și.

Mare comandant și strateg abil, Tutmosis al III-lea a conferit imperiului egiptean un prestigiu considerabil în lumea orientală; toate statele asiatice îi trimit tributuri, adeseori dovezi de supunere și uneori aduc omagiu puterii sale. Astfel au procedat Babilonul, Asiria și Hati. Nubia și Sudanul rămîn liniștite.

Împărat prudent și abil, Tutmosis al III-lea a știut totodată să-și administreze cuceririle după un sistem care demonstrează o mare luciditate politică. Posesiunile străine ale Egiptului cuprind două grupe de teritorii distincte: Nubia și Sudanul, pînă la a patra cataractă a Nilului, pe de o parte, și Asia, pînă la Eufrat, pe de altă parte.

În Africa, Tutmosis al III-lea menține administrația „colonială” instaurată de faraonii Sesostriș și dezvoltată mai recent de Ahmosis și Amenofis I: un funcționar egiptean cu reședința la Buhen e delegat de faraon să administreze în numele său teritoriile africane; el este „căpetenia țărilor de la miazăzi”, „fiul regal al Kuș-ului”. Asistat de doi locotenenți (dintre care unul se ocupa mai mult de provincia Wawat, iar celălalt de provincia Kuș), acest vicerege (nume dat de istoricii moderni prin analogie cu instituții mai recente) deține o autoritate asemănătoare cu cea a vizirului din metropolă.

* Zeul șoim al Tebei, patron al mai multor suverani din dinastia a XV-a, care pare să fi fost o divinitate războinică. Animalul său sacru era taurul Buhis (n. fr.)

În epoca ramesidă, acest vicerege va deveni un personaj foarte important. Egiptul continuă să exploateze și să egiptenizeze țara. Construcția de temple, care reunesc cultul zeilor egipteni, al celor nubieni și al persoanei faraonului, se dezvoltă mult.

Foarte diferite au fost principiile de guvernare ale provinciilor asiaticе, ținuturi foarte întinse, fragmentate în mici state și mai ales posedând deja un bogat trecut de civilizație și tradiții milenare. Tutmosis al III-lea, nevrînd să compromită acest echilibru, a avut inteligența de a nu modifica structura politică a acestor principate, regate sau republici din vechime. Lăsîndu-i fiecărui stat, mic sau mare, autonomia, el a stabilit un cadru administrativ general, delimitînd astfel provincii în care erau numiți guvernatori egipteni (cel mai adesea administratori financiari), a căror unică îndatorire era de a percepe impozitele în natură stabilite fiecărui oraș sau stat, potrivit bogățiilor de care dispuneau. Faraonul a poruncit ca fiii acestor principii să fie educați la curtea Tebei, alături de propriii săi fii.

Diferite uzanțe, un fel de drept cutumiar, se instituie treptat între Egipt și vasalii săi asiatici, comportînd, în domeniul politic, financiar, militar și juridic, obligații și drepturi puse sub garanția zeilor.

Cea dintîi ideologie imperială

Apare atunci o conștiință a imperiului, care corespunde, se pare, unei viziuni federative; ținuturile asiaticе cucerite constituie un fel de grup de state, fiecare păstrîndu-și autonomia în cea mai mare parte. Legătura care unește provinciile imperiului este religia și îndeosebi faraonul, a cărui făptură divină se confundă cu aceea a tuturor zeilor.

Cel dintîi imn imperial prezintă în termeni lirici un discurs al lui Amon-Re către „preaiubitul său fiu“, Tutmosis; zeul îi dăruiește acestuia

putere și izbîndă pretutîndeni și mai ales harul de a apărea succesiv în ochii popoarelor cucerite sub forma divinităților acestora, devenind astfel stăpînul lor *legitim*. Dreptul armelor nu va fi invocat decît în legătură cu Nubia și cu Sudanul, pe care egiptenii le considerau drept dependențe firești ale țării lor, a căror cucerire nu se cerea justificată.

Acest imn imperial dintîi va fi reluat și adaptat de către ramesizi unei alte forme de conștiință a imperiului: el este un cîntec de izbîndă în război ³²:

„Cuvinte rostite de Amon-Re, stăpînul tronurilor Dublei Țări: «Fii binevenit în preajma mea, o, tu care te bucuri la vederea splendorii mele, o fiule, ocrotitorule, Menkhepere ³³, în veci trăiască.

Strălucesc din pricina iubirii ce-mi porți, inima îmi tresaltă de bucurie cînd te îndrepti spre templul meu. Brațele mele îți înlănțuie trupul, fiindu-ți magică pavază și dăruindu-ți viață; cît de plăcut te adăpostești la pieptul meu. Îți voi dărui veșnicia în locuința mea, voi săvirși pentru tine minuni.

Îți dăruiesc putere și izbîndă asupra tuturor țărilor străine, îți așez gloria și spaima ce o semeni pe tot cuprinsul lor; groaza de tine atinge capetele celor patru stilpi ai cerului.

Îți preamăresc numele în toate trupurile. Fac să răsune strigătul de război al Maies-tății Tale prin cele Nouă Arce, domnitorii tuturor țărilor străine fiind strînși în pumnul tău. Eu însumi întind brațele și îi leg pentru tine.

Îi leg laolaltă pe nubieni cu zecile și zecile de mii, pe prinșii din miazănoapte cu sutele de mii. Fac astfel ca cei ce ți se împotrivesc să cadă sub tălpile sandalelor tale, iar tu să-ți strivești dușmanii cu inima josnică, precum poruncesc eu pentru tine.

Pământul în lung și-n lat, popoarele
apusului și răsăritului sînt toate în puterea
ta. Pășești pe glia țărilor străine, cu inima
plină de veselie. Nimeni dintre ai tăi nu
te trădează, căci îți sînt călăuză și vei ști
să-i afli.

Ai trecut apa Marii Întorsuri a Nahari-
nei³⁴ mîndru și puternic, precum ți-am
poruncit. La auzul strigătului tău de război,
dușmanii se ascund în vizuini³⁵ și le iau
suflarea vieții, strecurîndu-le în inimi spaima
de tine.

Văpaia mea³⁶ ce-ți stă pe frunte îi pîrjo-
lește, căci ea îi nimicește pe bicisnici. Cu
fierbințeala ei, îi arde pe locuitorii insu-
lelor³⁷. Retează capetele asiaticilor, pînă
nu mai rămîne viu nici unul, iar fiii căpete-
niilor lor sînt zdrobiți.

Eu fac ca vestea izbînzilor tale să se
răspîndească pretutindeni, șarpele * care-mi
înceinge fruntea dînd lumină trupului tău,
precum un nimb.

Nimeni nu mai cutează a se răzvrăti
împotriva-ți, pînă la fruntariile cerului.
Ei vin cu toții, îndoîți sub povara tribu-
turilor, plecîndu-se în fața Maiestății Tale
așa precum le dau poruncă. Eu fac ca vrăj-
mașilor tăi să le piară vlaga, atunci cînd
se îndreaptă spre tine, cu inima arzîndă
și genunchii îndoîți de spaimă.

Am venit,

fac astfel ca să-i zdrobești pe mai-marii
Fenicie, ți-i înșir sub picioare în toată
țara; fac astfel ca Maiestatea Ta să li
se înfățișeze precum stăpînul razelor
și să le strălucești în față la fel ca mine³⁸.

Am venit,

fac astfel ca să zdrobești popoarele
Asiei, să lovești căpeteniile asiaticilor
din Retenu;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se

* *Uraeus*. Vezi nota 36 (n. tr.).

înfățișeze gata înveșmîntată de luptă,
în timp ce tu iei armele în mînă, suit
în car³⁹.

Am venit,

fac astfel ca să zdrobești pămînturile
Orientului, să nimicești locuitorii ținu-
turilor marelui zeu;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se înfă-
țișeze ca o stea, ce-și trimite lumina
precum o flacără și își dăruie roua⁴⁰.

Am venit,

fac astfel ca să zdrobești pămînturile
apusului, Creta și Ciprul plecîndu-se sub
povara gloriei tale;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se în-
fățișeze ca un taur veșnic tînăr, cu ini-
ma vitează și coarnele ascuțite, ce n-a
putut fi înfruntat⁴¹.

Am venit,

fac astfel ca să-i zdrobești pe locuitorii
insulelor, semințiile din Mitani tremură
de groaza ta;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se
înfățișeze cu chip de crocodil, semănînd
spaima printre ei, de neatîns⁴².

Am venit,

fac astfel ca să-i zdrobești pe locuitorii
Insulelor-din-Mijloc, Cea-Prea-Verde ră-
sunînd de la un cap la altul de strigătele
tale de război;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se
înfățișeze ca răzbunătorul care apare
plin de glorie pe grumazul taurului
doborît⁴³.

Am venit,

fac astfel ca tu să zdrobești țara oame-
nilor utjentiu, prin puterea gloriei tale;
fac astfel ca Maiestatea Ta să li se înfă-
țișeze ca un leu, în timp ce tu vei face
din ei stîrvuri, presărate în văi⁴⁴.

Am venit,

fac astfel ca tu să zdrobești pămînturile
cele mai depărtate, tot ce înconjoară

Marele Cerc stind strins închis în pumnul tău;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se înfățișeze ca un șoim, stăpîn înaripat, care apucă tot ce vede, după pofta inimii ⁴⁵

Am venit,

fac astfel ca tu să zdrobești pămînturile cele mai de aproape, legîndu-i pe beduinii prizonieri;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se înfățișeze cu chipul șacalului din sud, făptura cea mai iute, care străbate ager Țara Dublă ⁴⁶.

Am venit,

fac astfel ca tu să-i zdrobești pe nubieni, pînă la Șat, în pumnu-ți;

fac astfel ca Maiestatea Ta să li se înfățișeze cu chipul celor doi frați ai tăi, și pentru tine le împreun eu brațele, în semn de izbîndă...» ⁴⁷.

Imperiul tutmosizilor nu alcătuiește numai un ansamblu politic, ce se vrea fără o constrîngere prea puternică, dar și o mare unitate spirituală adunată în jurul persoanei faraonului, care se asimilează tuturor zeilor importanți ai Orientului și ai Mediteranei. În felul acesta, puterea împăratului Egiptului și voința lui Amon-Re se întind asupra lumii.

Diplomație, tratate și intrigi internaționale

Amenofis al II-lea, care îi urmează la tron tatălui său Tutmosis al III-lea, prin anul 1450 î.e.n., îi păstrează cu fermitate cuceririle, prin două campanii militare întreprinse în Asia. În timpul campaniei din anul 9 al domniei sale, au fost aduși 71 000 captivi (potrivit textului de pe o stelă descoperită de curînd la Memfis) printre care se numără 3600 prizonieri apiru; dacă acești apiru sînt cumva evreii, aceasta

constituie cea dintii mențiune istorică a tribului lor.

De acum înainte, în imperiul Egiptului, al cărui prestigiu nu mai e contestat în lumea orientală, va domni pacea timp de aproape un secol, pînă prin 1380. În această perioadă, diplomația va fi necesară, pentru a păstra ceea ce a fost cucerit prin război.

Se pare că Amenofis al II-lea a fost cel care a semnat un tratat de pace (cel dintii) cu regele din Mitani, Saustatar, al cărui regat e tot mai amenințat de puterea crescîndă a suveranilor hititi. Fiind vorba de un acord personal între cei doi monarhi, acest tratat a trebuit să fie reînnoit de Tutmosis al IV-lea (fiul lui Amenofis al II-lea) și Artatama I. Această alianță defensivă, încheiată de fapt pentru a întîrzia expansiunea regatului Hati, a fost întărită de o căsătorie politică (și aceasta fiind cea dintii) între Tutmosis al IV-lea și o fiică a suveranului din Mitani. Acest fapt a reprezentat o mică revoluție în tradițiile egiptene; potrivit uzanței, faraonul trebuia să o ia de soție pe propria lui soră, sau soră vitregă, pentru a păstra puritatea singelui. Prințesa din Mitani, care a primit numele de Mutemuia („Mut“ — perechea lui Amon — „este în barca soarelui“), a devenit „mare soție regală“ și i-a dat naștere lui Amenofis al III-lea. Necesitățile politice au prevalat asupra tradițiilor.

Clerul lui Amon a justificat însă acest fapt. Într-adevăr preoții zeului teban au fost aceia care legitimaseră uzurparea lui Hatșepsut, instaurînd o teogamie oficială și proclamînd-o pe regină fiica pămînteană a zeului Amon-Re, care, luînd înfățișarea regelui Tutmosis I, tatăl ei, ar fi conceput-o chiar el cu „marea soție regală“ de atunci (după basoreliefurile și textele sculptate pe zidurile templului funerar din Deir el Bahri, pe malul stîng teban). Potrivit aceluiași procedeu, Amenofis al III-lea a fost considerat de către dregătorii tebani drept fiul pămîntean al lui Amon-Re, iar pe zidurile templului din Luxor au fost sculptate imagini și o inscripție identică

întru totul cu cele de la Deir el Bahri. Elemente ale acestei teogamii regale vor fi reluate și de către ramesizi.

Căsătorii cu prințese străine, devenind un element important al politicii rameside, vor constitui una dintre preocupările de seamă ale diplomației și vor umple cu concubine haremul din Luxor: Amenofis al III-lea, dornic să întrețină cu Babilonul bune relații comerciale, ia în căsătorie succesiv fiica, apoi sora regelui Kadașman-harb I; după venirea la tron a lui Tușratta, în Mitani, Amenofis al III-lea confirmă alianța dintre cele două curți, cerându-i în căsătorie suveranului mitanian mai întâi sora, iar cîțva timp după aceea fiica; „marea soție regală” de atunci, regina Ti, este poate de origine feniciană.

Egiptul, opulent și prosper, îmbogățit de pe urma cuceririlor, era la vremea aceea prima putere financiară din lume. Or, se știe că aurul face prieteni prețioși. Astfel, Tușratta îi scrie lui Amenofis al III-lea:

„Să-mi trimiță fratele meu aur, fără măsură, în mari cantități. Și tot ce poștește fratele meu pentru casa lui, să-mi scrie și va primi, căci îi voi face orice dar, potrivit dorinței sale. Căci țara aceasta este țara lui, iar casa aceasta casa lui”.

Iată o situație foarte favorabilă pentru faraon, ai cărui debitori devin oameni de încredere. Tot astfel vor sta lucrurile și cu Asiria și Babilonul. Regele Asiriei îi va scrie regelui din Mitani: „În țara lor, aurul e tot așa de mult ca praful”.

Această politică financiară îi va aduce firește împăratului Egiptului un prestigiu considerabil.

Feluriți ambasadori, fără a fi numiți la un post fix, ci acreditați pe timpul unei misiuni, circulă neîncetat între curțile orientale. Aceștia sînt trimișii personali ai suveranilor, îndeplinind misiuni politice, sau de pură curtoazie (fie să aducă un *scarabeu* comemorativ din piatră sau ametist, făcut cu prilejul unor evenimente importante survenite la curtea Tebei: nașterea, încoro-

narea sau căsătoria vreunui faraon, o inscripție gravată pe partea laterală a documentului specificându-i originea — fie să se intereseze de sănătatea unui „frate“ bolnav etc.). Ia ființă o „cancelarie a țărilor străine“, unde sînt păstrate scrisorile schimbate cu regii asiatici. Pentru această „corespondență internațională“ se utilizează o limbă diplomatică, akkadiana. O parte a ei, cea întreținută cu Hati, a fost regăsită la Tell el Amarna, în Egipt, și la Bogaz-Köi (vechea capitală Hatusa) în Turcia.

Este respectat un protocol foarte strict, atît ca formule, cît și ca uzanțe. Astfel sînt instaurate primele reguli ale unui drept internațional pus sub garanția divinităților.

Tot la vremea aceea apare o *a doua formă de imn imperial*, care va fi și acesta reluat mai tîrziu de către ramesizi: este vorba tot de un discurs al lui Amon, care nu mai vorbește de cuceriri, ci insistă asupra „minunilor“ cu care îl copleșește pe faraon și asupra supunerii totale a popoarelor imperiului. Este un imn al păcii regăsite, al prosperității. Textul său a fost sculptat pe o mare stelă menită a fi așezată în templul funerar al lui Amenofis al III-lea, pe mahul stîng teban.

„Cuvinte rostite de Amon, regele zeilor:
«O fiule, tu care ești trup din trupul meu, prea iubite Nebmaatre⁴⁴, chipul meu viu, tu pe care trupul meu l-a zămislit și l-a adus pe lume Mut*, doamna din Ișeru, în Teba, stăpîna a celor Nouă Arce. Ea te-a crescut să fii stăpînul unic al poporului. Inima îmi tresaltă de bucurie văzîndu-ți frumusețea și atunci săvîrșesc pentru Maiestatea Ta lucruri minunate. Tinerețea îți va fi mereu reînnoită, căci te-am numit Soare al celor Două Țărmuri.

* Zeița Mut a fost adorată la Teba ca atotputernică mamă divină. Mai tîrziu a fost identificată de către teologii tebani cu Nekhbet, iar din timpul dinastiei a XVIII-a a fost socotită soția lui Amon (n. tr.).

Cînd îmi întorc chipul spre miazăzi, săvîrșesc o minune pentru tine. Fac să vină spre tine, ducîndu-și tributurile în spinare, căpeteniile țării celei mîrșave Kuș.

Cînd îmi întorc chipul spre miazănoapte, săvîrșesc o minune pentru tine. Fac să vină spre tine, ducîndu-și tributul în spinare, țările cele mai depărtate ale Asiei. Îți vor aduce prinos pruncii lor, iar tu le vei dărui suflarea vieții.

Cînd îmi întorc chipul spre apus, săvîrșesc o minune pentru tine. Fac să pui cu totul stăpînire pe țara Tehenu, ridicînd ca să-ți stea pavază cetatea ce poartă numele Maiestății Mele, închisă cu un zid înalt pînă la cer, și apărată de fiii căpeteniilor nubiene.

Cînd îmi întorc chipul spre lumină, săvîrșesc o minune pentru tine. Fac să vină spre tine țările Puntului, cu toate ierburile plăcut mirositoare de pe meleagurile lor, spre a-ți cere pace și a trage în piept răsuflarea ta plină de viață»⁴⁹.

Amon, zeu cu chip împătrit, este pivotul esențial și sacru al imperiului și doar privirea lui face să se înșiruie spre faraon toate popoarele tributare din Africa și Asia, venite să-și aducă bogățiile în schimbul „suflului de viață” și să-și încredințeze urmașii.

Bogăția Egiptului duce și la îmbogățirea celor mai importanți preoți, aceia ai lui Amon-Re. Darurile regale, depuse în templele zeului victoriei, sînt considerabile. Iată ce citim pe o inscripție dedicatorie din Karnak (datînd din vremea lui Amenofis al II-lea)⁵⁰:

„El [Amon] m-a numit să fiu poporului egiptean stăpîn, de pe vremea cînd eram doar un pui în cuib. El mi-a adus în dar cele două jumătăți⁵¹. El a făcut ca Maiestatea Mea să primească marea răspundere

a tronului, ca un bărbat care împlinește pentru tatăl său lucruri folositoare:

Am înălțat pentru el o capelă de aur, cu pardoseala din argint. Tot pentru el am mai făcut și multe vase, mai frumoase decît trupurile stelelor⁵². În tezaurul lui erau ferecate comori aduse în tribut de toate țările. Hambarele lui erau pline pînă la vîrf cu grăunțe aurii. Lui i-am adus ofrande divine“.

Marii preoți ai lui Amon, care au încercat să joace un rol în succesiunile regale din timpul dinastiei a XVIII-a, Hapuneseb sub Hatșepsut, Menkhepereneseb sub Tutmosis al III-lea, au obținut funcții civile, grație cărora au devenit înalți demnitari ai statului. Astfel, Menkhepereneseb a fost însărcinat cu finanțele și cu primirea uriașelor tributuri venite din imperiu, marele preot Meri, sub Amenofis al II-lea, a îndeplinit funcția de guvernator al Egiptului de Sus.

Această putere temporală a clerului a amenințat oare puterea imperială? A existat, în orice caz, o reacție puternică la începutul domniei lui Amenofis al IV-lea care, revenind la vechile tradiții heliopolitane, i-a persecutat pe preoții lui Amon.

Conflictul nu a durat decît paisprezece ani, în timp ce situația externă se agrava.

Într-adevăr, din anul 1380 î.e.n., la sfîrșitul domniei lui Amenofis al III-lea, în Asia se produsese o ruptură a echilibrului politic, în favoarea statului hitit, guvernat pe atunci de un rege activ, curajos și extrem de lucid: Supiluliuma. Acesta, profitînd de sciziunea intervenită între Mitani și Huri⁵³, se aliază cu Artatama al II-lea, regele statului Huri și împreună încercuiesc Mitani pe care îl cuceresc, ca și ținutul Nuhase și nordul Siriei actuale, pînă la Amuru. Evenimentul reprezintă o primejdie pentru hegemonia egipteană, serios amenințată. Regele Byblos-ului, Ribadi, precum și alți prinți fenicieni, îl cheamă pe faraon în ajutor, dar Amenofis al III-lea, ajuns în pragul bătrîneții, amînă și apoi abandonează

fără a se împotrivi puterea moștenită de la predecesori asupra provinciilor asiatice din nord. Pentru a-l menaja pe suveranul hitit, încheie cu Supiluliuma un tratat de alianță. Limita septentrională a posesiunilor egiptene va fi stabilită de acum înainte pe Oronte. Acesta va fi primul pas înapoi.

La rîndul său, Babilonul, pentru a-și asigura securitatea caravanelor și neguțătorilor, înclină spre o alianță cu puternicul monarh din Hati, iar Mitani caută și el o apropiere de Supiluliuma.

Unul dintre ultimele acte ale lui Amenofis al III-lea, care va încerca și el să strîngă legăturile cu vărul său Tușratta, din Mitani, cerîndu-i una din fiice în căsătorie, nu va împiedica producerea unui dezastru previzibil. Diplomazia e acum depășită; Hati trece la amenințări.

La începutul domniei lui Amenofis al IV-lea, guvernatorul egiptean rezident la Simyra (port fenician) e ucis de Aziru, regele din Amuru, care va deveni vasalul lui Supiluliuma. Amenofis al IV-lea, tînăr suveran mistic, preocupat mai ales de ideologie religioasă, nu reacționează în nici un fel. În urma asasinării regelui din Mitani de către fiul acestuia, huriții, sprijiniți de regele Asiriei, Assur-ubalit I, invadează Mitani, care îi cheamă pe hitiți în ajutor și își pierde definitiv independența. Temporizînd în continuare, Amenofis al IV-lea încheie un tratat de alianță cu Asiria, putere care se ridică amenințător și ai cărei regi părăsiseră vechiul oraș Assur, ridicîndu-și o nouă capitală, Ninive. Pînă atunci Asiria se aflate sub dependența imperiului Babilonului, dar între moștenitorul lui Burnaburiaș al II-lea, regele Babilonului, și o fiică a lui Assur-ubalit se încheiase o căsătorie, din care s-a născut un fiu. Murind, tatăl copilului regele Asiriei interveni atunci în Babilon, după moartea lui Burnaburiaș al II-lea, pentru ca succesiunea să-i revină micului prinț, nepotul său. În felul acesta, marea metropolă a Eufratului a trecut sub controlul Asiriei, a cărei putere și bogăție au sporit considerabil.

Între timp, regii Egiptului se mulțumeau cu o politică inertă, neutră; ei încercau prin această politică foarte mioapă să evite războiul, împăcându-și, cu ajutorul tratatelor, regatele rivale.

În urma acestor evenimente, în lumea orientală rămân trei mari puteri: Egiptul, care și-a pierdut considerabil prestigiul, o dată cu ținuturile septentrionale ale imperiului, Hati, care și-a extins stăpânirea asupra statului Mitani și Asiria, care deține puterea asupra Babilonului.

Domnia lui Horemheb sau preludiul epocii rameside

Amenofis al IV-lea era amenințat serios din interior de către ostilitatea clerului lui Amon, pe care încercase să-l distrugă. La moartea lui, Tutankamon i-a redat supremația zeului din Teba. Este posibil, apoi, ca văduva lui Tutankamon, fiica lui Amenofis al IV-lea și a lui Nefertiti, prințesa Ankhesenamon, să fi cerut în căsătorie, pentru a-i urma soțului ei la tronul Egiptului (nu se știe sub influența cui), un fiu al regelui din Hati. După unele ezitări, se pare, ale lui Supiluliuma, prințul pornește la drum, dar este ucis în timpul călătoriei și, pentru a-l răzbuna, oastea hitită se îndreaptă spre sud. Canaanul se revoltă, în timp ce Ankhesenamon ia de soț un funcționar, Ai, care domnește fără strălucire.

Generalul Horemheb salvează Egiptul. „Se spune că el ar fi urzit asasinarea prințului hitit (sau să fi fost poate Ai?). Oricum, Horemheb, comandantul armatei egiptene, reușește să-i împiedice pe hitiți să treacă fluviul Oronte și înăbușă mișcările din Canaan. Horemheb se trăgea dintr-o veche familie nobilă. Prin anul 1339, î.e.n. un oracol al lui Amon îi va conferi puterea supremă și el devine Stăpînul Dublei Țări.

Suveran activ și lucid, el reface ordinea internă, temperează ambițiile clerului lui Amon și redă marea sa importanță orașului Memfis. Neavînd moștenitori, îl alege pentru a-i urma la domnie pe generalul și vizirul Paramses care, prin anul

1314 î.e.n., se va urca pe tron luind numele de Ramses I și va întemeia dinastia a XIX-a.

B. ECHILIBRUL FRAGIL AL LUMII ÎN SECOLUL AL XIV-LEA Î.E.N.

Cînd Ramses I se urcă pe tronul Egiptului, echilibrul în Orient și în bazinul Mediteranei este foarte precar. Intrigile și războaiele domnesc, iar jocul politic combină neîncetat ostilitățile și diplomația.

Ambițiilor rivale ale statelor mai vechi li se adaugă noile pretenții ale popoarelor aheene. Se înfruntă acum dorințele de hegemonie, atît pe plan politic, cît și comercial. Se întrevăd din nou mari schimbări.

Dar Egiptul, guvernat de acum înainte de regi militari, își va redobîndi întietatea și opulența, impunîndu-și celorlalte țări puterea și prestigiul.

Puternica monarhie hitită

Inactiv, pasiv sub domniile lui Amenofis al III-lea, Amenofis al IV-lea și ale slabilor urmași ai acestora, Egiptul a asistat, fără să intervină, la dispariția statului Mitani de pe scena politică. El le-a permis suveranilor hitiți să se implanteze solid în nordul Siriei actuale; Supiluliuma, în cursul a două campanii militare, supune Nuhase și Alep, Qatna, ajunge la Damasc, înfringe cetatea Kadeș. Întregul teritoriu dintre Liban și Eufrat cade sub stăpînirea lui. Aziru, regele din Amuru, îi va rămîne un aliat credincios.

Chemările în ajutor ale prinților fenicieni și sirieni au rămas fără vreun răspuns din partea faraonului și nu au modificat cu nimic atitudinea temporizatoare a acestuia, fapt care i-a permis lui Supiluliuma să pună stăpînire pe provinciile septentrionale din ceea ce fusese altădată marele imperiu al tutmosizilor. Regele hitit împarte

fiilor săi regatele și principatele care se aflaseră sub hegemonie egipteană, în primul rând importante orașe Alep și Karkemiș (pe Eufrat), ce erau popasuri de caravane și puncte strategice totodată.

Dind dovadă de o remarcabilă inteligență și o perfectă continuitate de vederi, regele hitit completează imperiul dobândit în urma cuceririlor printr-o activitate diplomatică susținută. El încheie cu Mitani un tratat care-i va impune acestuia, foarte slăbit, îndeosebi din pricina unor sciziuni interne, suveranitatea hitită. Cu Kizuwatna (situat între Anti-Taurus și Mediterana, tot la est de Hati), încheie alt tratat, cu șaizeci și patru de articole, potrivit căruia, în caz de conflict, regele Kizuwatnei îi va pune la dispoziție contingente de trupe în schimbul unor avantaje. În felul acesta, hegemonia hitită se întinde spre răsărit neîncetat, până la cursul superior al Eufratului. Nu este imposibil ca un tratat să fi fost încheiat și între Amenofis al IV-lea și Supiluliuma; această ipoteză se bazează numai pe o aluzie, destul de imprecisă, prezentă în textul acordului semnat mai târziu, prin 1278, între Hatusili al III-lea și Ramses al II-lea ⁵⁴.

Regatul Hati și-a câștigat un loc de prim rang în politica internațională.

Prin anul 1346 î.e.n., în vremea domniei lui Ai, Supiluliuma moare, victimă a epidemiei de ciumă care făcea atunci ravagii în Asia Mică. Fiul său mai mare, Arnuwanda, nu va domni decât scurt timp, fiind la rîndul său, răpus de aceeași boală.

Mursil al II-lea, mezinul, a fost nevoit să se războiască timp de zece ani ca să consolideze noul imperiu hitit. La sud, campaniile duse împotriva Arzawei și aliaților ei, regatele vecine care formaseră o coaliție împotriva lui Mursil, i-au asigurat acestuia dominația asupra unei părți importante din Asia Mică; Arzawa devine vasala curții din Hatusa. La nord, în Pont, populațiile gasga (oameni aspri, care trăiau încă în stare tribală, ocupîndu-se cu creșterea porcilor, țesutul

inului și... prădăciuni, luptînd adeseori împotriva statului hitit) se agitau din nou. În anul 9 al domniei, în Siria, regatul Nuhase (aflat în regiunea Alepului) și Kadeș se revoltă. Asirienii atacă și ei Karkemișul. Mursil le ține piept tuturor: asirienii se retrag și după ce revolta e înfrîntă, regele hitit își reorganizează provinciile siriene.

Cînd, în 1315 î.e.n., în ajunul urcării pe tron a lui Ramses I în Egipt, Muwatali îi urmează la domnie tatălui său Mursil, revolta populațiilor gasga ia amploare: ei cotropesc chiar împrejurimile Hattusei (Muwatali e nevoit să-și mute capitala mai la sud) și trec fluviul Halys. La capătul unei perioade de zece ani, timp în care aceștia își continuă incursiunile devastatoare, Hatusili, fratele lui Muwatali, reușește să-i nimicească, în vreme ce regele însuși înfrîngea o altă revoltă în Arzawa.

Imperiul hitit, confederație de state dominată de jocul intrigilor internaționale, puternică în aparență, nu se menținea decît cu prețul unor campanii militare neîntreprinse și grație unei diplomatii abile. El era totodată confruntat cu unele ambiții de hegemonie rivale: Asiria la răsărit și popoarele aheene la apus (în marea Egec și chiar pe țărmurile Asiei Mici).

Ascensiunea puterii asiriene și instaurarea hegemoniei asupra Babilonului

Assur-ubalit I (care a domnit între 1366—1330) a fost unul din marii întemeietori ai puterii asiriene; din păcate nu dispunem decît de un număr mic de texte (mai ales inscripții care comemorau ridicarea de temple) referitoare la domnia lui.

La început, așa cum s-a spus⁵⁵, acesta își desprinsese regatul din dependența în care se găsea față de imperiul Babilonului, extinzîndu-și chiar, indirect, puterea asupra mării metropole de pe Eufrat. Într-adevăr, nepotul său, Kadașman-harb, născut din fiica sa și din fiul lui Burnaburias,

a domnit un timp asupra imperiului din Mesopotamia.

Kadaşman-harb a fost însă asasinat de către supuşii săi kasiţi. Acest fapt i-a oferit lui Assur-ubalit pretextul de a interveni direct şi a-l instala pe tron pe Kurigalzu al II-lea, fiul lui Kadaşman-harb, deci propriul său strănepot, încă un copil, ceea ce i-a permis fireşte regelui Asiriei să stabilească asupra Babilonului o hegemonie neîndoielnică.

Kurigalzu al II-lea a domnit timp de douăzeci şi doi de ani. Sentimentul naţional se împăca însă greu cu hegemonia asiriană. Când (prin 1329 î.e.n.) Enlil-Nirari, fiul lui Assur-ubalit, i-a urmat tatălui său la tron, el s-a văzut nevoit să întreprindă împotriva Babilonului o campanie militară, din care a ieşit victorios.

Sub domnia fiului său, Arik-den-ili (1319—1308), războiul a izbucnit din nou la hotarele regatului; mai întâi în munţii Zagros, împotriva populaţiilor guti, neam de munteni a căror fire războinică şi cruzime contribuiseră la năruirea primului imperiu mesopotamian întemeiat de Sargon din Agade*; apoi, în regiunea situată la vestul cursului superior al Tigrului, ca să supună populaţiile aliate cu nomazii aramaici. Victoria a fost totală.

Într-o primă etapă, Asiria se instalează ca o mare putere, asimilându-şi cuceririle. Se pare că, în domeniul cultural şi religios, Babilonul a exercitat o influenţă neîndoielnică asuprai asirienilor; astfel, cultul lui Marduk, zeul naţional babilonian, a fost adoptat la Ninive. Cîteva zec de ani mai tîrziu, Asiria va deveni suficient de puternică ca să constituie o primejdie pentru Hati şi pentru însuşi echilibrul lumii orientale.

Popoarele aheene şi destinul Troiei

În al treilea mileniu î.e.n., în Mediterana orientală înflorea civilizaţia aşa-numită egeeană, mai ales în jurul Cretei, dar şi în insulele Ciclade (cu

* Akkad (n. tr.).

precădere în insula Melos, unde au fost exploatate de foarte timpuriu zăcămintele de obsidiană * și în Cipru, care se bucura de resurse mai variate (codri care acopereau două lanțurimuntoase, o cîmpie întinsă, unde se cultiva griu, și importante mine de cupru, aflat în așa de mare abundență, încît i-a dat insulei numele său); în textele egiptene Ciprul este denumit *Alasia*.

Prin anul 2000, această civilizație, creată de „oamenii insulelor“, aparținînd unei rase denumită prin termenul general de „mediteraneană“, se află în plin avînt. În insula Creta se construiesc atunci palatele din Cnosos, Phaistos și Mallia; după năruirea lor, în jurul anului 1700, în urma unui cutremur sau a distrugerilor datorate unor populații dușmane (?), ele au fost reconstruite, iar perioada următoare (care corespunde începutului dinastiei a XVIII-a egiptene) marchează un apogeu în istoria insulei. Este vremea în care regele Minos (fiul divin, după legendă, al lui Zeus și al Europei) întemeiază „thalasocrația egeeană“, stabilindu-și, din cît se pare, dominația politică în insule și punîndu-și fiii în fruntea coloniilor pe care le instalează în Ciclade. Agricultură, creșterea animalelor, pescuitul, prelucrarea metalelor contribuie la bogăția Cretei, a cărei activitate comercială, la răscrucea țărilor Africii, Asiei și Europei, este intensă.

Civilizația cretană (sau „minoică“) se răspîndește atunci în întreaga Mediterană orientală și în Pelopones; ea exercită o influență fericită, civilizatoare, asupra Greciei, țară pe atunci săracă și înapoiată, cutreierată de migrații de populații indoeuropene, care treptat se fixează și se instalează acolo.

* De la *Obsius*, numele celui care, după Pliniu, a descoperit acest mineral; sticlă naturală de origine eruptivă, de culoare neagră, cenușie, brună sau uneori pestriță (n. tr.).

Începînd cu secolul al XVI-lea, unele dintre aceste popoare, aheii, se stabilesc în Argos, în nord-estul Peloponesului, alcătuiind mai tîrziu un element constitutiv al poporului grec. Aheii au fost supuși mai întîi dominației spirituale și culturale a Cretei, aflată la vremea aceea în plină prosperitate.

Dar, fiind viteji războinici, aheii atacă insula Creta, prin anul 1400 î.e.n. (în timpul domniei lui Amenofis al III-lea), iau prin surprindere și distrug prestigioasa metropolă Cnosos, precum și palatele din Phaistos și Hagia Triada. Cu acest prilej ia naștere o nouă civilizație, ale cărei principale centre se găsesc la Tirint și îndeosebi la Micene, dar ea se întinde și la Sparta, Pylos, Teba în Beoția și insula Rodos.

Această civilizație miceniană îi datorează mult Cretei, a cărei moștenire culturală, artistică și religioasă a fost exploatată de ahei. Anumite caracteristici însă, specifice acestui popor nou, marchează la rîndul lor societatea pe cale de a se întemeia: un aspect mai războinic și militar, care transformă palatele minoice în fortărețe gata de apărare și face ca mormintele să conțină arme și alte instrumente de luptă. Nu există o administrație centralizată și nici un regat unic, ci principii independenți, adeseori în stare de rivalitate unii față de alții, violenți, cheltuindu-și energia în vînători sau prădăciuni. După modelul Cretei, aheii asigură o mare înflorire comerțului, construind drumuri și porturi. Urmează o prosperitate ce-și are originea în războaie și incursiuni de pradă, dar și în schimburile comerciale; nici o săptătură arheologică nu a scos la lumina zilei atîta aur ca săpăturile de la Micene.

Comercianți întreprinzători, aheii par să fi fost atrași în mod deosebit de bogățiile Helespontului, cu porturile și populațiile sale de neguțatori. Nu este imposibil ca, puțin după 1400 (încă în timpul domniei lui Amenofis al III-lea), la vremea cînd Teseu realiza sinecismul * atenian,

* Unire, contopire (n. tr.).

expediția argonauților să fi constituit o primă tentativă, întreprinsă de oamenii din Micene, de a-și extinde navigația către Pontul Euxin și a-și croi drum spre aurul Colchidei. Dar Troia veghea și aventurierii au fost nevoiți să se înapoieze în țara lor.

În orice caz, se pare că locuitorii Micenei, intrînd în legătură cu popoarele de pe țărmul Asiei Mici, au stabilit, probabil, contoare comerciale la Efes, Milet și Colofon. Este momentul cînd hitiții, conștienți de noua primejdie pe care o reprezentau aheii și dornici să împiedice instalarea acestora de-a lungul coastei, au grupat în jurul lor, în urma unei serii de tratate, pe troieni, pe mysieni, pe dardanieni și pe lycieni, obținînd de la aceștia să le pună oștiri la dispoziție. Regii din Hati erau conducători inteligenți și lucizi, conștienți de interesele imperiului lor vast, pe care îl apărau prin intermediul unor state-tampon: Mitani înspre Asiria, populațiile de pe coastă înspre aheii.

Situată în nord-estul Asiei Mici, portul Troia, care comandă accesul în strîmtori și permite (sau interzice!) trecerea din Marea Neagră în Marea Egee, a avut întotdeauna o importanță comercială de prim rang.

Începînd din anul 2400 î.e.n. (în timpul primului regat egiptean), Troia, la început un simplu cătun de pescari și deja distrusă o dată, prin anul 3000 din cînt cunoaștem, devine o cetate semeață, ce se îmbogățește repede în urma taxelor de navigație pe care le percepe și a escalelor pe care le oferă corăbiilor comerciale.

Distrusă probabil, încă o dată, în perioada migrațiilor indoeuropene din anul 2000, ea a fost reconstruită și pare să fi atras apoi asupra ei privirile lacome ale suveranilor atrizi. Sub Ramses al II-lea, prin 1290, Agamemnon, cu principii și flota lui, vor încerca această aventură, iar războiul Troiei va avea loc! Dar Troia, din nou năruită, va renaște iarăși, căci poziția pe care o ocupă e primordială pentru comerțul de tranzit.

Drumurile Semilunii Rodnice și marile piețe mondiale: din Mesopotamia pînă în Fenicia

Dacă, în lumea schimburilor comerciale, porturile joacă un rol important, cetățile nisipurilor dețin și ele un rol la fel de mare.

Caravanele, în drumul lor nesfîrșit prin deșert, transportau încet, pe spinarea măgarilor ⁵⁵, bogățiile Mesopotamiei pînă în Mediterana, comorile țărilor arabe pînă la țărmurile feniciene, aducînd astfel Egiptului, din îndepărtatul Afganistan, adevăratul și prețiosul lapislazuli.

Astfel, din timpurile cele mai îndepărtate s-a creat o mare cale de tranzit, ce urca de-a lungul fluviului Eufrat, prin Babilon și Mari (oraș incendiat de Hammurabi prin 1900 î.e.n.); se traversa deșertul Siriei Superioare (Alep era un popas important); aprovizionate cu apa și merindele necesare lungii traversări, călătorii poposeau în fiecare noapte. Astfel treceau zilele, în mersul lent al animalelor ce transportau prețioasa lor povară. Ajunse în golful Alexandretta, în fața caravanelor se deschideau două drumuri: ele puteau să se îndrepte fie spre nord, străbătînd porțile Ciliciei prin Taurus, pînă la Hati, sau să coboare către sud, de-a lungul Mediteranei și țărmului fenician, pînă în Egipt. Forma de arc a acestui mare drum antic a făcut să i se dea numele de Semilună Rodnică. Alte căi secundare brăzdau și țara Canaanului și Retenu.

Înțelegem mai bine importanța, nu numai a porturilor feniciene, dar și a acestor orașe ale nisipurilor, adeseori mici principate, importante caravanseraiuri și posturi strategice, pe care și le dispută neîncetat marile puteri de atunci și pe stăpînirea cărora tutmosizii își întemeiaseră puterea și bogăția imperiului: Megiddo (punct de sosire a drumului de caravane dinspre Arabia și popas pentru piste care duceau către Eufrat), Damasc (așezat pe drumul care leagă porturile feniciene de Babilon), Tunip, Kadeș, Palmira, Alep și Karkemiș, pe Eufrat (nod al drumurilor

care veneau dinspre Mediterana și Asia Mică și care se îndreptau spre țările mesopotamiene).

Majoritatea acestor căi ale deșertului duceau în Fenicia. Aceasta era, desigur, marea piață mondială de atunci; în porturile ei se îngrămădeau produse de tot felul, sosite din Orient, Africa și Mediterana; aici se făceau schimburi fructuoase, în care predomina trocul. În aceste piețe orientale târguielile și tocmelele erau probabil lungi și înverșunate, iar viața însuflețită și pitorească.

În nord, Ugarit (actualul Ras-Shamra, unde au fost efectuate importante săpături), era un oraș cosmopolit și bogat. El posedă, de fapt, încă patru porturi: în afară de Ugarit (actualul Minet el Beidha, „Portul alb“), un golf admirabil, unde puteau acostă corăbii mari, mai erau patru golfele situate în sud. Ugarit primea corăbiile venite din Creta, Cipru sau Cilicia, făcând astfel legătura între Marea Egee și Levant. Orașul era punctul terminus al drumului de caravane care ducea către Alep și ajungea apoi la Euftrat și Karkemiș. El avea o activitate industrială, exportând arme și vase de bronz, veșminte de in și lână, amfore cu ulei de măsline și vin, parfumi și unsori păstrate în cutioare de fildeș sau de alabastru, lucrate după modele egiptene. În jurul Ugaritului se întindea de-a lungul țărmului o cîmpie roditoare, mărginită de coline pe care creșteau măsline și viță de vie; apoi veneau munții acoperiți cu păduri dese, unde pășteau turme de oi și de capre. Un peisaj și activități asemănătoare se mai întâlneau probabil la Byblos (unde acostau corăbiile venite din Egipt) și la Tyr. Ugaritul era condus de un principe neguțător, bancher (care făcea și împrumuturi, poate chiar cu camătă), comandant al armatei și mai ales al unei importante marine, dar care era totodată un om cultivat, ce adunase în jurul lui numeroși scriitori și dispunea de o bibliotecă plină cu mii de tablete din argilă, scrise în diferite limbi. Săpăturile au permis să se descopere cîteva mii din aceste tablete, în edificii publice sau parti-

culare; unele prezintă *memoranda* ale unor neguțători sau cetățeni (în special în probleme de administrație internă) sau liste ale orașelor care plătesc tribut cetății Ugarit; altele erau arhive diplomatice redactate în akkadiană (limba internațională a epocii), sau tablete mari, scrise în dialectul vorbit la Ugarit, care conțineau texte mitologice sau liturgice.

Cine își întindea hegemonia asupra Feniciei, deținea totodată puterea și bogățiile Asiei.

Două țări nutreau asemenea pretenții: Egiptul, care dorea să-și păstreze hegemonia tradițională asupra acestor regiuni, și Hati, care cucerise nordul Siriei de astăzi și se întindea acum pînă la hotarele septentrionale ale Feniciei.

Rivalitatea dintre Egipt și Hati, în acest sfîrșit de veac al XIV-lea î.e.n., va duce inevitabil la război.

Dar Egiptul este condus acum de suverani militari, care vor ști, cu inteligență și curaj, să stăpînească situația din Asia, în timp ce regiunile africane, guvernate autoritar, vor rămîne relativ calme.

Capitolul II

RĂZBOAIE ȘI EPOPEI

A. RAMESIZII LA PUTERE — RAMSES I

Prin anul 1314 î.e.n., Ramses I, ales de Horemheb, se urcă pe tron; el va domni numai doi ani în Egipt, fiind primul dintr-o lungă serie de dinastii războinici.

Originea

Era, din cîte se știe, vizir, comandant al armatei și conducător religios sub Horemheb. Dispunînd de o putere întinsă, el nu descindea totuși din marea nobilime, ci era militar, ca și strămoșii săi. Această alegere demonstrează marea luciditate politică a lui Horemheb, care a înțeles că în împrejurările de atunci numai un șef războinic va putea păstra ce mai rămăsese din imperiul egiptean, zădărniciind ambițiile hitiților.

Această origine a lui Ramses I le-a pus probleme egiptologilor. Dar, în martie 1913, arheologul francez Legrain, în timpul săpăturilor de degajare a drumului care duce, la Karnak, de la templul lui Amon la cel al lui Mut, a descoperit, la picioarele colosului lui Horemheb, lângă cel de al zecelea pilon, două statui din granit cenușiu, înalte de 1,25 m fiecare, reprezentînd un înalt

funcționar în poziția scribului¹; una era dedicată „suveranului țării întregi, primarului orașului, vizirului, lui Paramses, fiu al mai-marelui arcașilor, Seti“. Inscripția sculptată pe fișia de pânză întinsă pe genunchi completează titlurile astfel: „mai-marele arcașilor, intendent al cailor, deținătorul sigiliului, conducător al carului Maiestății Sale, sol regal în toate țările străine, scrib regal, comandant al armatei Stăpînului Dublei Țări, mai-mare peste preoții tuturor zeilor, locțiitor al Maiestății Sale în Egiptul de Sus și de Jos, comandant al gurilor Nilului, nobil, primar al orașului, vizir, Paramses“.

Nu mai încap acum nici o îndoială că acest puternic personaj, copleșit de funcții și onoruri, era chiar viitorul Ramses I. Cu atît mai mult cu cît majoritatea acestor titluri îi vor aparține și fiului său Seti (viitorul Seti I).

Două sarcofage, provenind de la Medinet Habu și Gurob (uzurpate mai tîrziu de prințul Nebuben) i-au aparținut și ele lui Ramses, înaintea urcării lui pe tron, în calitate de „locțiitor al Maiestății Sale în Egiptul de Sus și de Jos“².

Familia lui Ramses

Tatăl său Seti, pomenit în inscripția de pe statuile din Karnak, era prin urmare și el militar, „mai-mare al arcașilor“, unul din corpurile de elită ale armatei egiptene.

Acest Seti ne mai este cunoscut și grație unei stele (păstrată la *Oriental Institute* al Universității din Chicago), pe care sînt reprezentate trei personaje, sculptate în altorelief în interiorul unei nișe nu prea adînci — personaje cărora niște servitori, reprezentați de o parte și de alta în atitudine respectuoasă, le aduc o ofrandă³. Inscripția referitoare la personajul central îl numește pe „Osiris, mai-mare peste arcașii Stăpînului Dublei Țări, Suti (sau Seti); la dreapta acestuia stă soția, iar la stînga, fratele: „fratele său mult iubit, stegar al suitei (regale), Khaemuaset“ (adică „Cel

ce se înalță luminos în Teba³, nume purtat frecvent, mai apoi, în familia ramesizilor). Acest frate mai e reprezentat și într-un grup statuar descoperit la Kawa, în Sudan (între a treia și a patra cataractă a Nilului) și datînd din timpul domniei lui Tutankamon. Aici el e numit „stegar la dreapta regelui, șef al arcașilor din țara Kuș“. Familia ramesidă este deci, prin tradiție, o familie de militari.

Era originară din partea de răsărit a Deltei, din orașul Tanis, situat la fruntariile Asiei, origine care a putut influența anumite aspecte ale politicii rameside. Aceasta explică și frecvența numelui Seti în familie: „cel ce îi aparține lui Seth“, zeu aflat la mare cinste în partea orientală a Egiptului de Jos. Se știe, de asemenea, grație unei stele datate din vremea lui Ramses al II-lea, descoperită chiar la Tanis, că, înainte de urcarea sa pe tron, vizirul Paramses își trimisese fiul, Seti, să aducă omagii lui Seth, în orașul său ⁴.

În timpul celor doi ani de domnie, Ramses I a păstrat ordinea restabilită de Horemheb. Avem prea puține documente asupra acestei perioade scurte, dar ea apare, în mai multe domenii, ca un preludiu al mării politici rameside, deja schițată, pare-se, de către întemeietorul dinastiei.

Ramses I și zeii

Titulatura adoptată de Ramses I insistă asupra legăturilor monarhiei cu zeii; ea nu prezintă încă acel aspect războinic victorios, caracteristic succesorilor săi.

„Horus: taur puternic, cu maiestatea ⁵ lui plină de sevă.

Cele două Stăpîne: cel ce apare ca rege, măsurîndu-se cu Atum.

Horus de aur: cel care întărește Adevărul și Dreptatea în Țara-celor-două-țărături.

Rege al Egiptului de Sus și de Jos; fie puterea lui Re de-a pururi!

Fiul lui Re: Ramses (« Re e cel ce l-a adus pe lume »)“

Prerogativele lui Amon au fost restabilite și Ramses I începe construcția celei mai mari dintre sălile hipostile *, cea din Karnak, între cel al doilea și al treilea pilon ai templului lui Amon-Re.

Se pare însă că, manifestând poate aceeași neîncredere în preoții lui Amon ca și Horemheb, el s-a străduit să acorde o importanță egală cultelor din Heliopolis și Memfis:

— pe o stelă descoperită în Sinai, el e numit „zeul desăvârșit, fiul lui Amon, adus pe lume de Mut, stăpina cerului, ca să domnească peste tot ceea ce încercuiește discul solar (*aton*) ⁶“;

— pe o stelă descoperită la Buhen, în Sudan, datind din anul 2 al domniei, el este „cel care se înalță strălucitor pe tronul lui Horus al celor vii, asemeni părintelui său Re, în fiecare zi“ ⁷.

Legătura dintre rege și zeitățile țării se întărește tot mai mult. Pe aceeași stelă de la Buhen se poate citi:

„*Maicstatca Sa cra în orașul Memfis, împlinind lauda rituală adusă părintelui său Amon-Re, lui Ptah-cel-care-e-la-sud-de-zidul-său* **, stăpin al vieții din Țara Dublă și tuturor celorlalți zei din Țara mult-iubită, tot așa precum și aceste divinități îi dăruiesc vitejia și puterea: astfel toată suflarea, într-un glas, s-a adunat laolaltă spre a-i cinsti *ka* ***-ul“.

Ramses I s-a mai preocupat și de dezvoltarea cultelor în Nubia; tot pe o stelă de la Buhen stă scris:

* Sală cu coloane (*stylos-coloană*, în lb. greacă) (n. tr.).

** Una dintre denumirile curente ale zeului Ptah (n. tr.).

*** În concepția filosofică a religiei egiptene, partea divină și eternă a omului, sufletul, manifestarea energiei vitale, care are o existență autonomă după moartea corporală. De fapt, noțiunea exactă este extrem de greu de definit; *ka* poate desemna atât puterea de creație a divinității, cât și forțele de întreținere care o animă pe Maat, ordinea universală (n. tr.).

„Maiestatea Sa a poruncit să se aducă bogate ofrande pentru tatăl său Min-Amon, în templul său din Buhen“;

— urmează o listă a ofrandelor și a preoților care trebuiau să săvârșească riturile cuvenite.

„Orientarea spre nord“

Se pare că Ramses I a dorit să sporească rolul orașului Memfis, vechea capitală: este posibil, de asemenea, ca el să-și fi stabilit reședința de vară la Tanis, oraș din care i se trăgea familia.

În felul acesta el inițiază așa-numita „orientare spre nord“, care va constitui unul din principiile politicii ramesizilor. Puterea regilor se distanțează astfel întrucâtva de cea a preoților tebani. Pe de altă parte, faraonul se apropia de imperiul său asiatic; instalarea de baze militare în Deltă va permite mișcări de trupe mai rapide cu prilejul conflictelor inevitabile.

Tată și fiu sau coregența

Dînd dovadă de clarviziune, Ramses I și l-a asociat pe fiul său Seti la putere, numindu-l astfel succesor încă aproape din pruncie. Numeroase documente sînt revelatoare în această privință.

Pe o mare stelă dedicată lui Ramses I în templul din Abydos, Seti proclamă:

„Sînt un fiu care aduc binele celui care m-a adus pe lume, un fiu care slăvește [numele tatălui său]... Cu bucurie i-am împlinit spusa neîncetat; am poruncit doar la dorința lui, pînă cînd va sosi vremea puterii mele. De cum am ieșit din pîntecul [maicii mele], ca un adevărat taur⁸, am fost parte din vederile și învățămintele lui; el era soarele strălucitor, iar eu o stea în pumnul-i. Atunci, eu pentru el supun pămînturile fenicienilor, pentru el fac dușmanii să fugă în străini; pentru el apăr Egiptul, la dorința lui. Pentru el apăr regatul,

precum Horus pe tronul lui Osiris; pentru el, zi de zi, aleg Dreptatea-Adevăr și o port odihnindu-mi-se pe piept*. Veghez asupra ostașilor lui și le insuflu o singură voință. Pentru el m-am străduit să aflu tot ce se petrece în Țara Dublă. Pentru el mă port vitejește, apărându-i trupul în țări străine, al căror nume era [pînă acum] necunoscut; mă port ca un erou, ca ochii lui să-mi vadă perfecțiunea. Și, cînd s-a suit în Tărîmul de Sus, eu m-am așezat pe tronul lui⁹⁴.

Astfel, prințul moștenitor Seti a fost inițiat de foarte timpuriu în conducerea statului și a fost nevoit chiar să conducă vitejește, în țări străine, campanii militare, rămînînd însă la ordinele tatălui său, regele.

Sochul unei statui din gresie de culoare deschisă, „descoperit“ recent în subsolurile Institutului francez de arheologie orientală din Cairo¹⁰, confirmă aceste fapte. Pe sochu se văd urmele a două statui așezate una lîngă cealaltă, aparținînd lui Ramses I și Seti I. Inscripția spune:

„Trăiască zeul desăvîrșit, asemeni lui Re, care luminează Țara Dublă ca zeul orizontului, regele Egiptului de Sus și de Jos, prinț al bucuriei, Stăpîn al Dublei Țări, Ramses, dăruit cu viață.

Trăiască zeul desăvîrșit, stea pentru pămînt, a cărui strălucitoare făptură e datătoare de viață tuturor oamenilor, regele Egiptului de Sus și de Jos, prinț al celor Nouă Arce, Stăpîn al Dublei Țări, Menmaat-re, dăruit cu viață“.

* Aluzie la Maat, zeița adevărului și a dreptății, totodată ordinea universală și etica ce constă în a acționa, în orice circumstanță, în acord cu conștiința pe care o avem despre această ordine universală.

Tatăl și fiul sînt puși aici pe picior de egalitate, atît prin imagine, cît și prin text. Numai prin aspect și titulatură Seti apare în chip de prinț moștenitor: el e steaua pămîntului, care luminează mai puțin decît astrul cerului și e desemnat simplu, prin „prenume“ și nu încă prin numele său de încoronare.

Dar acest monument, ca și textul precedent, ne permite să ne gîndim, fără ambiguitate, la o coregență în care Ramses I ar fi deținut firește rolul principal.

Acest fapt va deveni comun la ramesizi. El constituie probabil încă o dovadă a neîncrederii resimțite față de preoții lui Amon care, în trecut, fuseseră amestecați prea îndeaproape în succesiunea regală.

Soare și stea, potrivit concepțiilor cosmice heliopolitane, tatăl și fiul său regal sînt asimilați totodată cu Osiris și Horus, simboluri ale pietății filiale și continuității dinastice. O altă aluzie la această *confuzie* deliberată este făcută și într-o pictură din mormîntul teban al lui Ramses I, din Valea Regilor (mormîntul nr. 16) ¹¹: Ramses este reprezentat între Horus (cu pșentul pe cap) și Anubis, amîndoi ținîndu-l de mîna pe regele mort și readus la viață; deasupra regelui și a lui Horus apar legendele următoare:

„Osiris, cel care domnește peste Egiptul de Sus și de Jos, Men-pehti-re, fiul lui Re, Ramses, cu glasul ascultat de Osiris.

Cuvinte rostite de Horus, fiul lui Isis și zeu mare, care sălășluiește în Țara Tăcerii: «L-a așezat pe fiul său, Stăpînul Dublei Țări, pe tronul tatălui său Osiris»“.

În 1312 î.e.n., la moartea primului dintre ramesizi, Seti I s-a urcat prin urmare cu ușurință pe tronul Egiptului.

B. OȘTIREA-IZBÎNZILOR

Așa cum am văzut, situația în Asia era atunci foarte amenințătoare.

Deja conștient de pericolele externe, Ramses I modificase organizarea armatei, pe care Seti I se va strădui s-o dezvolte încă din primele clipe ale domniei sale. Într-adevăr, armata va deveni de acum înainte instrumentul esențial al puterii politice egiptene, această „oștire-a-izbînzilor“, cum denumise Tutmosis al III-lea regimentele de veterani care îl urmaseră în toate campaniile sale victorioase.

Carieră militară și legiuni străine

Începînd din mileniul al doilea, s-a impus necesitatea constituirii unui corp de militari de carieră, pentru a asigura paza frontierelor, la gurile Nilului, în fortărețele Nubiei, și a plasa cîteva garnizoane în orașele asiatice de importanță strategică.

Regele, care își alegea ofițerii dintre oamenii cei mai viteji, le acorda pămînturi (ce făceau parte adeseori din domeniile coroanei), pensii și o parte din prada luată de la dușmani (mai ales „prizonierii vii“). Astfel se va forma treptat o nouă clasă socială, bine înzestrată cu bogății și aflată în grațiile regelui, căruia, curînd, îi va amenința și ea puterea.

Vechiul sistem al recrutărilor pentru armată, practicat pe plan local (în fiecare nomă), potrivit unui procentaj anumit pe familii, a fost continuat și dezvoltat. După stabilirea numărului de ostași din contingentul necesar pentru fiecare campanie, administrația militară fixa cifra recruților din fiecare familie; se pare că, în cazul familiilor numeroase, erau prevăzute scutiri.

În plus față de acești militari de carieră și de recruți, armata egipteană dispunea de numeroase corpuri de mercenari, legiunile străine constituite „dintre cei mai buni prizonieri făcuți de Maiestatea Sa pe cîmpul de bătălie“, și aceasta, se pare, din vremea lui Tutmosis al III-lea. Pe măsură ce se acumulau victoriile, numărul acestor legiuni

va spori; mercenarii cei mai importanți vor deveni șardanii, originari din ținutul Șardana, în Asia Mică, ce imigraseră deja pe coasta feniciană. Dar toate provinciile imperiului, atât africane, cât și asiatice, își vor aduce contribuția.

Infanteria și carele

Pină la Horemheb, armata de uscat cuprindea două mari corpuri (potrivit principiului dualității, fundamental pentru toate elementele administrației egiptene), unul provenind din Egiptul de Sus, iar celălalt din Egiptul de Jos. Ramses I sau Seti I au creat trei corpuri, puse sub protecția marilor zei ai văii Nilului: Amon, Re, Ptah. Ramses al II-lea va întemeia un al patrulea corp de armată, patronat de Seth, zeul orașului său de origine, dar totodată divinitatea semi-asiatică.

Infanteria era constituită din companii de câte 200 oameni, avînd în frunte un stegar. Fiecare companie era subîmpărțită în patru secțiuni de câte 50 oameni, avînd fiecare denumiri pline de orgoliu: „Amenofis luminează ca discul soarelui“, „Puternic e brațul lui Ramses“. O infanterie ușoară cuprindea arcași, soldați de elită, adeseori de origine nubiană, africanii fiind vestiți pentru îndeminarea lor la tragerea cu arcu; de altfel, egiptenii foloseau pentru Nubia denumirea de *Ta-Seti* — „țara săgeții“.

Vreme îndelungată, un mileniu și jumătate, armata de uscat fusese alcătuită doar din pedestrași, dar, de la invazia hiksoșilor, o altă armă și-a făcut apariția, anume carele.

Atunci cînd hiksoșii au pătruns în Deltă, în secolul al XVIII-lea î.e.n., ei erau, după cît se pare, doar „infanteriști“. Utilizarea calului și a carului de război a fost, probabil, răspîndită de indoeuropeni începînd cu secolul al XVII-lea și abia spre sfîrșitul dominației hiksoșilor, prin anul 1600 î.e.n., ea a fost adoptată de către egipteni.

Calul, care nu era folosit la călărie în Egipt, ci doar înhămat la car, era foarte apreciat și admirat; unul dintre numele care i se dădeau, îl desemnează drept *nefer*, „frumosul“. În diversele reprezentări, el apare uneori pictat în trandafiriu, culoare nouă, considerată a fi prețioasă și ce se atribuia, potrivit manierei impresioniste egiptene, obiectelor sau fapturilor deosebit de remarcabile sau plăcute la privit: calul, prin urmare, și uneori fluturii sau pielea femeilor frumoase.

Carul era alcătuit dintr-o *scoică*, montată pe două roți, făcută din lemn, acoperită uneori cu piele sau metal. Era tras de doi bidivii și în el urcau doi oameni: conducătorul și luptătorul, înarmat pînă în dinți. Faraonul urcă adeseori singur în car; atunci hățurile îi încing mijlocul și el conduce caii prin mișcări abile ale șoldurilor.

Carele reprezintă arma de elită: aceasta este împărțită în escadroane de cîte 25 de care, conduse, fiecare dintre ele, de cîte un „vizitiu al carelor Reședinței“. „Locțiitorul carelor“ comanda întreagă armă, administrată, totodată, de un „șef al cailor“ sau „șef al grajdurilor regale“. Ostașii din această armă, considerați a fi elita militarilor, primeau aceeași instruire savantă ca și scribii.

Apariția carelor, noua armă de șoc, a modificat tactica de campanie. De acum înainte, în timpul unei lupte, împotriva dușmanilor erau trimise mai întîi carele, în galopul cailor; urmau arcașii, ciuruindu-i pe aceștia cu săgeți; veneau apoi pedestrașii, fie ca să ocupe terenul cucerit, fie ca să oprească adversarul, dacă cel dintîi atac fusese respins, pentru ca între timp carele să se poată regrupa și pregăti pentru al doilea atac. Cînd dușmanul se retrăgea, carele îl urmăreau; astfel, pe basoreliefuri și în picturi, înaintea carului faraonului pot fi văzuți prăbușindu-se adversarii înfrinți, la fel ca animalele doborîte în timpul vînaătorii; războiul era perceput ca o uriașă vînaătoare de oameni, mijloacele utilizate pentru a învinge fiind aceleași.

Se dezvoltase și armamentul ofensiv. Arcul și săgețile rămâneau arma esențială, dar războinicii egipteni mai erau înarmați solid cu sulite, lănci, săbii, pumnale, securi, sau chiar măciuci — tot ce poate tăia, împunge, lovi sau zdrobi. Acestora li se adăuga eficacitatea războinică specifică legiunilor străine, fiecare popor păstrându-și armele caracteristice: un fel de bite din lemn dur la nubieni, paloșe lungi la șardanii care purtau coifuri cu coarne, săbii mari și plate la filistini, care aveau pe cap un fel de împletitură vegetală. Varietatea, ca și numărul mare al mijloacelor ofensive, prin surpriza pe care o creau dușmanului, făceau atacul și mai eficace, iar apărarea mult mai dificilă.

Armamentul defensiv se modificase. Șorțul triumphiular de piele, prins în fața fișiei de pînză care le înconjura șoldurile, a fost înlocuit treptat cu o cămașă de pînză sau de piele acoperită cu zale metalice. Cu excepția mercenarilor șardani, războinicii nu au purtat coifuri înainte de mileniul întâi.

În timp de război, comandantul armatei era faraonul, care stabilea planul bătăliei, discutînd uneori cu ofițerii săi de stat major și care, singur în fruntea armatei, își conducea oștenii spre victorie. Vizirul era șeful administrației militare, împărțită în circumscripții provinciale; lui îi dădeau socoteală regulat șefii garnizoanelor.

„Corăbiile-regelui“

Marina faraonului va juca în apărarea imperiului un rol la fel de important ca cel al armatei de uscat; sub Ramses al III-lea, ea va lupta chiar la gurile Nilului, precum „un zid de fier și foc“.

Marinarii trebuiau să fie recrutați îndeosebi din rîndurile populației Deltei, familiarizată de timpuriu cu marea, numită Cea-Prea-Verde (fie că e vorba de Mediterana, cu tonurile ei azurii, sau de Marea Roșie: *verdele* are aici o valoare

simbolică, fiind culoarea vegetației care nu moare niciodată, ci se reînnoiește neîncetat, ca și valurile mării ce revin mereu spre țărm). Memfis va deveni o bază navală foarte importantă.

„Corăbiile-regelui“ erau nave mari cu pînze, cu un rînd de vîslași, uneori chiar două, care vîsleau în ritmul unui cîntec, la babord și la tribord. Aceste nave, construite cel mai adesea din conifere de Liban, puteau atinge 60 metri în lungime. Pe Nil, sau pe marea Prea-Verde, ele alunecau, pluteau sau cabotau în voia vîntului, care umfla pînza cea mare de formă trapezoidală, susținută de două vergi, ridicată pe un catarg dublu sau simplu (în general escamotabil) și comandată din spate prin două fungi; direcția corăbiei era asigurată fie printr-o singură cîrmă fie prin două vîsle mari și late, așezate de o parte și de alta la pupa, montate într-o furcă și funcționînd ca niște pîrghii: pilotul le putea ridica pe rînd cu ajutorul unei frînghii.

Nu știm însă nimic despre structura interioară a corăbiilor; ele nu ne sînt cunoscute decît din reprezentările figurate, precum și din *modelele* egiptene (din lemn) sau feniciene (din argilă), dar, nefiind vorba de „modele la scară redusă“, nu putem vedea decît organizarea de ansamblu și aspectul general.

Egiptenii au fost marinari îndrăzneți, care au brăzdat mările din timpurile cele mai îndepărtate, cu mult înaintea fenicienilor, pe care i-au învățat, printre altele, să construiască punți la corăbii.

De la porțile Levantului pînă în Somalia, din Sudan în Marea Egee, șalande mari, încărcate cu grîu, cu piatră, nave de căraușie late și greoaie transportau materiale, mărfuri și produse de preț. Dublînd aceste drumuri comerciale, Tutmosis al III-lea a fost primul care a întemeiat, pentru transportul trupelor, o adevărată *cale imperială*, între Memfis și porturile de pe țărmul fenician; de-a lungul ei, corăbii de război, corăbii-grajduri

și corăbii-staule îi duceau pe vitejii războinici ai imperiului, împreună cu echipamentul lor și cu întreaga intendență.

„Personajul“ ostașului

Pedestrașul

Egiptenii iubeau pacea și viața liniștită. Ei au fost nevoiți să se bată pentru a-și apăra patria și au luptat vitejește. Dar, în texte, soarta ostașului constituie adeseori un prilej de satire.

Astfel, într-o scrisoare datînd din epoca ramesizilor, un scrib îi scrie unui coleg:

„Ce înseamnă spusele tale: «E mai plăcut să fii ostaș decît scrib?»

Hai să-ți povestesc cum e viața ostașului, care e ciomăgit ades. E luat de mic copil și închis într-o baracă; aici primește o lovitură zdravănă pe spinare, alta între sprîncene, iar pe țeastă are o rană șiroindă; după toate astea e trîntit la pămînt și bătut ca un papirus, pînă cînd e făcut fărîme.

Dar să-ți spun cum mărșăluiește spre Siria sau prin munți; își cară în spate taină și apă, ca măgarul cu samare, ceea ce îi înțepenește gitul aidoma celui animal, iar vertebrele spinării i se îndoaie. Bea apă sălcie și nu-și dă jos povara din spinare decît atunci cînd stă de veghe. Cînd se apropie de dușman, el e ca o găină pe jumătate friptă.

Cînd sosește clipa întoarcerii în Egipt, arată ca o surcea roasă de viermi; e bolnav și trebuie să zacă; atunci e adus călare pe un măgar [soartă infamantă pentru un egiptean], în timp ce veșmintele îi sînt furate, iar slujitorul îi fuge.

O, scribule Inana, schimbă-ți prin urmare gândul că e mai bine să fii ostaș decît scrib“¹².

Să fie oare o agreabilă satiră pe un fond de adevăr? Poate fi vorba, mai degrabă, de un exercițiu de stil destinat apologiei meseriei de scrib și mai ales, exprimării dezgustului față de război.

Marinarul

Egiptenii erau pe atunci de multă vreme (peste două milenii) corăbieri și oameni pricepuți în ale mării; ei aveau semeția popoarelor ce trăiesc pe țărmurile mărilor, mîndri de știința lor, de instinctul vîntului și al brizelor, siguri pe ei în fața primejdiilor.

Într-o poveste datînd din al doilea mileniu¹³, o expediție se aventurează pe Marea Roșie:

„Am coborît pe Cea-Prea-Verde, într-o corabie care măsura 120 coți lungime și 40 coți lățime; echipajul ei era de 120 marinari, floarea Egiptului. Cum se uitau la cer sau zăreau țărmul, inima le bătea în piept mai vitejește ca leilor; știau să vestească o furtună înainte ca aceasta să se iște sau o vîntoasă înainte să înceapă a sufla“.

Desigur, naufragiul s-a petrecut — dar cum poți ține piept unor valuri de peste patru metri?

C. SETI I RESTAUREAZĂ IMPERIUL

„Horus: taur puternic ce se înalță luminos la Teba și dă viață Dublei Țări din nou.

Cele două Stăpîne: cel al renașterii, al cărui braț viteaz respinge cele Nouă Arce.

Horus de aur: cel al unui nou răsărit strălucitor, ale cărui raze îl duc în toate țărilor.

Rege al Egiptului de Sus și de Jos: Menmaatre [« Împlinită fie dreptatea lui Re! »].

Fiul lui Re: Seti, cel iubit de Ptah.“

Seti s-a urcat pe tron în jurul anului 1312 și a domnit aproximativ șaisprezece ani, pînă prin anul 1296 î.e.n.

Potrivit titulaturii formulate în ziua încoronării, noul rege trebuie să inaugureze o eră nouă, care să corespundă unei renașteri a imperiului egiptean.

Este cu adevărat o eră nouă, căci începutul ei coincide poate cu o nouă perioadă sotiacă¹⁴. Textele a două inscripții, una găsită la Nauri în Nubia, cealaltă la Speos Artemidos, în Egiptul Mijlociu, caracterizează anul I al domniei drept „începutul eternității“. Este oare acesta începutul unei perioade sotiace definită astfel, sau simplă lingușire la adresa noului monarh? A doua ipoteză pare cea mai puțin probabilă. Începutul unei noi *perioade sotiace* constituie un fapt important; anul civil egiptean începea la 19 iulie, la paralela de la Memfis, deoarece în ziua aceea se produceau două evenimente remarcabile, pe care egiptenii le legaseră unul de celălalt: începutul revărsării Nilului și răsăritul solar al lui Sotis. Steaua Sotis (Sirius), după ce fusese șaptezeci de zile invizibilă (perioada sa de conjuncție cu soarele), poate fi văzută din nou, cu puțin timp înainte de răsăritul astrului. Dar, întrucît anul civil egiptean nu avea decît 365 zile (diferența față de anul real nefiind compensată, ca în calendarul iulian*, cu anii bisecți), el se afla în întârziere cu o zi în raport cu anul solar la fiecare patru ani. Prima zi a anului civil coincidea din nou cu anul solar abia o dată la 1460 ani — perioadă denumită sotiacă — al cărei început însemna pentru egipteni debutul unor timpuri noi. Domnia ramesizilor începea deci sub cele mai prielnice auspicii.

* Calendarul reformat de Iuliu Cezar (n. tr.).

Luptele și victoriile din Asia

Încă din primul an al domniei sale, Seti I se pregătește să înceapă războiul cu hitiții, rivali amenințători. El e „cel care îi zdrobește pe toți străinii, care le *despică* țările, fie că este anotimpul secetei sau al încolțirii“⁴⁵.

Dincolo de granița nord-estică, beduinii șasu se agitau și cuceriseră deja douăzeci și trei de fortărețe, fiind poate încurajați la răscoală de regele hitit Muwatali.

Ansamblul campaniilor lui Seti I e relatat în mare parte de textele și basoreliefurile sculptate pe partea exterioară a peretelui septentrional al mării săli hipostile din Karnak și pe peretele oriental al aceleiași săli, prin urmare la nord și est, în direcția Asiei.

Seti își adună oștile și pornește pe vechiul drum al cuceritorilor: *Calea lui Horus* (Horus regal), care străbate frontiera la El Kantara (*Tjaru* în egipteană) și urcă în țara Canaanului, nu departe de țărmul mediteranean. Prevăzător, Seti I poruncește să se construiască, lângă fiecare punct de alimentare cu apă din deșert, câte o fortăreață care va adăposti pe viitor o garnizoană egipteană.

„Cel care își așază hotarele precum dorește, fără ca brațul lui să poată fi respins, regele care apără Egiptul și năruie zidurile țărilor răsculate“¹⁶ înfringe repede revolta și cucerește iarăși cele douăzeci și trei de cetăți căzute în mâinile dușmanului.

„Atunci semințiile șasu căzură, de la fortăreața Tjaru și pînă în Canaan. Maiestatea Sa se năpustise asupra lor, precum un leu sălbatic, preschimbîndu-i pe toți în hoi-turi de-a lungul văilor, uciși în sîngele lor și zăcînd ca și cum n-ar fi ființat vreodată, aceasta mulțumită puterii părintelui său Amon, care îl înzestrase cu vitejie și virtute față de tot dușmanul“.⁴

Apare o nouă ideologie militară; Amon devine⁷ zeul bătăliilor și al înclăștărilor sîngeroase, cel

care își conduce fiul-rege spre izbindă, înmînîndu-i securea de război.

După pacificarea Canaanului, Seti I s-a văzut confruntat, tot în primul an de domnie, cu o coaliție ce reunea regatul Amuru și arameenii, și de care nu era străin desigur regele Muwatali. Strateg înțelept, Seti I acționează rapid, înainte ca membrii coaliției să poată efectua joncțiunea trupelor. Textul unei stele egiptene, găsită la Beith Shan, în Galileea, relatează cum oastea lui Amon a cucerit orașul Hamat din Galileea, în timp ce oastea lui Re captura Beith Shan, iar cea a lui Seth, Yenoam ⁴⁸. Coaliția a fost dizolvată și întregul teritoriu a ajuns în mâinile regelui Egiptului.

Prudent, Seti urmează politica lui Tutmosis I din timpul primei campanii asiatice, ajunge la Tyr și supune Libanul:

„Marile căpetenii ale Libanului spun, adorîndu-l pe stăpînul Dublei Țări și aducînd slavă puterii lui: «Te credem aidoma părintelui tău Re și ne ajunge să te vedem ca să trăim»“ ⁴⁹.

A mai fost apoi un singur incident, relatat și el pe stela descoperită la Beith Shan: poporul apiru (ebreii) ar fi atacat orașul Raham (situat probabil între Beith Shan și Yenoam), dar victoria regelui Egiptului a fost rapidă.

Primele campanii au fost deci încununete de victorii, care îi redau Egiptului provinciile asiatice. Textele și basoreliefurile de la Karnak descriu diferitele episoade ale întoarcerii triumfale a faraonului și a oștirii sale în patrie.

Iată bucuria regelui învingător:

„El se veselește la începutul luptei, e bucuros [să-i înfrîngă] pe cei care s-au ridicat împotriva-i, inima îi tresaltă la vederea singelui, cînd retează capetele răsculaților; iubește clipa nimicirii mai mult ca o zi de sărbătoare, atunci cînd, dintr-o lovitură, își zdrobește dușmanii“ ²⁰.

Aceste accente războinice sînt cu totul noi; Egiptul este în mîinile unor suverani militari care, aflați foarte departe de vechea ideologie a monarhului izolat în măreția și divinitatea lui, iau parte cu înverșunare la apărarea patriei și a imperiului. Ramesizii deschid cu adevărat o eră nouă în istoria Egiptului.

Urmează apoi iarăși drumul îndelungat și lent al oștii pe Calea lui Horus, aducînd prizonieri și pradă. La sosirea în Memfis, Seti e întîmpinat de toți demnitarii curții:

„Preoții, prinții Egiptului de Sus și de Jos au sosit ca să aducă prinos de slavă zeului perfect, la înapoierea lui din țara Retenu, încărcat cu o pradă mare și prețioasă. «Nu i s-a mai văzut asemenea din timpurile marelui zeu»²¹, spun ei, adorîndu-l pe Maiestatea Sa și lăudîndu-i puterea: „Fii binevenit, tu care te întorci din țări străine, care ai luptat și ai izbîndit, zdrobindu-ți dușmanii. Timpul domniei tale va fi asemenea domniei lui Re din ceruri; inima ta e acum *netedă*; Re ți-a pecetluit hotarele, iar brațele lui te apără»“²².

Lui Amon, zeul bătlăiilor, îi urmează, ca să-l apere pe rege, Re, zeul păcii și al vieții liniștite. Se pare că, în acea epocă, cele două *elemente* ale complexului Amon-Re (creat cu șapte veacuri mai înainte de Amenemhat I) încep să se diferențieze, fiecare jucînd un rol anume. Acest fapt va dura în timpul perioadei rameside.

— În ziua în care se sărbătorește victoria, în mijlocul veseliei populare, prizonierii își alătură glasul în concertul general de laude; se prea poate ca unii conducători prudenți să-și declare astfel supunerea:

„Prinții țărilor străine care nu cunoscuseră pînă atunci Egiptul²³, aduși de Maiestatea Sa în urma victoriilor dobîndite asupra nevolnicei țări Retenu, zic, lăudîndu-l pe rege și aducînd slavă izbînzilor lui: «Salut

ție! Ce mare ți-este numele și cit de aprigă puterea! De-acum înainte, străinii se vor bucura să fie pe apa ta²⁴. Să li se moaie mădulele celor care ți-au atacat hotarele, iar *ka-ul*²⁵ tău rămână de-a pururi! Noi nu cunoaștem Egiptul, părinții noștri nicicând nu l-au călcat. Ah! Dă-ne acum suflarea vieții!»²⁶.

Serbările continuă. Seti își arată atunci recunoștința față de Amon-Re, dăruindu-le preoților o parte din pradă și prizonieri, care vor munci de acum înainte pe domeniile zeului. Acesta îi adresează regelui un discurs de mulțumiri (statuia divină era desigur scoasă afară și un preot vorbea în numele ei):

„Cuvinte rostite de Amon-Re, stăpînul tronurilor Dublei Țări: «O fiul meu, zămislit din trupul meu, preaiubitul meu, Stăpîn al Dublei Țări, am strecurat spaima de tine în toate țările străine și acum măciuca ta cea albă e deasupra țăstelor căpeteniilor lor²⁸; ei vin spre tine, cu toții împreună, cu spinările împovărate de daruri, din pricina strigătelor tale de război»²⁹.

După întoarcerea la Teba, o stelă votivă este depusă și în templul lui Ptah, la Karnak (Ptah care va cîștiga o importanță foarte mare sub ramesizi): textul celebrează contopirea binefăcătoare a regelui cu Amon:

„Amon i-a dăruit vitejia și puterea; el se așază în fața lui, cu inima plină de bucurie, făcînd minuni pentru fiul său și dăruindu-i Egiptul de Sus și de Jos, la fel și Apusul și Răsăritul”³⁰.

În Orientul Apropiat, agitat de intrigile lui Muwatali și de ambițiile principatelor împărțite între influența egipteană și cea hitită, această primă campanie victorioasă a faraonului nu a pus capăt rivalităților.

În anul 3 sau 4 al domniei (documentele pe care le posedăm nu sînt precis datate), Seti I și armata lui pornesc din nou de-a lungul coastei, pînă în Amuru, pe care îl cuceresc. Este vechea tactică a cuceritorilor tutmosizi, de a-și asigura baze maritime înainte să atace hinterlandul, de data aceasta fiind vorba în primul rînd de fortăreața Kadeș. „Perfida Kadeș“, situată în cîmpia Bekaa, vechea Laodicee, în prezent Tell Nebi Mend, a făcut parte din toate coalițiile împotriva puterii egiptene.

Pentru prima dată egiptenii și hitiții se înfruntă pe cîmpul de bătălie, în fața cetății. Seti I învinge, Muwatali e înfrînt, dar nu cunoaștem detalii asupra desfășurării luptei. Relatările referitoare la victorie, sculptate în Egipt pe pilonii templelor sau, uneori, ca la Karnak, pe pereții exteriori ai acestora, nu au valoare de documente de arhivă; ele sînt destinate să vestească tuturor puterea victorioasă a faraonului și grație textelor și imaginii care pot prinde viață (orice formă sculptată sau pictată era un receptacul potențial de viață, orice cuvînt rostit devenea realitate), să facă acest triumf etern. Ele nu sînt niște expuneri istorice, ci narațiuni cu scop magic. În Egipt, sensul istoriei nu este static; istoria nu e constituită de o suită de evenimente produse la un moment dat, care sînt constatate, analizate cu precizie, de un lanț neîntrerupt de fapte ce pot fi ajustate, ci fiecare eveniment e angajat în viitor, el nu încetează, nu devine un fapt ce poate fi disecat, ci *trăiește* pe vecie în însăși realitatea sa, nu numai în memorie. În felul acesta, istoria poate deveni o mare magie. Din momentul respectiv, totul se va pune în mișcare pentru ca victoriile regilor să trăiască, proclamate pe temple, nu într-un scop „propagandistic“ cum se spune uneori, ci, potrivit spiritului egiptean, pentru a le asigura perenitatea *reală*.

Iată ce se poate citi pe basoreliefurile templului de la Karnak, deasupra imaginii prizonierilor hitiți care defilează pe lîngă carul faraonului:

„El acoperă sămînța³¹ precum dorește în nevolnica țară Hati; căpeteniile ei cad secerate de sabia lui, devenind asemeni celor ce n-au ființat nicicînd. Măreață e gloria lui în rîndurile lor, ca o văpaie“³².

Seti înaltă, chiar la Kadeș, o stelă de granit care comemorează victoria asupra lui Muwatali; doar partea superioară a acesteia a fost găsită pe locul săpăturilor³³. În centru se află o scenă, sculptată în basorelief, care îl înfățișează pe faraon împreună cu patru divinități: Amon, care, așa cum va apărea în mod tradițional de acum înainte, îi întinde regelui securea de război, Reșef*, zeu războinic asiatic, ce poartă pe cap o tiară înaltă, conică, din vârful căreia atîrnă pe spate o panglică lungă; Montu, cu un snop de arme în mînă, Honsu**, zeul-fiu în triada tebană, ținînd un sceptru în mînă — trei zei războinici și o divinitate regală. Remarcabilă e prezența lui Reșef; această stelă constituie una din primele dovezi ale strădaniei de înfăptuire a sincretismului religios, caracteristic spiritualității rameside, prin asocierea unor zei egipteni cu zei asiatici, uniți în jurul persoanei faraonului, pentru o mai bună *coeziune* a imperiului.

Tot în conformitate cu anumite elemente mai vechi care provin din ideologia tutumosidă (regele Egiptului se confundă cu divinitățile esențiale ale țărilor cucerite), Seti I va fi salutat astfel de către prizonierii hitiți:

„Salut ție, o rege al Egiptului, Soare al celor Nouă Arce³⁴“ (soarele fiind principala divinitate a Orientului Apropiat).

* Zeu fenician, răspîndit și la alte popoare semitice, adorat în Egipt, în imperiul nou. Numele său, în cananeeană, înseamnă „flacăra, fulger, tăciune“; zeu al războiului și al bolilor (n.tr.)

** Zeul lunii, fiul lui Amon și al lui Mut. Era înfățișat în chip de alergător care străbate cerul (cu epitetul *Cel ce răzbate*), dar era și zeu al destinului și divinitate oraculară (*Domnul Adevărului*), primind mai tîrziu și alte atribuții (patronul fertilității, etc.). (n. tr.).

Marea mișcare spirituală de integrare a popoarelor imperiului se anunță deja.

După această victorie, Benteșina, regele țării Amuru, se grăbește să recunoască suzeranitatea regelui Egiptului. Dar Muwatali, înfrînt pe cîmpul de bătălie de la Kadeș, reia ofensiva; cu prilejul unei campanii locale, îl detronează pe Benteșina, înlocuindu-l cu prințul Sabili, care încheie cu el un tratat de alianță.

Riul Oronte va constitui de acum înaintea hotarului dintre statele cele mai puternice din vremea aceea, în timp ce intrigile hitite se străduiesc să slăbească influența egipteană în Siria de Nord. Dar nici una dintre cele două țări nu ia inițiativa de a rupe această pace factice, cu atît mai mult cu cît Egiptul trebuie să vegheze și să lupte pe alte fronturi.

Noi primejdii dinspre apus

În anul 5 (?) al domniei, Seti I a fost nevoit să facă față, la hotarele de apus, unei tentative de invazie din partea libienilor. Apar atunci niște nou-veniți, oameni blonzi, cu ochii albaștri, ale căror caracteristici etnice au fost consemnate cu grijă pe basoreliefurile de la Karnak, dar pe care egiptenii îi numesc în continuare tehenu. Poate sînt deja acei mașawași, al căror nume e atestat ceva mai tîrziu, sub Ramses al II-lea, și care sînt populații de origine berberă; așadar, ei se implantaseră probabil de curînd în Libia.

Faraonul îi respinge pe invadatori în două campanii. Cu prilejul sărbătoririi victoriei și aducerii prăzii drept ofrandă lui Amon, alți zei participă la ceremonie și îl înzestreză pe regele învingător;

— zeița Mut (perechea lui Amon la Teba), „doamnă a orașului Ișeru, stăpînă a cerului și zeilor: îți dăruiesc veșnicia ca rege al Dublei Țări, în timp ce tu apari strălucitor precum Re“.

— „Honsu-în-Teba-Neferhotep, stăpîn al bucuriei și Thot, stăpîn al Luxorului: îți dăruiesc vitejia ca să ții piept țărilor din miazăzi, puterea împo-

triva țărilor din miazănoapte și fie să-ți stea alături neclintite ocrotirea magică, viața, statornicia, puterea, la fel ca lui Re³⁵.

O revoltă în Nubia

Recent, în 1970, cu ocazia săpăturilor efectuate pentru degajarea incintei cetății Sai, situată între a doua și a treia cataractă a Nilului, a fost descoperită o stelă fragmentară³⁶. Textul era foarte mutilat, dar se putea citi cartușul* lui Seti I; după asamblarea fragmentelor răspândite în zonă, s-au putut reconstitui rînduri de hieroglife sculptate în relief. Specialiștii și-au dat seama atunci (încă una din întîmplările providențiale ale egiptologiei) că se aflau în posesia unui text asemănător, descoperit pe o stelă analogă, păstrată în muzeul din Brooklyn și provenită din Amarah-vest (mic orașel fortificat, situat pe malul apusean al Nilului, la sud de Wadi Halfa). Studiul textelor *paralele* (documente oficiale, executate uneori în mai multe exemplare) permite, mai ales cînd inscripțiile sînt mutilate pe alocuri, o lectură mai completă și mai sigură.

Acest text ne informează că, în anul 8 al domniei lui Seti I, a avut loc o revoltă în sud, în țara Irem, ținut îndepărtat, unde puțurile par să dețină un rol esențial. Campania a durat peste două luni. În timpul ei a avut loc o luptă de șapte zile, prin urmare revolta a fost destul de serioasă:

„Anul 8, prima lună a anotimpului încolțirii, ziua a douăzecea³⁷ [text mutilat]...

* Definiția egipteană a universului era „ceea ce este încercuit de soare“. Pentru a arăta probabil că lumea aparține faraonului, numele lui era înscris în interiorul acestui „cartuș“. El era rezervat primelor două nume, cele mai importante, din cele cinci ale regelui: „Rege al Egiptului de Sus și de Jos“, penultimul, și „Fiul lui Re“, ultimul. Îndată ce rolul cartușului a fost identificat, el i-a servit drept punct de plecare lui Champollion în descifrarea hieroglifelor. (n. tr.).

Stăpînul Dublei Țări, Menmaatrea, regentul Tebei, fiul lui Re, Seti, iubit de Ptah, iubit de Amon, stăpîn peste tronurile Dublei Țări, rege puternic, monarh ce nu se laudă pe sine, ci luptă și aduce prinși din fiecare țară cucerită, erou viteaz, unic; la înapoierea [din războaie] e sărbătorit, după ce a înfrînt și răpus [dușmanul]; sămînța răsculaților e multă în stăpînirea lui, iar pe căpeteniile lor le ține strînse în pumn. Nici o țară nu-i poate sta împotriva, căci puterea lui e fără de pereche, asemenea tatălui său Seth, taur puternic, stăpîn iubitor al vitejiei.

Maiestatea Sase afla în orașul Teba, împlinind lauda rituală adusă tatălui său Amon, cînd i s-a spus: «Dușmanii din țara Iremului gîndesc să se răscoale»; atunci Maiestatea Sa s-a întors spre soli, dorind a le asculta sfatul. Apoi le-a spus tuturor prinților, Mai-Marilor, Prietenilor și Tovarășilor săi [aflați în preajmă]: «Dacă oamenii netrebnici din Țara Iremului gîndesc să treacă [hotarele Egiptului] în timpul [domniei] Maiestății Mele, atunci părintele meu Amon-Re îi va nimici, prin mijlocirea săbiei mele. Tot astfel am mai făcut să dea înapoi și altă țară care se ridicase împotriva-mi³⁸».

Atunci Maiestatea Sa a împlinit ce le menise și a poruncit să fie uciși; în timp ce Mai-Marii, în numele său, le călcau moșiile, Maiestatea Sa înaintează, cu pedestrași și care puzderie; oastea Maiestății Sale ajunge la fortăreața Seg(?). În luna a treia a anotimpului încolțirii, ziua a treisprezecea, cu toții se adună înaintea dușmanului; puterea faraonului e pentru ei ca văpaia ce ar năpădi munții. În zorii celei de a șaptea zi, puterea lui Menmaatrea i-a «dus» și astfel n-a mai rămas nici unul printre ei, bărbat ori muiere; tot el le-a astupat și puțurile [text mutilat]³⁹.

Pe lângă importanța sa istorică, acest text prezintă și un interes literar; el are deja ritmul marilor epopei rameside și mai târziu, al adevăratelor *Chansons de geste* din timpul dinastiei a XXIII-a: prezentarea eroului, înaintea armatei și victoria. Este începutul marilor aventuri războinice din epoca faraonilor ramesizi și a lirismului victorios.

O stelă descoperită la Jebel Barkal („Muntele Pur“, la nivelul celei de a patra cataracte a Nilului), datată din anul 11 al domniei lui Seti, constituie o dovadă a înaintării trupelor egiptene în teritoriul sudanez, la fel de departe ca și sub domnia lui Tutmosis al III-lea. Din păcate, textul acestei stele, foarte mutilată, este aproape ilizibil.

Imperiul regăsit

Egiptul și-a recuperat teritoriile asiatice (pînă la Oronte) și provinciile africane; la hotarele apusene domnește din nou pacea. Prestigiul faraonului renaște.

Pe faleza care domina Nilul de la o înălțime de 65 metri (înainte de construirea barajului Nasser *), la Qasr Ibrim (la 235 km sud de Assuan, puțin în aval de a doua cataractă), Seti I și viceregele Nubiei, Amenemop, au poruncit să fie sculptată în stîncă de deasupra văii o inscripție votivă care să stea mărturie a măreției redobîndite și să vestească din depărtare sudanezilor ce călătoreau pe fluviu în sus sau în jos că puterea Egiptului nu va mai putea fi contestată — aver-tisment mîndru și util. După titulatura oficială, se poate citi:

„Zeul desăvîrșit care lovește cele Nouă
Arce, inima puternică ce-și zdrobește vrăj-

* Barajul de la Assuan, construit de Republica Arabă Unită în 1960—1964. Președintele țării era Gamal Abdel Nasser (1918—1970) (n. tr.).

mașii, nimicind țara Kuș, călcînd în picioare semințiile Tehenu și luîndu-le căpeteniile prizonieri. Trăiască Horus, taur puternic, cu inima tare ca cea a fiului lui Nut [= Seth], rege viteaz, care își așază hotarele cît de departe poștește.

El ține rînduiala anotimpurilor bune pentru muncile cîmpului în Țara mult iubită, dar nu strînge recolta cu bărbații tineri [după cum am văzut ⁴¹, campaniile militare au loc «în anotimpurile *șemu* și *peret*», adică în afara acelorora în care se ară și se seamănă, deci necesită un personal numeros, ci în anotimpul încolțirii și în anotimpul secetos, cînd se strînge recolta]. Atunci el surpă casele [dușmanilor] și le năruie cetățile. Caii lui sînt îndopați cu ovăz, soldații lui beți de atîta vin, mulțumită puterii brațului său cel tare. Spre el se îndreaptă străinii din miazăzi, făcînd temenele, în timp ce popoarele din miazănoapte i se pleacă la picioare, din pricina măreției sale, căci tot ce înconjoară discul solar cuprinde el cu ochii; ei ascultă, toți ca unul și nu se mai răscoală nimeni printre ei; i se aruncă la picioare precum cîinii, spre a li se da suflarea vieții.

O, rege puternic ce aperi Egiptul, zdrobindu-i pe străini, care faci țările să se strîngă la loc în hotarele lor, ca și căpeteniile ce nu cunoșteau încă Egiptul și s-au ridicat împotriva Maiestății Sale [aluzie foarte probabilă, dată fiind amplasamentul acestei stele rupestre, la revolta sudaneză]; ei îți călcaseră cu forța hotarele, dar ți-au văzut măreția și groaza fapturii tale le-a străbătut țara, căci nu și-au închipuit ce le-ai menit.

O, prinț frumos, tu ai zdrobit țara negrilor cu brațul tău puternic. Hotarele tale se întind acum din ținuturile sudului pînă la marginea vînturilor de miazănoapte și țărmlul Celei-Prea-Verzi.

Regele Egiptului de Sus și de Jos, Menmaatre, fiul lui Re, Seti cel iubit de Ptah, iubit de Amon-Re, regele zeilor, dăruit cu viață pentru vremuri veșnice și fără de sfârșit“⁴².

O altă stelă rupestră, datînd din anul 9 al domniei, a fost găsită în apropierea primei cataracte a Nilului. În centrul monumentului, Seti I este înfățișat arzînd tămîie în cinstea divinităților Hnum, Satis*, Anukis**, triada locală. Textul laudă prosperitatea revenită și binefacerile regelui, providențial pentru poporul său:

„...zeul desăvîrșit, fiul lui Amon, care lovește mulțimile și aduce prizonierii vii. El îi iubește pe pedestrași și pe războinicii carelor, el, făptura sacră și măreață, apărător al tinerilor și aducător de belșug în Țara mult-iubită, el, care umple cămările, sporește hambarele, dăruiește bunuri săracului și arată prietenie bogatului, el, ale cărui planuri îi întăresc pe oameni, el care cultivă hrișca, el, iubit de grîu și stăpîn al pîinii. El satură toate trupurile, nimeni nu se lungește mort de foame în timpul său; țara întreagă se veselește înfruptîndu-se din bucatele pe care le împarte...“⁴³.

Rege gospodar, „iubit de grîu și stăpîn al pîinii“, Seti I își va dedica ultimii ani de domnie valorificării posesiunilor sale, ca să asigure Egiptului o bogăție tot mai mare⁴⁴.

Odată revenită, prosperitatea va domni netulburată, iar țara va trăi în pace, bucurîndu-se de marele imperiu, pînă la sfîrșitul domniei lui Seti I.

* Zeiță din Elefantina, soția lui Hnum și prietena lui Anukis. Este reprezentată cu chip omenesc, purtînd pe cap coroana albă a Egiptului de Sus și avînd două coarne de gazelă (n. tr.).

** Zeiță din Elefantina, reprezentată, ca și Satis, cu chip omenesc. Animalul ei sacru era gazela (n. tr.).

Pe peretele oriental al marelui templu al lui Amon-Re de la Karnak este sculptat un vast imn imperial: el reproduce anumite versete din imnul lui Tutmosis al III-lea și se inspiră din cel al lui Amenofis al III-lea⁴⁵, dar îmbracă o semnificație politică mai precisă și o valoare mai universală:

„Cuvinte rostite de Amon-Re, stăpîn peste tronurile Dublei Țări: «O fiul meu, tu care ești trup din trupul meu, mult iubite, domn al Dublei Țări, Menmaatre, ce te-ai înstăpînit peste toate țările străine, îți sînt părinte și îți răspîndesc faima în ținuturile de jos ale țării Retenu, asiaticii ca și nubienii se aruncă sub tălpile sandalelor tale.

Fac să vină spre tine căpeteniile pămînturilor din sud și tu să primești pruncii drept tribut și toate bunătățile din țară; în schimb tu le vei dăruia suflarea vieții»⁴⁶.

Îmi întorc chipul spre nord și săvîrșesc o minune pentru tine... Fac ca cei ce s-au răsculat împotriva-ți să fie ca niște păsărele în cuiburile lor, din pricina puterii tale. Fac să vină spre tine țări care nu cunoșteau pînă acum Egiptul, purtîndu-și tributul de argint, aur, lapislazuli și toate nestematele din Țara Zeului.

Îmi întorc chipul spre răsărit și săvîrșesc o minune pentru tine. Îl leg cu totul pentru tine, unindu-l în pumnul tău; pentru tine adun toate țările Puntului și tributurile lor de rășină și tămîie sacră, ca și toate lucrurile plăcute din Țara Zeului.

Îmi întorc chipul spre apus și săvîrșesc o minune pentru tine. Pedepsesc toată țara Tehenu și-i fac să vină spre tine, umili, tîrîndu-se în genunchi, din pricina strigătelor tale de război, în timp ce căpeteniile lor te slăvesc.

Îmi întorc chipul spre cer și săvîrșesc o minune pentru tine. Zeii orizontului

ceresc se veselesc mulțumită ție, tu, cel ce te-ai născut în zori precum Re și care, asemeni lui, renaști veșnic tânăr, aducând în fiecare zi dreptatea.

Îmi întorc chipul spre pământ și săvîrșesc o minune pentru tine. În timp ce ți se vestesc izbînzile asupra țărilor străine, zeii se veselesc în temple pentru tine. Tu vei împlini un timp veșnic stînd pe tronul lui Geb, după ce-ți vei fi primit însemnele domniei, iar măciuca ta albă va fi lovit cele Nouă Arce.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca pe Stăpînul razelor, în timp ce tu le strălucești în fața ochilor precum chipul meu.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta deja înveșmîntată pentru luptă, în timp ce tu prinzi armele suit în car.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca pe o stea care-și trimite lumina într-o văpaie și își dăruie roua.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca pe un taur veșnic tânăr, cu inima tare și coarnele ascuțite, ce n-a putut nicicînd fi înfruntat.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca pe un crocodil, stăpînul de *pe țarm* al groazei, de care nu te poți apropia.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta *ca fierbințeala unei flăcări, ca o formă a lui Sekhmet plină de mînie.*

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta ca pe un leu, în timp ce tu îi prefaci pe toți în leșuri, în lungul văilor.

Eu fac astfel ca ei s-o vadă pe Maiestatea Ta *ca pe un apus*⁴⁷... *atît de mare-i e puterea, încît nu poate fi înfruntat, nici în cer și nici jos, pe pământ*“.⁴⁸

Imaginile noi (în raport cu imnurile precedente) născute din marea sensibilitate poetică egipteană, sînt indicate cu litere cursive. Este

bine să fie citite textele egiptene; se va vorbi mai puțin, și nu cum se face prea adeseori, din ignoranță, despre o frazeologie oficială, formule, texte înțepenite și copiate la nesfârșit, despre repetiții redundante. Acest vast imn se inspiră, desigur, din cele precedente, dar el e adaptat noilor realități politice: astfel teritoriile imperiului *nu se mai disting*; acesta formează deja un tot unitar, nediferențiat, ale cărui părți constitutive nu se mai enumeră, ca sub Tutmosis al III-lea. Imaginea mitică a regelui-erou se dezvoltă și ea: el este o ființă divină cu forme multiple, benefice sau redutabile, care coordonează și apără cuceririle întreprinse cu ajutorul lui Amon. Un mare suveran va moșteni opera materială și spirituală începută de Seti I.

Prințul moștenitor Ramses

Fiu divin

Seti I luase de soție o tânără, pe nume Tui, care nu era de sînge regal; ea era fiica lui Raya, locotenent general al corpului de care, și al Thuiei, femeie cu o origine de rînd. Prin tatăl și prin mama sa, Ramses avea deci o dublă apartenență la casta militară. El a avut doi sau trei frați și două surori, dintre care Hentmire, cu care se va căsători (ea va fi una dintre cele cinci „mari soții regale ale sale“).

Este posibil ca Ramses să fi resimțit nevoia de a-și justifica sau afirma într-o manieră incontestabilă dreptul la tron, deoarece pe linie maternă nu aparținea unei familii de vază.

El a reluat deci pe contul său scenele și textele teogamiilor de la Deir el Bahri și Luxor⁴⁹. Într-adevăr, au fost găsite acolo, folosite din nou în mai multe monumente ulterioare⁵⁰, mai ales în templul funerar al lui Ramses al III-lea de la Medinet Habu, și pînă în clădirile din epoca ptolemeică, blocuri de piatră datînd din vremea

lui Ramses al II-lea, pe care sînt reprezentați mama lui și Ramses copil, în diversele scene cu zei⁵¹. Aceste blocuri au aparținut probabil, la început, capelei pe care Ramses a clădit-o pentru mama lui în partea nordică a Rameseum-ului (propriul său templu funerar, pe malul stîng teban); într-adevăr, pe unul dintre blocuri este înscrisă dedicația obișnuită: „El a înălțat un monument maicii sale, mama regală Tui, o capelă⁵²...”

Aceste blocuri au fost din păcate foarte mutilate, dar mai pot fi încă deslușite basoreliefurile, care înfățișează mai ales:

— împreunarea dintre zeul Amon-Re și regina Tui, așezați pe un pat sprijinit de două zeițe cu picioarele împletite între ele. Din discursul divin se disting încă următoarele cuvinte: „... cît de binefăcătoare e roua mea; parfumul meu e cel din Țara Zeului, mireasma mea este din Punt. Îmi voi așeza fiul pe tron...”⁵³;

— alăptarea noului născut divin, căruia i se adresează zeița Seșat*, zeița scrisului, perechea lui Thot; rolul ei de doică (ce îi revine de obicei lui Hator) e remarcabil: „Îmi alăptez stăpînul... îi întăresc regalitatea... pe tronul lui Re, încît durata vieții acestuia să fie și a sa”⁵⁴;

— înfățișarea dinaintea lui Hator, zeiță fecundă și doică: tînărul prinț Ramses stă în fața lui Hator, care îi întinde colierul *menat*, în timp ce Amon-Re, în spatele lui, cu brațul întins, îl ocrotește și spune: „Chiar de pe acum, cînd ești încă un prunc, întinderea vieții lui Re este și a ta”⁵⁵;

* Zeiță a artei scrisului și a editării (multiplicării textelor), numită și Stăpîna cărților. Soră sau soție a lui Thot, ea înscrisa numele fiecărui faraon în Cartea Vieții. În lumea helenistică va fi socotită una dintre muze (n. tr.).

— darurile Eneadei* tebane. Se mai poate citi: „... Montu, dăruiește viața și puterea; Atum dăruiește belșugul; Șu** dăruiește bucuria ...”⁵⁶.

Descendent de militari, dar și fiu de zeu, tânărul prinț Ramses a fost desemnat foarte curînd ca să-i urmeze la tron tatălui său Seti I. „Prenumele” său însuși sublinia această preocupare: el este Setep-en-Re, „cel ales de Re”.

Coregent

Coregența datează probabil din anul 7 al domniei lui Seti I. Dacă acest sistem al coregenței nu e o noutate în istoria egipteană (deja, Amenemhat I, prin anul 2000, îl numise astfel pe fiul său Sesostriș, ca să-i urmeze la tron), el constituie totuși una dintre caracteristicile epocii rameside, deoarece, succesiv, Ramses I, Seti I, apoi Ramses al II-lea au găsit de cuviință să-și aducă la putere fiul considerat de ei a fi cel mai potrivit, fără îndoială ca să evite orice discuție sau intervenție regretabilă în momentul succesiunii, mai cu seamă cea a preoților lui Amon, dar poate și ca să-și pregătească mai bine prințul moștenitor pentru viitoarele responsabilități, permițîndu-i să urmărească modul în care este condus imperiul; astfel, puteau nădăjdui că, în clipa încoronării, nu vor avea loc nici tulburări și nici schimbarea liniei politice, ceea ce

* Apărută încă din preistorie, *Marca Eneadă* de la Heliopolis reprezintă prima încercare de a ordona marea mulțime a zeităților egiptene. Eneada reproduce oarecum familia patriarhală, sub forma unui arbore genealogic. În fruntea ei se află zeul Atum, divinitatea creatoare de la Heliopolis, apoi Șu și Tefnut, zeul aerului și zeița apei, care, la rîndul lor, au dat naștere lui Geb, zeul pămîntului și lui Nut, zeița cerului. Copiii acestei perechi sînt: Osiris, Isis, Seth și Neftis, care reprezintă generația a patra și închid Eneada (n. tr.)

** Zeu cu chip de om, identificat uneori și cu Tefnut (n. tr.).

însemna un alt mijloc de a apăra unitatea imperiului.

Monumentele lui Seti I arată, în diverse moduri, această preocupare de a-l asocia la tron pe tânărul prinț Ramses. La Abydos, Qurnah, sau la Karnak în primul rînd, basoreliefurile și textele atestă această preocupare.

În templul construit de Seti I la Abydos, o scenă îl reprezintă pe rege și pe Ramses aducînd împreună ofrande zeilor și cartușelor strămoșilor regali ⁵⁷, mijloc formal de a insista asupra continuității dinastice; Ramses e reprezentat ca un principe încoronat, însă numele său nu este încă așezat într-un cartuș. Acest fapt apare tot atît de evident în inscripția dedicatorie sculptată la porunca lui Ramses al II-lea în același templu:

„[Într-o zi cînd] părintele meu s-a arătat poporului cu toată strălucirea, iar eu îi ședeam, prunc fiind, în brațe, el a grăit despre mine: «Încoronați-l rege, ca eu să-i pot vedea desăvîrșirea cît timp trăiesc». A chemat curtenii ca să-mi așeze diadema pe frunte. «Puneți-i și uraeus-ul pe creștet», a spus el despre mine, încă pe cînd trăia pe pămînt, «ca să păstreze unirea țării, ca să lege [țările străine] și să fie îndurător cu poporul...», căci mare era iubirea ce-mi purta. Mă înzestră apoi cu un harem regal, înțesat cu femeile frumoase din palat; alese pentru mine soții... și concubine... Vedeți, eram asemenea lui Re deasupra poporului și deja Egiptul de Sus și de Jos erau sub sandalele mele“ ⁵⁸.

Cariera „amoroasă“, extrem de fecundă, a lui Ramses al II-lea, a început încă de cînd era foarte tînăr. Aceasta va mai constitui încă o caracteristică a ramesizilor, soldați aspri, iubitori de plăceri.

Într-o replică tebană, în templul funerar al lui Seti I de la Qurnah, pe malul stîng al Nilului, pe peretele nordic al vestibulului, Ramses este reprezentat încoronat de triada divină, Amon-Re, Mut și Honsu, în prezența tatălui său Seti. Amon-Re pronunță următoarele cuvinte:

„Neclintită fie, neclintită fie coroana pe creștetul tău; întoarce-te către părintele tău Re, ca să păstreze în pace pentru tine pămînturile egiptene, în timp ce țările străine se află sub sandalele tale“⁵⁹.

Pe acest monument, în partea sudică a porticulului, o scenă în basorelief îi reprezintă pe Seti I și pe Ramses primind bărcile sacre ale zeilor tebani, pornite în procesiune. Un discurs de bun venit este plasat în jurul lui Seti:

„Fii binevenit în pace, Amon-Re, Stăpîn peste stăpîni, rege al zeilor, părinte al părinților, cel mai puternic dintre cei puternici, primordialul venit la existență înainte de toate lucrurile, stăpîn al mării, care lega deja moștenirea Țării Duble pe cînd era încă în Nuu *⁶⁰, între Cerul-de-sus și Cerul-de-jos⁶¹. Cît de frumoasă îți este apariția! Cît de plăcut îți e chipul, cînd barca ta ajunge în templul meu.

Ține-mi cu putere moștenitorul, după ce va sui în pace pe tronul meu, Stăpînul Dublei Țări Usermaatre Setepenre; el șade acum în fața lui ca fiu al meu mult iubit, dar știu cu ce e înzestrată sămînța ieșită din tine. Dăruiește-i un timp veșnic, ca

* Sau Nun, Oceanul primordial, lichidul absolut, văzut ca un haos inițial sau o magmă informă, din care s-a născut Re și provine Hapi. Numit „tatăl zeilor“, Nuu era străjuit de patru zeități bisexuate, cu capete de broască și șarpe. La Hermopolis avea patru nume: Infinit, Nimic, Nicăieri, Întuneric. Deși e reprezentat adesea ca un bărbat bărbos, din texte rezultă că nu are formă și suprafață, întrucît umple cu ideea de sine întregul univers (n. tr.).

să-mi păstreze în slavă numele, așa cum
a poruncit gura ta" ⁶².

Acest text (întocmit, într-adevăr, de Ramses al II-lea), confirmă recunoașterea filiației divine a acestuia, asocierea politică ce îl unește cu tatăl său aflat încă pe tron și faptul că monarhia se confundă în mod fericit cu religia.

De foarte tânăr, prințul Ramses și-a făcut ucenicia de soldat. Pe unul din basoreliefurile sălii hipostile de la Karnak (peretele de nord), el e reprezentat însoțindu-și tatăl într-o campanie în Asia ⁶³; prin urmare, el a fost inițiat de timpuriu în arta războiului și a cunoscut cu siguranță și intrigile curților din Orientul Apropiat și primejdiile latente care amenințau încă Egiptul. Astfel, încă de la urcarea lui pe tron, va acționa cu inteligență și luciditate pentru păstrarea unității imperului.

O stelă descoperită la Kuban, în Nubia, și datînd din anul 3 al domniei lui Ramses al II-lea, face și ea aluzie la cariera politică și militară, începută încă din copilărie, a coregentului. Textul este un discurs al curtezanilor regelui.

„Tu făureai planuri de pe cînd erai încă în ou, în funcția ta de copil princiar; treburile Țării Duble îți erau știute din pruncie și pe cînd purtai încă bucla copilăriei. Nici un monument nu era înălțat fără încuviințarea ta, nici o solie nu pleca fără știrea ta. Adolescent de zece ani, erai deja comandantul șef al armatei" ⁶⁴.

Tatăl său i-a încredințat, de asemenea, conducerea anumitor expediții, în primul rînd înspre cariere. Textul stelei din anul 9 al domniei regelui Seti, descoperită lângă prima cataractă ⁶⁵, relatează următorul fapt:

„Maiestatea Sa a poruncit ca numeroși lucrători să fie însărcinați cu ridicarea unor mari și neasemuite obeliscuri, ca și a unor falnice și prea frumoase statui

în numele Maiestății Sale. El a poruncit să fie construite corăbii mari, legate unele de altele și bărci mari care să le tragă. Mai-Marii și ofițerii se grăbeau, în timp ce întiul său născut, stînd dinaintea lor, făptuia pentru Maiestatea Sa lucruri prielnice“.

Tot el a condus personal, pe cînd avea 22 ani, întovărășit de doi dintre fii săi, Amenhuremef (5 ani) și Khaemuaset (4 ani), o campanie militară în Nubia, care s-a sfîrșit cu victoria egiptenilor. Spre a comemora această victorie, a poruncit construirea unui mic templu, în hemispeeos, la Bet et Wali, la sud de prima cataractă.

La moartea lui Seti I, prin anul 1296 î.e.n., Ramses are 25 ani. El e deja un prinț cu experiență, la curent cu problemele conducerii imperiului.

El are două soții: Nefertari („Frumoasa lui“), o doamnă nobilă, a cărei frumusețe este lăudată în basoreliefuri, picturi și texte și care va rămîne mereu preferata; cealaltă, Isisnofret („Frumoasa Isis“) era de origine mai obscură. Cinci fii și două fiice i-au fost aduse pe lume, cărora trebuie să le adăugăm copiii născuți de concubine, deja numeroase. Casa copiilor era bine populată, iar linia dinastică deja asigurată!

D. RAMSES AL II-LEA CEL MARE

„Horus: taur puternic, iubit de Maat, stăpîn al jubileelor precum tatăl său Ptah-ta-tenen.

Cele două stăpîne: cel care ocrotește Egiptul și unește țările străine.

Horus de aur: bogat în ani, cu izbînză mărețe.

Regele Egiptului de Sus și de Jos: Usermaat-re-Setepenre (« Puternice sînt ade-

vărul și dreptatea lui Re, alesul lui Re »).

Fiul lui Re: Ramses (« cel adus pe lume de Re »), iubit de Amon.“

Prin 1296 î.e.n., Ramses al II-lea se urcă deci pe tronul Egiptului, rege hărăzit unei domnii care a durat 67 ani, una dintre cele mai lungi și mai prestigioase din istoria văii Nilului, o domnie predestinată.

„Cununile fuseseră legate pentru tine, pe cînd erai încă în pîntecul maicii tale Isis. Partea celor doi Horus a fost făcută să înverzească din nou prin tine, iar anii tăi sînt precum ai lui Atum⁶⁶, *prinț al Nordului*, rege al Egiptului de Sus și de Jos, ca și Ptah-ta-tenen; Pămîntul negru și Pămîntul roșu sînt sub sandalele tale⁶⁷, Siria și țara Kuș sînt strînse în pumnul tău; țara mult iubită se veselește de cînd domnești, căci i-ai lărgit hotarele.“⁶⁸

Șaizeci și șapte de ani de victorii și de pace îndelungată, șaizeci și șapte de ani pentru un imperiu victorios, rezultat al unei gîndiri și al unei acțiuni deliberate.

Anul 67 al domniei e atestat pe un papirus descoperit de sir Flinders Petrie la Gurob⁶⁹, iar această perioadă coincide și cu cei 66 ani și două luni indicați de Maneton* și mai tîrziu de Iosif**⁷⁰. Această lungă domnie a rămas un model în memoria egiptenilor; astfel, cu o sută patruzeci de ani mai tîrziu, Ramses al IV-lea va înscris următoarele cuvinte pe o stelă din Abydos, dedicată lui Osiris și datînd din anul 4 al domniei lui:

„Și mai mari sînt încă binefacerile ce le-am adus în numele tău, ca să ai neîn-

* Preot și istoric egiptean, autor de cronici; a trăit probabil în secolul al III-lea î.e.n. (n. tr.).

** Personaj biblic, fiul lui Iacob și al Razelei, care, vîndut de frații săi și ajuns în Egipt, a fost numit dregătorul unui faraon și i-a adus pe israeliți în țara Gessen (n. tr.).

cetat divine ofrande și ca să se afle tot ce e cu folos și bun a fi făptuit pentru sanctuarul tău în fiecare zi, în timpul acestor patru ani, decît ce a împlinit pentru tine regele Usermaatse-Setepenre, marele zeu, în timpul celor șaizeci și șapte de ani ai săi. De aceea, dăruiește-mi viață lungă și domnia strălucită pe care i le-ai menit lui“ 71.

Îndatoriri de pietate filială

Înainte de orice acțiune politică, Ramses a dorit să-i aducă un ultim omagiu tatălui său. Fiu respectuos, Ramses pare să fi fost foarte legat de părinții lui. Astfel, monumentele dedicate reginei Tui datează, aproape toate, din vremea domniei sale.

Pentru tatăl său a poruncit funeralii solemne. Seti murise în palatul lui de vară, situat lângă Tanis. Știrea despre moartea lui a ajuns la Teba prin mesageri, cu porunca „să fie deschis mormîntul, săpat și pregătit în taină în Valea Regilor, la Cheikh abd el Qurnah. După șaptezeci de zile, cînd pregătirea mumiei regelui a luat sfîrșit și astfel trupul restauratorului imperiului era gata să înfrunte eternitatea, un lung convoi de corăbii, condus de Ramses, s-a îndreptat spre sud. La Heliopolis, la Memfis, de-a lungul întregului drum, noul rege s-a făcut cunoscut poporului. După o călătorie lentă, de vreo două săptămîni, a avut loc debarcarea pe malul stîng al Nilului, în fața Luxorului, unde erau palatul și templul lui Amenofis al III-lea. Cortegiul urmează apoi lungul drum care duce prin nisipuri spre faleza de apus: sarcofagul de aur pus pe o sanie, însoțit de mobilier și obiecte prețioase, regele stînd în picioare, arzînd neîncetat tămîie peste trupul tatălui său, în țipetele bocitoarelor și suspinele poporului.

Seti va odihni în casa lui eternă pînă ce va fi izgonit de niște vandali. În fiecare zi, în templul

funerar de la Qurnah, preoții vor oficia riturile renașterii, iar ofrandele bogate vor face să dăinuie viața veșnică a regelui, în lumea de dincolo, lângă tatăl său Re și Osiris.

Pentru o capitală a imperiului

Ramses al II-lea se instalează la fruntariile Asiei, ca un prim gest politic. Memfis și Teba au fost capitalele unui Egipt care *anexase* teritorii africane și asiatice, cu un statut întrucîtva federal sub hegemonia sa. Aceasta era, se pare, concepția lui Tutmosis al III-lea. De acum înainte, capitala va fi un oraș nou, la hotarele asiatice ale Egiptului, un oraș pe jumătate egiptean și pe jumătate asiatic, o adevărată capitală pentru un vast imperiu cosmopolit, conceput acum ca un ansamblu unic de ținuturi, reunite sub sceptrul unui singur conducător — faraonul — și ale căror activități politice și spirituale vor fi coordonate de acesta. Tînărul suveran se gîndise probabil de multă vreme la acest imperiu nou, care va face din Egipt centrul glorios al unei lumi vaste și diverse; inițiat de foarte tînăr în arta războiului, în jocul intrigilor, el concepute fără îndoială, ca să asigure cît mai bine măreția și prosperitatea patriei sale, această gîndire politică nouă ce se anunță deja în imnul imperial al lui Seti I.

Orașul se va numi „Casa lui Ramses-cel-iubit-de-Amon — izbînzile sale sînt mărețe“, prescurtat adeseori în Per-Ramses.

În jurul palatului de vară construit de Ramses I, fostă reședință a lui Seti I, Ramses al II-lea a poruncit să se ridice o vastă așezare, cu vile și grădini, clădiri administrative și temple; acolo va fi cantonată armata de uscat și marina, aproape de zona de operații asiatice. Pămîntul Deltei era fertil, vînat și pește se găseau din belșug, prin urmare aprovizionarea orașului se făcea cu ușurință.

Intenția care a stat la baza întemeierii orașului apare destul de evident într-un imn cîntat chiar în cinstea evenimentului:

„Maiestatea Sa a ridicat un oraș întărit. «Mărețe îi sînt izbînzile» e numele lui. El se întinde între Fenicia și Țara mult-iubită și e plin cu hrană și bucate. El se aseamănă cu cetatea Hermonthis ⁷² și va dura cît Memfis. Soarele îi luminează cele două zări și se odihnește în el. Toți oamenii își părăsesc căminul și vin să locuiască aici. Partea sa de apus este un templu al lui Amon, cea de miazăzi un templu al lui Sutekh, Astarte se arată la răsărit și Uadjit la miazănoapte ⁷⁴. Palatul orașului se aseamănă cu cele două zări ale cerului și Ramses-cel-iubit-de-Amon șade în el ca un zeu. Montu-al-Dublei-Țări îi este crainic Soarele-Prinților vizir, Bucuria-Egiptului-cel-iubit-de-Ātum îi e nomarh. Țara toată se îndreaptă spre acest loc“ ⁷⁵.

Prin urmare, era o capitală a imperiului cu hotarele marcate de templele marilor zei egipteni (Amon și Uadjit) și ale marilor zei asiatici (Sutekh și Astarte) reuniți ca să ocrotească orașul. În el domnește Ramses, egalul zeului-soare în palatul său-orizont; el e stăpînul unic, deoarece funcțiile cele mai de seamă ale statului (crainic, vizir, nomarh) sînt de fapt forme sau epitete regale divinizate (Montu-al-Dublei-Țări. Soarele-Prinților, Bucuria-Egiptului). Acest text subliniază noua concepție asupra domniei: unirea politică și spirituală a provinciilor imperiului în jurul persoanei lui Ramses. O concepție orgoli-oasă pentru un suveran tînăr și ambițios.

O descriere mai prozaică, dar instructivă a noii capitale este dată într-o scrisoare adresată de scribul Pabasa, în timpul călătoriei sale la Per-Ramses, stăpînului său, scribul Amenempet:

„Am ajuns la Casa-lui-Ramses-cel-iubit-de-Amon și am găsit-o foarte înflori-

toare. E un loc neasemuit de frumos, care se aseamănă totuși cu Teba; Re însuși a întemeiat-o. Viața în capitală e plăcută; ogoarele ei sînt pline de bunătați și zilnic sînt aduse în ea bucate din belșug. Canalele ei sînt doldora de pești și beleșteiele de păsări; pajiștile ei au iarbă verde, înaltă de un cot și jumătate; roadele ei au gustul mierii în ogoarele lucrate cu grijă. Hambarele sînt pline pînă la cer de ovăz și hrișcă; ceapa și prazul stau snopi; florile se revarsă în grădini, ca și rodiile, merele și smochinele din livezi; dulceața vinului de Kau-en-Kemet o întrece pe cea a mierii; peștișorii roșii din lacul capitalei înoată printre lotuși — [Urmează o enumerare a diferiților pești întilniți] — „Lacul lui Horus e plin cu sare și canalul Peher cu natron *. Corăbiile pleacă din port și iar se întorc.

Zilnic, în oraș se află mare belșug de bucate; de aceea, toți locuitorii lui se veselesc și nici nu știu ce să-și mai dorească.

Aici cei mari sînt aidoma celor mărunți.

Vino, să ne bucurăm pentru sărbătoarea cerului și cea a începutului anotimpurilor. Mlaștinile dau papirus, iar lacul lui Horus trestie. Mai sînt copacii din livezi, ghirlandele de flori din grădini... păsările domestice și păsările mlaștinilor...

Tinerii orașului „Mari-sînt-izbînzile-sale“ se îmbracă în fiecare zi [sărbătorește]; pe creștet se ung cu ulei de măsline dulci și sînt cu toții proaspăt pieptănați. Ei se așin, în picioare, pe lîngă porți, purtînd în mîini flori, cu papirusi din templul lui Hator și mănunchiuri din canalul Peher“ ⁷⁶.

Per-Ramses e un oraș prosper, bine situat, înconjurat la vest și la nord de „Apele lui Re“

* Carbonat de sodiu natural, folosit de egipteni la conservarea mumiiilor (n. tr.).

(unul din brațele răsăritene ale Nilului), la sud și est de un canal denumit „Apele lui Avaris“; în felul acesta, cetatea beneficia de un sistem natural de apărare. La sud, portul, la care se ajungea cu ușurință din Mediterana (grație brațelor Nilului și canalelor) permitea ancorarea navelor. Cantonamentele militare erau repartizate în cele patru puncte cardinale, gata să asigure o eventuală apărare, de oriunde ar fi venit primejdia. Spre nord-est se aflau palatul regal (mărit considerabil de Ramses al II-lea) și reședințele oficiale. Cartierul meșteșugarilor se găsea la sud-vest, iar restul orașului se întindea la sud și est ⁷⁷.

Localizarea precisă a orașului Per-Ramses a provocat numeroase discuții: era oare Tanis, Avaris, Pelusium, Goșen, El Kantara? În orice caz, așezarea nu se afla departe de Tanis, dacă ne gândim la numeroasele statui uriașe ale lui Ramses al II-lea descoperite în acest oraș.

Per-Ramses este o capitală politică, departe de Teba, care va deține de acum înainte rolul de capitală religioasă. Îndepărtarea puterii regale de importantul cler al lui Amon constituie un gest fericit îndeplinit de Ramses, dar început deja de predecesorii lui, încă din vremea lui Horemheb.

În sfârșit, Per-Ramses asigura, cu vigilență, paza imperiului și apărarea văii Nilului. Zeul Ptah declară într-un lung discurs adresat regelui:

„Tu ai înălțat această așezare ca să întărești hotarul Dublei Țări, «Casa-lui-Ramses-cel-iubit-de-Amon»; fie ca ea să înflorească pe pământ precum cei patru stilpi ai cerului, Maiestatea Ta șezând neclintită în palat“ ⁷⁸

Vremea eroilor.

Epopeea Kadeșului

Cînd s-a urcat Ramses al II-lea pe tron, situația din Asia era din nou foarte amenințătoare.

Muwatali tot nu încetase să încheie noi alianțe cu popoarele din Asia Mică și din Siria de Nord, constituind astfel, în fața Egiptului, un redutabil bloc supus hegemoniei sale politice. Pe de altă parte, Hati își întorcea tot mai des privirile spre mare, făcînd comerț cu popoarele de pe litoral și din insulele Mării Egee, căreia puterea miceniană îi dăduse o importanță economică nouă și rivaliza astfel cu politica egipteană de hegemonie în Mediterana. Confruntarea dintre Egipt și Hati era inevitabilă. Cei doi suverani începură prin urmare să facă pregătiri în acest scop.

Ramses își întări armata, dezvoltînd divizia a patra, patronată de Seth (asimilat zeului asiatic Sutekh), fiecare divizie avînd acum 5000 de oameni; din Nubia au fost aduse trupe coloniale și s-au recrutat mercenari în rîndurile prizonierilor de război amoriți și dintre șardanii imigrați pe țărmul fenician.

Este posibil ca din anul 2 al domniei sale Ramses să se fi luptat pe mai multe fronturi. Într-adevăr, textul unei stele de la Assuan arată următoarele:

„Asiaticii sînt înfrinți și pămînturile lor jefuite, căci el i-a călcat în picioare pe străinii din nord; neamurile timhiu au căzut din pricina spaimei pe care o trezește, iar nubienilor le-a pierit suflarea [vieții] ⁷⁹“.

Este oare vorba despre o simplă declarare formală a dominației sau se face mai degrabă aluzie la anumite conflicte militare în Asia, premergătoare marelui război egipteano-hitit? E, de asemenea, posibil ca niște lupte să fi avut loc la frontiera libiană și nubiană pentru a stabili cu fermitate hegemonia egipteană asupra acestor regiuni, ceea ce i-a permis apoi lui Ramses, urmînd o tactică înțeleaptă și prudentă, să-și angajeze toate forțele împotriva hitiților.

În anul 4 al domniei, faraonul mai era încă în Asia; avem doar puține mărturii despre activitatea sa, dar o stelă foarte mutilată, găsită în

Palestina actuală, lângă Mahr el Kelb (între Beirut și Byblos), atestă trecerea suveranului prin acele locuri. De asemenea, la Tell el Duweir, tot în Palestina, a fost descoperit un vas, cu o inscripție în scriere hieratică *, ce menționează anul 4. Paleografia permite precizarea datei: dinastia a XIX-a, cu siguranță Ramses al II-lea. Prin urmare, se pare că acesta ar fi pregătit cu grijă marea ofensivă pe care urma s-o declanșeze în anul următor, urcînd în lungul țărmului, probabil pînă la Byblos, așa cum procedaseră înaintea lui Tutmosis al III-lea și tatăl său Seti I, ca să amenajeze bazele maritime.

Între timp, Muwatali organiza o foarte vastă coaliție, cu domnitorii din Asia Mică și Siria de Nord. Mergînd uneori pînă la a cumpăra alianțe, el a grupat în jurul său peste douăzeci de popoare, printre care se numărau în primul rînd pedasienii, dardanienii, mysienii, lycienii, ținuturile Arzawa și Kode (între Lycia și Taurus) regatul Naharina, cetățile feniciene Ugarit și Meskenet, cetățile din Siria de Sus — Karkemiş (pe Eufрат), Harran (în sud-est), Alep, Kadeș (pe Oronte).

Și de data aceasta, întîlnirea trebuia să aibă loc în fața cetății Kadeș. Dar Muwatali va întîlni un tînăr suveran eroid.

„Maiestatea Sa era pe vremea aceea un domn tînăr, erou fără pereche; vînjoase îi erau brațele, vitează inima, la putere era precum Montu în ceasul său cel bun, fără cusur avea făptura, ca Atum, și mîndru chipul, de te bucurai privindu-l.

Mari sînt izbînzile sale asupra tuturor țărilor străine; nu se știe cînd plănuiește a se război. E ca un zid ocrotitor pentru ostașii săi, o pavăză în ziua bătăliei; e un arcaș fără pereche, mai tare ca sute de mii de arcași la un loc. Cînd înaintează, chipul său divin pătrunde prin mulțimi

* Scriere rezervată subiectelor religioase la vechii egipteni (n. tr.).

numeroase, căci inima-i e plină de putere. Vajnic îi e pieptul în ceasul înclăstării, ca o văpaie când e întetită și necuprinsă vitejia, precum un taur gata de luptă. Toate țările îi sînt știute. O mie de bărbați n-ar ști a-i ține piept mai mult de o clipă, iar sute de mii se prăbușesc în nesimțire când îl zăresc. El e stăpînul groazei, strigătele lui de război pătrund în inima tuturor țărilor, atît de mare îi este faima, atît de temută spaima ce-o răspîndește, precum zeul Sutekh pe munte ⁸⁰... Planurile pe care le ticluiește duc la izbîndă, poruncile date sînt fără greș, iar cuvîntul lui este întotdeauna cel mai potrivit.

El își îmbărbătează pedestrașii în ziua luptei, își apără pe deplin carele; își aduce înapoi tovarășii din luptă, își ajută oștenii; inima lui e ca un munte de aramă, el, regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatse-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață pentru un timp veșnic și nesfîrșit, precum tatăl său Re ⁸¹.

Astfel se exprima scribul Pentaur la începutul unui lung poem consacrat relatării bătăliei. Uneori acesta pare să aibă accente homerice; Homer care, potrivit unei tradiții, ar fi trăit cu patru veacuri mai tîrziu, a putut cunoaște textele egiptene. Oricum, ne este îngăduit să ne imaginăm acest lucru.

Putem urmări diferitele evenimente petrecute în cursul acestei bătălii, de o mare importanță pentru viitorul Egiptului și al Orientului Apropiat, grație mai multor documente: mai întîi este vorba de textul unui raport oficial sculptat pe pereții mai multor temple, ca și de basoreliefurile ce îl ilustrează ⁸², dar și despre acel mare poem epic întocmit de scribul Pentaur spre a celebra marile fapte ale suveranului. Au parvenit pînă la noi copii pe papirus, iar textul a mai fost reprodus și pe pereții unora dintre aceste temple ⁸³.

În anul 5 al domniei, luna a doua a anotîmpului secetos, ziua a noua — prin urmare spre sfîrșitul lunii mai — după ce orzul, grîul și inul au fost recoltate, Ramses, cu infanteria și carele, legiunile și mercenarii săi, serviciile de intendență și aprovizionare, peste douăzeci de mii de oameni, își începe marșul spre nord, „cu vitejie, putere și glorie“. El depășește El Kantara, care străjuiește hotarul, și se angajează pe drumul lui Horus, calea regală a cuceritorilor:

„Țările toate tremură la apropierea lui, domnitorii îi oferă tributuri, răzvrățiții vin, îndoți de șale, din pricina spaimei pe care gloria lui o inspiră. Oastea lui înaintează prin trecători strîmte cu aceeași ușurință ca pe drumurile Egiptului“.

Înaintarea lentă a celor patru divizii, înșiruite în ordine (mai întîi cea a lui Amon, apoi cea a lui Re, Ptah și Seth) are loc fără probleme pînă în împrejurimile Kadeșului.

Hititii se aflau deja acolo, „ascunși, gata de luptă, la nord-vest de cetatea Kadeș“, „o mulțime grozavă, nemaivăzută. Acopereau colinele și văile; păreau ca lăcustele nesfîrșite la număr“.

Un vicleșug al lui Muwatali era gata să aducă pieirea Egiptului, la Șabtuna, lîngă Kadeș, doi beduini șasu, solii secreți ai lui Muwatali, care se dădeau drept transfugi, l-au făcut pe faraon să creadă că regele hitit se află încă lîngă Alep. Fără să manifeste vreo neîncredere, Ramses își instalează tabăra pe malul fluviului Oronte, unde ajunsese cu oastea lui Amon; oastea lui Re se află la aproximativ șapte kilometri și nu trecuse încă fluviul prin vad. Oștile lui Ptah și Seth sînt foarte în urmă. În sfîrșit, o companie de elită aștepta „pe țărmlul țării Amuru“. Regele se odihnește, stînd pe un tron de aur curat, cu un leu alături, „leul viu, tovarășul Maiestății Sale, care își înfrînge dușmanii“. Faraonii ramesizi sînt adeseori reprezentați în compania unui leu; să fie oare un leu îmblînzit?

Amănuntul nu are importanță, căci regele și leul sînt de aceeași natură.

La un moment dat, sînt aduși doi soldați hitiți, făcuți prizonieri de iscoadele egiptene și care, biciuiți cum se cuvine, „ca să spună unde se află mîrșava căpetenie hitită“, mărturisesc înșelătoria. În grabă, Ramses ține un consiliu de război cu ofițerii lui; vizirul primește porunca să grăbească spre nord marșul oștii lui Re. Însă atacul prin surprindere al hitiților va preveni această manevră; dușmanii înfrîng oastea lui Re, atacă divizia lui Amon și pătrund pînă în tabăra lui Ramses. Va cădea oare imperiul Egiptului?

„Atunci Maiestatea-Sa se ridică, precum părintele său Montu; după ce-și puse podoabele de război, își așază tunică peste armură; el e ca Baal ⁸⁴ în timpul bătăliei. Atelajul cel mare care îl poartă pe Maiestatea Sa se numește « Izbîndă-în-Teba » și vine de la marile grajduri ale lui Usermatre-Setepenre, cel-iubit-de-Amon. El pornește în galop și pătrunde în mijlocul dușmanilor sosiți din Hati. E singur, nimeni nu se mai află în preajma lui. Înaintează, apoi privește în spate și vede atunci că 2500 de care îl încercuiesc, tăindu-i calea de retragere, înțesate cu războinicii mîrșavului dușman venit din Hati și numeroase alte ținuturi cu care s-a întovărășit din Arzawa, Alep, Ugarit, Kadeș, Lycia; în fiecare car erau trei bărbați“.

Într-o emoționantă și mîndră rugă, Ramses cere ajutorul zeului Amon, care îl va purta pe culmile victoriei:

„Nici o căpetenie nu e cu mine, nici un războinic cu carul lui, nici un comandant de pedestrași, nici un purtător de scut. Pedestrașii și carele mele sînt aproape o pradă pentru ei, nici un soldat de al meu nu mai înfruntă lupta.“

Maiestatea Sa mai spune: Ce e cu tine, o, părinte al meu Amon? Un părinte poate oare să-și uite fiul? Oare tu nu știi ce făptuiesc? S-a întâmplat oare să nu înaintez sau să nu adăst la porunca ta, fără să respect țința pe care mi-ai așezat-o în față? *Cît e de mare stăpînul Egiptului, prea mare ca să îngăduie unor străini să se ivească în calea lui. Ce înseamnă pentru tine acești asiatici, o Amon? Niște făpturi nevolnice care nu îl cunosc pe zeu.*

Nu am ridicat oare întru slava ta multe și semețe monumente și nu ți-am umplut templul cu prizonieri? Pentru tine îmi înalț monumentul de milioane de ani ⁸⁵, dăruindu-ți astfel toate bunurile, ca să le stăpînești. Spre tine îndrept toate neamurile, adunate laolaltă, ca să-ți îndeustuleze divinele ofrande. Fac astfel ca să ți se aducă zeci de mii de boi, împreună cu toate miresmele florilor dulce mirositoare... Pentru tine am înălțat piloni de piatră și eu însumi le-am ridicat catargele. Ție ți-am adus obeliscuri din Elefantina și eu am cărat piatra. Pentru tine plutesc corăbii pe Cea-Prea-Verde, ca să-ți aducă tributurile din țări străine...

Te chem, o Amon, părinte al meu. Sînt înconjurat de o puzderie de vrăjmași, neștiuți de mine; toți străinii s-au unit împotriva-mi și sînt singur de tot, fără nimeni alături. Pedestrașii mei m-au părăsit și nici un războinic din care nu privește înspre mine. Eu strig spre ei, dar nimeni nu-mi aude strigătul.

Dar Amon prețuiește mai mult pentru mine decît milioane de oșteni, mai mult decît sute de mii de care, mai mult decît zece mii de bărbați, frați și copii adunați într-o singură inimă. Silința multor oameni nu duce la nimic, Amon e mai folositor ca ei... Înalț această rugă la hotarele cu

țările străine, dar iată că glasul meu se și îndreaptă către Hermonthis.

Văd cum Amon îmi răspunde la chemare, el îmi întinde mîna și mă veselesc; îndărătul meu strigă: „Față în față cu tine, Ramses-cel-iubit-de-Amon! Sînt cu tine, eu îți sînt părinte, mîna mea este cu mîna ta. Prețuiesc mai mult decît sute de mii de bărbați, eu, stăpînul izbînzii, care iubeste vitejia“.

Văd atunci cum inima mi se întărește, pieptul îmi tresaltă bucuros, tot ce voiesc a face se împlinește. Sînt precum Montu. Azvîrl săgeți cu mîna dreaptă, dușmanii îi apuc cu stînga. Sînt precum Sutekh în fața lor. Deodată zăresc cum cele 2500 de care, ce mă împresuraseră, zac răsturnate, dinaintea cailor mei. Nici unul din ele n-a mai aflat ajutor în luptă, iar inimile războinicilor le-au slăbit în trupuri, din pricina spaimei ce-o răspîndesc în rîndurile lor; brațele le tremură, nici nu mai știu cum se trage cu arcul și nu mai au vlagă să-și apuce lănciile. Din pricina mea, se aruncă în apă precum crocodilii, cad cu fața în jos, unii peste alții, iar eu ucid cîți poftesc. Nici unul nu privește în urmă, nici unul nu se întoarce, nici unul dintre cei căzuți nu se va ridica.

Regele hitit, care se aținea în mijlocul pedestrașilor săi și al carelor, privea lupta dusă de Maiestatea Sa, singur, fără pedestrași și fără care. Stătea acolo, întorcîndu-și cînd și cînd privirile, descumpănit și înfricoșat. Porunci apoi să vină alți prinți, mulți la număr, fiecare cu carele lui ținînd în mîini armele de luptă: prințul din Arzawa, cel din Mysia, prinții Harranului și Lyciei, cel al dardanienilor, prinții din Karkemiș, Kerkeș, Alep și frații regelui hitit, alcătuiind un singur tot; se adunară astfel 2500 care, ce se năpustiră drept înspre foc ⁸⁶.

Mă îndrept [din nou] către ei; sînt precum Montu, fac astfel ca să-mi simtă puterea brațului, într-o clipită; îi măcelăresc, îiucid, chiar pe locul unde se aflau.

Fiecare din ei îi spune tovarășului său: „Nu e bărbat acesta venit în mijlocul nostru, e Sutekh cel neînfricat, e Baal însuși. El nu săvîrșește o faptă omenească, ci aceea a unei făpturi unice, avînd puterea să înfrîngă sute de mii de războinici, fără ajutorul pedestrașilor și carelor. Haideti degrabă să fugim din fața lui, spre a ne căuta scăparea și, rămînînd în viață, să putem simți [din nou] adierea vîntului. Priviți cum slăbește brațul celui ce cutează a se apropia de el și cum îi încremenește trupul; nici nu mai știm a apuca arcul și lancea cînd îl vedem apropiindu-se în galop pe drum“.

Pe înserat, cînd cadavrele dușmanilor căzuți sînt răspîndite pe pămîntul Kadeșului, oastea care fugise se întoarce, iar Ramses îi adresează reproșuri.

După o noapte de odihnă, la ivirea zorilor celei de a doua zi a bătăliei, faraonul își pregătește războinicii de luptă:

„Eram gata de luptă, ca un taur nerăbdător. Atunci m-am ridicat împotriva lor, asemenea lui Montu, înconjurat de astă dată de oșteni și bărbați viteji. Am pătruns în mijlocul înclăștării, ca șoimul care se aruncă de sus asupra prăzii. Șarpele ce-l purtam pe frunte ucidea vrăjmașii în numele meu... Eram precum Re la ivirea zorilor și razele mele pîrjoleau trupurile răzvrătiților. Fiecare din ei îi striga tovarășului său: «Păziți-vă! Apărați-vă! Nu vă apropiați de el! Priviți, Sekhmet ⁸⁷ cea mare e cu el, șade lingă el pe cal, iar mîna ei e într-a lui». Oricine s-ar fi apropiat de el, ar fi fost pîrjolit de văpaie“.

Acest poem constituie cel dintâi mare text liric din literatura faraonică, de un lirism „în manieră egipteană“, unde se regăsesc laolaltă imagini sensibile și magie verbală, relatări de fapte și mituri. Nu se face o distincție între lumea reală și universul mitic (acestea se întrepătrund), nici între eroismul faptelor și exaltarea sa sublimă. Epopeea de la Kadeș și bravura personală de care a dat dovadă Ramses al II-lea au marcat conștiința egipteană; pe viitor, relatările războinice vor fi adesea concepute ca niște *chansons de geste* poetice, în cursul cărora zeii și forțele universului se unesc în persoana regelui ca să-i insuflă o deplină eficiență.

Este vremea eroilor. Este vremea în care, la nord, flota aheeană, purtătoare a ambițiilor atrizilor, se îndreaptă spre Troia, condusă de Agamemnon și prinții cetăților Micene, Sparta și Pylos.

Kadeș, Troia, locuri de singe și glorie în legende omenirii. Ramses, Ahile, Ulise, eroi contemporani, ale căror fapte de vitejie sînt încă vii în memoria umanității, atunci cînd istoria întilnește legenda. Eroii care credeau în zei.

Regele hitit părăsește lupta. El îi trimite lui Ramses un sol cu o misivă. Poetul îi atribuie aceste cuvinte:

„O, stăpîne apărător al oștirii, viteaz mulțumită brațului său puternic, zid pentru oșteni în ziua luptei, rege al Egiptului de Sus și de Jos, prinț al bucuriei, Stăpîn al Dublei Țări, Usermaatse-Setepenre, fiu al lui Re, zeu stăpîn al puterii, Ramses-cel-iubit-de-Amon, hărăzit cu viață pe vecie, sluga ta vorbește, ca să se știe că tu ești fiul lui Re, izvodit din trupul lui și el ți-a dăruit toate țările înmănunchiate într-una singură. Țara Egiptului și Țara Hati sînt slugile tale; ele îți stau sub picioare; Re, augustul tău părinte, ți le-a dăruit. Nu fi crud cu noi. Uite, gloria ta e mare și puterea ta apasă greu asupra țării Hati. Fă ca

vorbele tale să nu fie prea aspre, o rege victorios, pacea e mai folositoare ca războiul, dăruiește-ne suflarea vieții“⁸⁸.

Victoria egipteană este sigură, dar poate mai puțin completă decît apare în transpunerea ei poetică. Cetatea Kadeș nu a fost cucerită. Toți adversarii se întorc pur și simplu la ei în țară, iar Ramses, triumfător, în fruntea unui șir lung de prizonieri și încărcat cu o pradă importantă, este întâmpinat în Egipt de populație într-o atmosferă sărbătorească: la trecerea lui sînt scoase statuile zeilor, este puternic aclămat. Sosit la Per-Ramses, el poruncește un sacrificiu grandios, dedicat triadei tebane Amon-Mut-Honsu și lui Re-Horakhty, zeilor victoriei și păcii redobîndite.

Duelul egipteano-hitit

Această pace era factice. Victoria de la Kadeș nu a reprezentat decît o pauză în rivalitatea politică și economică ce confruntă Egiptul și Hati.

Din anul 6 și pînă în anul 18 al domniei sale, Ramses al II-lea va purta războaie în Asia.

Muwatali, înfrînt la Kadeș, reia ofensiva urzind noi intrigi. El organizează o revoltă în Canaan, la frontiera nord-estică a Egiptului, urmînd o tactică deja utilizată. Din anul 6 al domniei, beduinii șasu încep să organizeze numeroase incursiuni prădalnice în regiune, în timp ce două noi regate refuză să recunoască suveranitatea egipteană: Moab (dincolo de Marea Moartă) și Edom (în sudul acesteia).

Sintem în posesia cîtorva mărturii despre aceste campanii purtate de Ramses al II-lea în Asia; uneori ele sînt puțin explicite și nu întotdeauna datate. Este vorba în primul rînd de basoreliefurile sculptate pe primul pilon al Rame-seum-ului, în templul lui Amon-Re de la Karnak (pe partea sudică a peretelui oriental al mării

săli hipostile) și pe partea exterioară a zidului estic al curții lui Ramses al II-lea din templul de la Luxor ⁸⁹. În esență, este vorba de scene de atac și cuceriri de fortărețe, care au, de pildă, următoarele legende: „orașul înfrint de Maiestatea Sa, N“; asiaticii sînt reprezentați străpunși de săgeți, pe creneluri, implorind iertarea faraonului învingător.

Anul 8 al domniei (prin 1288 î.e.n.) a fost un an activ pe plan militar.

În acest an moare Muwatali și certurile dinastice slăbesc puterea regatului Hati — certuri care îi confruntă pe Urhitesup, fiul regelui defunct, și Hatusili, fratele acestuia. Ramses profită, firește, de dificultățile prin care trece puternicul său rival; sprijinind pretențiile lui Urhitesup, el își conduce armatele spre nord.

Opt orașe au fost cu siguranță cucerite — după unele surse chiar cincisprezece — deși se poate să fi avut loc o campanie precedentă, între anii 5 și 8, așa cum ar părea să indice o altă stelă descoperită la nord de Nahr el Kelb, și ea foarte mutilată. Printre cetățile capturate figurează Askalon (la Nord de Ghaza) și altele din Galileea și Liban (Satuna). Continuînd spre nord, Ramses cucerește importanta fortăreață amomită Dapur: basoreliefurile îi arată pe cinci dintre fiii regali care își însoțeau tatăl (Ramses consideră războiul drept o afacere de familie), cățărîndu-se vitejește pe scări pînă sus, la creneluri.

Este posibil ca în cursul acestei campanii, la înapoierea în Egipt, să fi avut loc lupte în regatele Moab și Edom, armata egipteană cucerînd orașul moabit Dibon, la est de Marea Moartă; aceste conflicte localizate în zona Transiordaniei actuale, au putut constitui însă la fel de bine obiectul unei alte expediții. În acest sens nu se poate ajunge pentru moment la o concluzie clară.

Prin anul 1288 î.e.n., dominația lui Ramses era destul de întinsă în Orientul Apropiat asiatic, practic pînă la Oronte, sau poate puțin mai la sud, Damascul reprezentînd în vremea aceea

hotarul dintre cele două zone de influență, egipteană și hitită.

În acel moment, situația externă s-a agravat. Echilibrul internațional s-a rupt, o dată mai mult. Într-adevăr, în timp ce armata egipteană cucerea fortăreața Dapur, regele Asiriei, Adad-Nirari, profitând la rîndul lui de dificultățile interne ale regatului hitit și afirmîndu-se astfel drept a treia mare putere a lumii orientale, pătrunde în Mitani: regatul Ninivei ajunge pînă la malurile Eufratului.

Dar Hatusili al III-lea, care îi urmase în sfîrșit la domnie lui Muwatali, se aliază cu Babilonul și pune capăt temporar pretențiilor asiriene, izgonind din Mitani trupele lui Adad-Nirari.

Se pare că în anul 10 al domniei, Ramses ar fi întreprins o campanie în Fenicia, așa cum atestă, probabil, o a treia stelă descoperită aproape de Nahr el Kelb, în sud. Probabil atunci a asediat Ramses marele oraș Tunip (la nord de Kadeș), unde regele hitit a socotit de cuviință să trimită ajutoare militare ca să stăvilească ambițiile egiptene.

Atenția lui Ramses a fost cîtva timp îndreptată în altă direcție decît Asia, căci, între anii 15 și 18, în Sudan, în ținutul Irem, izbucnește o altă revoltă; cea dintîi fusese înăbușită de Seti I, în anul 8 al domniei acestuia, iar o a doua expediție victorioasă a fost condusă de prințul Ramses, pe atunci coregent.

Regele se hotărăște atunci să pornească cu oastea în ajutorul viceregelui, care părea să aibă anume dificultăți la strîngerea tributurilor. Patru fii regali îl însoțesc, printre care Setemuia (al optulea fiu) și Merenptah (cel de al treisprezecelea fiu al său, care îi va urma la domnie), ambii în vîrstă de douăzeci de ani. Din această expediție au fost aduși 7000 de captivi, iar în noua capitală provincială, numită „Orașul-lui-Ramses“, la Amarah-vest, pe zidurile templului au fost sculptate scene triumfale, reproduse și pe zidurile porții principale a orașului, vestind astfel *urbi et orbi* puterea faraonului și oferind

eventualilor rebeli utile subiecte de reflecție. Cîteva scene, care relatează tot această campanie nubiană, se găsesc pe pereții templului lui Ramses al II-lea de la Abydos.

În anul 18, Ramses al II-lea e din nou în Asia. O stelă, descoperită la Beith Shan, stă mărturie. Textul acesteia nu menționează evenimente precise, dar afirmă noua ideologie victorioasă, lirică, ce caracterizează epoca ramesidă și care reunește admirabil imaginile sensibile și miturile, într-o poezie a inimii și a spiritului, uneori emoționantă:

„Cînd își ia arcul pe carul său și își apucă săgeata, e ca o stea în inima mulțimilor, bărbat puternic care își spintecă vrăjmașii căzuți la hotarele pămîntului, după ce le-a zdrobit căpeteniile și oștirile. În spatele lor, Maiestatea Sa este ca un taur de aur, precum e șoimul din înaltul văzduhului pentru păsăruici, precum leul sălbatic în staulul vițelilor, precum văpaia hrănită cu ierburi primejdioase, în timp ce o furtună, un uragan, întetește focul. Ei sînt ca fulgii zburătoarelor suflați de vîntoasă. Nimeni, nicicînd, n-a săvîrșit ceea ce a săvîrșit el împotriva străinilor“⁹⁰.

Dar, puțin după urcarea la tron a lui Salmanazar I, în Asiria, acesta atacă din nou Mitani și își stabilește definitiv frontiera pe Eufrat.

Față de acest nou pericol și poate obosiți de peste treisprezece ani de război, Egiptul și Hati vor încerca să încheie o alianță pentru a păstra pacea.

Ramses al II-lea a salvat imperiul cu inteligența și curajul său personal. La Karnak, el poruncește să se sculpteze o parte din primele versete ale vechiului *Imn imperial* închinat lui Tutmosis al III-lea, fără a menționa însă vreun nume de țară sau stat, manifestînd deci o atitudine exact contrară aceleia a lui Tutmosis al III-lea, cu preocupările sale *federative*. Pe viitor, țările străine, reunite *nediferențiat*, vor alcătui

un tot unitar, întru slava lui Ramses-zeul, cu forme multiple. Amon-Re îi va vorbi din nou fiului său, într-un discurs mai scurt:

„Eu fac astfel ca ei să-l vadă pe Maiestatea Ta ca pe stăpînul razelor, în timp ce strălucești în ochii lor aidoma chipului meu.

Eu fac astfel ca ei să-l vadă pe Maiestatea Ta deja înarmat, în timp ce tu prinzi armele de luptă în carul tău.

Eu fac astfel ca ei să-l vadă pe Maiestatea Ta precum un taur veșnic tînăr, cu inima tare și coarneau ascuțite, ce n-a putut fi înfruntat.

Eu fac astfel ca ei să-l vadă pe Maiestatea Ta ca pe un crocodil, stăpînul spaimei de pe mal, de care nimeni nu se apropie.

Eu fac astfel ca ei să-l vadă pe Maiestatea Ta ca pe văpaia unei flăcări, ca pe o întrupare a lui Sekhmet plină de mînie“ ⁹¹.

Imnul e mai scurt decît cel închinat lui Seti I ⁹². În conformitate cu noua mitologie regală rame-sidă ⁹³, regele, războinic temut, este asimilat aștrilor și formelor animale ale universului. Din imnul lui Tutmosis al III-lea au fost preluate versetele aflate în acord cu noua ideologie.

Tratat de pace și alianțe matrimoniale

Antanta cordială

Se pare că Hatusili al III-lea, cel mai direct amenințat de ambițiile asiriene, a fost acela care a luat inițiativa unei apropieri de Egipt. Bazele tratatului au fost stabilite fără îndoială la Hatusa. Un proiect a fost probabil redactat în limba akkadiană pe o tabletă de argint, purtînd sigiliul regelui și dus la Per-Ramses de către un ambasadur hitit. Cu mici modificări efectuate de Ramses

al II-lea, un al text al tratatului a fost adus înapoi la Hatusa.

Exemplarul hitit a fost depus la Heliopolis, la picioarele unei statui a zeului soarelui și apoi sculptat, în traducere egipteană, pe pereții mai multor temple, chiar în Egipt — la Karnak (fața sudică a aripii orientate a pilonului al nouălea) și la Elefantina (pe chei) — apoi în Nubia și Sudan, la Amarah-vest (curtea exterioară din fața templului), Abu Simbel (partea sudică a fațadei marelui templu) și Aksha (situat la 25 km nord de Wadi Halfa).

Exemplarul conținând jurământul lui Ramses al II-lea a fost depus la picioarele unei statui a zeului hitit Teșub * și apoi copiat pe tablete de argilă păstrate în arhivele oficiale din Hati, unde au fost găsite la începutul secolului nostru cu prilejul săpăturilor întreprinse de Dr. Hugo Winckler la Bogaz-Köi, în Turcia.

Tratatul este datat cu precizie în „al douăzeci și unulea an al domniei, prima lună a anotimpului încolțirii, ziua a douăzeci și una“ (deci în prima jumătate a lunii decembrie), „în vremea Maiestății Sale regele Egiptului de Sus și de Jos, Userma-atre-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon“.

Este cel dintâi tratat din istoria omenirii al cărui text a ajuns pînă la noi.

Preambulul admite oficial responsabilitatea lui Muwatali în încălcarea acordului încheiat mai înainte între Amenofis al IV-lea și Supiluliuma și poate reînnoit de Seti I și Muwatali însuși. Pentru prima dată, deoarece pînă atunci alianțele se încheiau între suverani și trebuiau deci să fie reînnoite eventual de către succesori, acest text îi angajează și pe descendenții celor doi regi.

„La început, și din timpuri veșnice, au fost legături între marele stăpîn al Egiptului și marele stăpîn al țării Hati, iar zeul nu a

* Zeul furtunii și trăsnetului, divinitate de prim rang în mitologia hitită, soțul zeiței fecundității (n. tr.).

îngăduit ca dușmanii să vină și să-i despartă în virtutea unui tratat. Dar în vremea lui Muwatali, fratele meu, acesta s-a luptat cu marele stăpîn al Egiptului.

Acum, începînd cu ziua aceasta, așa cum vezi, Hatusili, marele stăpîn al țării Hati, a întocmit un tratat ca să îngăduie să fie împlinite legăturile create de Re și create de Sutekh, [legăturile] țării Egiptului cu țara Hati, ca să împiedice dușmanii să-i despartă, [aceasta] pentru veșnicie.

Vezi, Hatusili, marele stăpîn al țării Hati, este cel care l-a făcut, împreună cu Usermaat-re-Setepenre, marele stăpîn al Egiptului, ca să îngăduie, începînd cu ziua aceasta, să fie pace și o bună frăție între ei, pentru veșnicie ...

Iar copiii copiilor marelui stăpîn din Hati se vor înfrăți și vor trăi în pace cu copiii copiilor lui Ramses-cel-iubit-de-Amon marele stăpîn al Egiptului. Aceasta face parte din legăturile noastre de frăție și din legăturile noastre de pace, pentru ca poporul Egiptului să trăiască în pace și frăție cu țara Hati, în întregime și pentru veșnicie“⁹⁴.

Acest tratat comportă, în primul rînd, clauze de neagresiune și de respectare a teritoriului celuilalt, o alianță defensivă reciprocă, ce asigura lupta comună împotriva rebelilor, promisiunea de extrădare a refugiaților politici, împreună cu amnistierea acestora. Tratatul este pus sub garanția sacră a zeilor celor două țări:

„Cit despre aceste cuvinte ale contractului încheiat de marele stăpîn al țării Hati cu Ramses-cel-iubit-de-Amon, marele stăpîn al Egiptului, ele sînt înscrise pe această tăbliță de argint.

Pentru aceste cuvinte, o mie de divinități dintre zeii și zeițele țării Hati și o mie de divinități dintre zeii și zeițele țării Egiptului

sînt cu mine, drept chezaşi ai acestor cuvinte: Soarele, Stăpînul cerului ... regina cerului, zeii stăpîni ai jurămîntului, zeiţele stăpîne ale pămîntului ... Işara, stăpîna munţilor şi rîurilor ţării Hati, zeii ţării Kizuwatna, Amon, Re, Sutekh, zeii şi zeiţele munţilor (!) şi rîurilor ţării Egiptului, cerul, pămîntul, marea cea mare, vînturile, norii.

Cuvintele ce stau pe această tăbliţă de argint sînt pentru ţara Hati şi ţara Egiptului.

Aceluia ce nu le-ar da ascultare, o mie de zei din ţara Hati şi o mie de zei din ţara Egiptului îi vor nimici casa, ţara, supuşii.

Cît despre cel ce va da ascultare cuvintelor înscrise pe această tăbliţă de argint, fie el din Hati sau din ţara Egiptului, şi nu le va uita, o mie de zei din ţara Hati cu o mie de zei din ţara Egiptului vor face astfel ca să trăiască în belşug şi vor face astfel ca să trăiască împreună cu casa, copiii şi supuşii lui“.

În corespondenţa găsită la Bogaz-Köi şi schimbată între Ramses al II-lea şi Hatusili al III-lea, două scrisori confirmă acest angajament reciproc al suveranilor şi garanţia sacră acordată de zei. Ramses scrie:

„Vezi înscrisul despre jurămîntul ce l-am făcut marelui rege, regele ţării Hati, fratele meu, este aşezat la picioarele lui (?) ... şi dinaintea marilor zei, ce sînt şi chezaşii ... cuvintelor acestui jurămînt.

Şi vezi, înscrisul despre jurămîntul pe care marele rege, regele ţării Hati, l-a rostit pentru mine, este depus la picioarele zeului soarelui din Heliopolis şi dinaintea marilor zei, care sînt astfel chezaşii cuvintelor acestui jurămînt“.

Hatusili răspunde:

„Am dat o mare atenție acestui jurământ. Vezi, înscrisul jurământului pe care l-am făcut pentru tine“ [este vorba de o tăbliță de argint care însoțea textul tratatului și era decorată cu scene pe ambele fețe, reprezentându-i pe Sutekh și zeița-mamă a regelui Hati îmbrățișându-i, respectiv, pe rege și pe regină] „este așezat dinaintea regelui solar din Arina ⁹⁵ și dinaintea marilor zei ai țării Hati; ei vor fi chezașii cuvintelor acestui jurământ ce l-am făcut pentru tine.

Și vezi, înscrisul jurământului pe care tu l-ai făcut pentru mine este așezat dinaintea zeului soarelui din Heliopolis și dinaintea marilor zei ai țării Egiptului; ei vor fi chezașii acestui jurământ pe care l-ai rostit pentru mine ...

Vezi, zeii cei mari ai celor două țări ale noastre sînt astfel chezașii jurământului pe care l-am schimbat. Nu îl voi uita cu trecerea timpului, îi voi da mare atenție și îl voi păstra cu grijă“ ⁹⁶.

Pacea va domni din nou în Orientul Apropiat, iar imperiul egiptean își va regăsi liniștea și prosperitatea.

Frontierele nu sînt desigur specificate cu precizie, ci în mod tacit. Timp de cincizeci de ani, de acum înainte, fluviul Oronte va rămîne limita recunoscută între statele cele mai puternice ale epocii și care nu vor căuta decît să-și fructifice în pace bogățiile. Egiptul, Hati și Babilonul vor trăi atunci una dintre perioadele cele mai fericite ale istoriei lor.

Între cei doi suverani se naște o prietenie, umbrită uneori de susceptibilități.

Ramses îi scrie lui Hatusili:

„Urări de bine ție, ca și orașelor tale, reginei tale, fiilor tăi, oștilor tale, cailor și carelor tale; să trăiască în belșug toate țările tale.

Tocmai am citit cuvintele scrise de fratele meu, zicîndu-mi: «De ce, frate, îmi vorbești de parcă aș fi unul din supușii tăi?». Ceea ce îmi spui tu astfel, vorba pe care mi-o scrii, mă întristează. Te bucuri de întreaga mea prețuire, ca și marile fapte pe care le-ai împlinit în toate țările. Fără îndoială, marele rege al ținuturilor din țara Hati ești tu. Zeul-Soare și zeul furtunii au îngăduit să te așezi pe locul părintelui tatălui tău. Pentru ce ți-aș scrie gîndindu-mă la tine ca la un supus?

Poți fi sigur că mă socot a fi fratele tău“ ⁹⁷.

Duel epistolar, prietenii orgolioase, acestea nu pot avea consecințe grave.

Schimburile, numeroase, dintre cele două țări sînt pașnice. Ramses trimite în Hati un arhitect egiptean, Perimahu, ca să construiască palatul unui prinț, vasal lui Hatusili. El îi cere acestuia să îi trimită fier; acest metal, a cărui utilizare a fost introdusă în Asia în momentul invaziilor indoeuropene, este tot mai utilizat pentru fabricarea armelor. Dar regii din Hati își constituie rezerve de fier în regatul Kizuwatna, aliatul lor; acolo, minereul este prelucrat și sînt construite ateliere de arme, aparținînd regelui.

Hatusili îi scrie lui Ramses:

„Cît despre fier, pentru care îmi scrii, eu nu am fier în rezervele mele din Kizuwatna. Momentul nu e prielnic fabricării lui; cu toate acestea, am scris ca să se facă fier curat. Pînă acum nu e gata, însă îndată ce va fi ți-l voi trimite. Astăzi nu-ți pot trimite decît o sabie de fier“ ⁹⁸.

Căsătoria din primăvară

Această durabilă prietenie e întărită, doisprezece ani mai tîrziu, în anul 34 al domniei lui Ramses, printr-o alianță mai strînsă: în chip de fericit deznodămînt al unui îndelungat duel de influențe,

Ramses o ia în căsătorie pe fiica regelui din Hati.

O îndelungată pregătire diplomatică, negocieri, o călătorie oficială și o ceremonie grandioasă subliniază caracterul excepțional al acestei uniuni.

Printre numeroasele scrisori schimbate cu acel prilej, cea adresată de Ramses al II-lea reginei din Hati, Puduhepa, este foarte grăitoare pentru aceste îndelungate tratative matrimoniale, dezvăluind totodată și rolul politic jucat de Puduhepa, fiica unui preot al zeiței Iștar (sau Astarte) și care, ca și celelalte regine din Hati, a avut o influență neîndoieală asupra mersului evenimentelor. Ea își pusese sigiliul personal pe textul tratatului, iar Ramses îi adresează o scrisoare foarte asemănătoare aceleia pe care i-a trimis-o lui Hatusili însuși:

„Astfel grăiește Usermaatse-Setepenre, marele rege, regele Egiptului, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon. Către Puduhepa, marea regină, regina țării Hati, zic: «Vezi, cât mă privește, fratele tău» [adică Ramses însuși] «e bine, ca și orașele mele, fiii mei, oștirile mele, caii mei, carele mele, iar starea lăuntrică a țărilor mele e foarte, foarte înfloritoare.

Cît despre tine, sora mea, îți doresc mult bine și de asemenea, orașelor tale, fiilor tăi, *oștirilor tale*, cailor tăi, *carelor tale*, dregătorilor tăi, și fie starea lăuntrică a țărilor tale foarte, foarte înfloritoare.

Astfel i-am glăsuț surorii mele: «Vezi, solii mei au sosit la mine aproape o dată cu ai tăi; ei mi-au împărtășit ce știu despre prosperitatea marelui rege, regele țării Hati, fratele meu; ei mi-au dat de știre și despre prosperitatea surorii mele, fiilor săi și țărilor voastre. Inima mi se veselește peste măsură cînd aflu despre prosperitatea fratelui meu, a surorii mele și cea a țărilor voastre.

Să vă bucurați de sănătate și să vă vese-liți cum veți putea mai bine!»

Am văzut vestea trimisă de sora mea și am aflat despre tot ce o privește pe regina

din Hati, sora mea, care mi-a scris în chip foarte, foarte plăcut.

Astfel zic eu din nou către sora mea: «Vezi, marele rege, regele țării Hati mi-a (mai scris și acestea: Să vină oameni, cu uleiuri fine, ca să-l răspîндиți pe creștetul fiicei mele, pentru ca, după aceea, să fie dusă spre palatul marelui rege, regele Egiptului». Astfel mi-a scris fratele meu. Vezi, această hotărîre este foarte, foarte bună; zeul-soare a pricinuit-o, și zeul furtunii, și zeii Egiptului și țării Hati au împlinit-o astfel, această hotărîre a fost luată de cele două mari țări“⁹⁹.

Dacă stilul nu este întotdeauna elegant, diplomația care conduce aceste schimburi este asigurată.

La sfîrșitul toamnei anului 1262 î.e.n. aproximativ, tînăra prințesă hitită părăsește Hatusa, însoțită de o strălucitoare escortă de soldați, demnitari și ambasadori ai celor două țări. Zestrea o precede: caravane cu bijuterii de preț și bogății. Mica prințesă străbate trecătorile munților Taurus, traversează Kizuwatna și ajunge la Alep.

Ascultînd ruga lui Ramses, vremea se îmblinzește de dragul ei, ploaia și ninsoarea o ocolesc. Cheazăsie vie a celei mai importante alianțe din istoria Orientului Apropiat, ea ajunge la Kadeș, *frontiera* dintre cele două state. Aici, mama ei, Puduhepa, o părăsește și e întîmpinată de armata și demnitarii egipteni veniți s-o însoțească. Are loc o paradă comună a soldaților egipteni și hitiți, uniți de acum înainte. Prințesa, urmată de lunga ei escortă, străbate Canaanul, călătorește de-a lungul coastei Sinaiului și ajunge în sfîrșit la Per-Ramses, capitala, unde o așteaptă prestigiosul ei logodnic. Ramses își întîmpină prințesa sosită de departe; ea se va numi acum Maathorneferure, „cea care îl vede pe Horus și frumusețea lui Re“, aluzie la intimitatea regală. Au loc festivități grandioase.

Numeroase texte comentează acest important eveniment: stele comemorative, în primul rând, sînt ridicate la Karnak (în fața aripii orientale a celui de al nouălea pilon), în fața templului de la Amarah-vest (în curtea exterioară), la Aksha, la Abu-Simbel (înaintea de fațada meridională a marelui templu); în templul zeiței Mut, la Karnak, figurează de asemenea o versiune prescurtată a textului.

Inscripția, care conține 41 de rînduri, începe cu obișnuitele ridicări în slavă, apoi comentează călătoria:

(1.32) „Atunci marele rege al țării Hati a îngăduit să-i fie luată fiica cea mai mare, însoțită de tributuri multe la număr, [conținînd] aur, argint, mormane mari de bronz, slujitori, cai puzderie, vite, capre, berbeci nenumărați — tributuri aduse regelui Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatse-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață.

Veniră să-i zică Maiestății Sale, spre a-i veseli inima: «Vezi, marele rege din Hati a îngăduit să fie adusă fiica lui cea mai mare, și împreună cu ea tributuri fără număr și alte daruri [atît de multe] încît acoperă [în întregime] drumul; prințesa și înalții demnitari din țara Hati le aduc pe toate. Ei au străbătut munți nesfîrșiți și trecători primejdioase. Ei au ajuns acum la hotarele Maiestății Tale. Îngăduie, prin urmare, ca oștirea și mai-marii țării să pornească la drum spre a-i întîmpina ».

Atunci Maiestatea Sa s-a veselit și a intrat în palat cu inima voioasă, după ce a auzit această veste [păstrată] tainică, de care nu se știuse pînă atunci în Egipt. El grăbi oastea și Mai-marii să iasă de îndată în întîmpinare.

Maiestatea Sa ținu atunci acest gînd în inimă, zicînd: «Ce va fi oare cu aceia trimiși de mine și care sînt acum pe drum,

solii mei către țara Djahi, în aceste zile și pe această vreme de vînt și ninsoare?» Atunci aduse o jertfă bogată părintelui său Sutekh și se apropie de el, zicînd:

«Cerul e în mîinile tale, pămîntul e sub tălpile tale, totul se întîmplă după porunca ta; fă să se oprească ploaia, vîntul cel rece și ninsoarea, pînă ce va ajunge la mine minunea pe care tu mi-ai menit-o». Părintele său Sutekh auzi toate aceste vorbe și cerul se liniști, iar zile de vară se arătară pe timpul iernii. Atunci, oștirea și dregătorii își simțiră trupurile ușoare, iar inimile le tresăltară de bucurie.

Cînd fiica regelui din Hati ajunsese în Egipt, pedestrașii, carele și dregătorii Maiestății Sale o însoțiră, amestecîndu-se cu pedestrașii și carele din Hati, alcătuiind o singură oștire cu soldați asiatici și egipteni; ei se ospătau și beau împreună și în piept le bătea o singură inimă, ca unor frați; nimeni nu-l înfrunta pe celălalt, pacea și frăția sălășluind între ei, așa cum fusese însăși voia zeului, regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaat-re-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață.

Toți marii stăpîni ai țărilor pe unde străbătea alaiul întorceau ochii descumpăniți, pieriți, după ce văzuseră oamenii din Hati amestecîndu-se cu oștirea regelui Egiptului de Sus și de Jos, stăpînul celor Două Țări, regele cu brațul puternic, apărătorul Egiptului, Usermaat-re-Setepenre, fiul lui Re, stăpînul aparițiilor radioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață...

Anul 34, luna a treia a anotimpului încolțirii...fiica cea mai mare a regelui din Hati a fost adusă dinaintea Maiestății Sale, dimpreună cu tributurile cele multe (care o însoțeau). Regele o găsi în inima lui nespus de frumoasă și îi dăruie un nume: «Soția

regală, Maathorneferure, fiica marelui rege din Hati și fiica marei doamne din Hati ».

Era o minune ascunsă pînă atunci privirilor, de care nu se știuse că va sosi în Egipt, de care nu se auzise vorbindu-se. Părintele regelui, zeul Ptah-Ta-tenen hotărîse aceasta. Atunci țara Hati, cu o singură inimă, fu la picioarele Maiestății Sale — [ceea ce, desigur, n-a prea fost pe gustul regelui din Hati, dar egiptenilor le place să hiperbolizeze totul, ca să creeze o realitate mai eficientă]. Tînăra regină se odihni înlăuntrul palatului, ea îl urmă pe rege în toate zilele, numele ei strălucind în țara întregă¹⁰⁰.

Rolul important acordat lui Ptah în acest eveniment apare și în alt text, constituind încă un mijloc de a-i înlătura pe preoții lui Amon de la orice inițiativă legată de viața politică. Acest text, un decret al zeului Ptah, datînd din anul următor, cel de al 35-lea an al domniei, a fost reprodus și el în mai multe temple. Ptah îi spune lui Ramses:

„Pentru tine, am făcut ca întreaga țară Hati să fie supusă palatului tău. Am așezat în inima locuitorilor ei [dorința] de a se îndrepta spre *ka*-ul tău, încărești cu toate tributurile din prada luată de căpeteniile lor, precum și de toate bunurile lor, [aceasta] spre slava Maiestății Tale. Fiica cea mare [a regelui din Hati] înaintează în fruntea [alaiului] ca să bucure inima Stăpînului Dublei Țări...; mare minune, ascunsă pînă acum privirilor; ea nu știe încă fapta înțeleaptă săvîrșită de mine pentru ca inima ta să fie în pace“¹⁰¹.

Puțin timp după aceea, fratele tinerei regine, prințul moștenitor din Hati (care îi va urma la tron lui Hatusili al III-lea, sub numele de Tudalia al IV-lea), vine să-l viziteze pe Ramses, acum cumnatul său. El petrece în Egipt o iarnă.

Este posibil ca prințul să fi pregătit o vizită oficială a lui Hatusili însuși; în orice caz, proiectul a existat. Într-adevăr, o scrisoare trimisă de Ramses regelui din Hati îl invită pe acesta să vină la Per-Ramses, pentru a-și cunoaște „fratele” și țara lui. Întrucât răspunsul lui Hatusili era oarecum scurt și evaziv, Ramses reînnoiește invitația:

„Zeul-soare al Egiptului și zeul furtunii din Hati vor îngădui fratelui meu să-și vadă fratele; fie ca fratele meu să primească acest îndemn de a veni să mă vadă. Astfel ne vom privi, față în față, așezați pe locul de unde eu domnesc. Voi merge pînă în Canaan spre a-mi întîlni fratele, spre a-l vedea și întîmpina în mijlocul țării mele”¹⁰².

Expresie revelatoare a vederilor imperiale ale lui Ramses al II-lea: imperiul care se întinde fără vreo distincție de țară sau regiune, din Sudan și pînă la Oronte, alcătuind un tot unic.

Hatusili să fi bănuît oare ceva? Să fi gîndit cumva că această călătorie ar putea fi interpretată drept recunoașterea unei supuneri față de Egipt? Să fi fost bolnav? Se pare că această vizită n-a avut loc. Cu toate acestea, unele mărturii, foarte slabe, e drept, ar părea să dovedească faptul că această întîlnire la nivel înalt a avut poate loc, însă în secret. Astfel, într-o scrisoare a lui Hatusili către prințul din Koda, regele hitit îi cere acestuia să se pregătească spre a-l însoți în Egipt; o aluzie la această călătorie este făcută și într-o scrisoare redactată de Ini-Teșub, puternicul prinț al Karkemișului.

Toate aceste indicii sînt foarte modeste, raportate la un eveniment atît de considerabil. Răspunsul la ceea ce rămîne încă un mister va fi dat poate în viitorii ani, grație descoperirii unui document nou, mai revelator.

Această căsătorie hitită s-a imprimat atît de puternic în imaginația populară, încît i-au urmat numeroase legende; una dintre ele ne-a parvenit

sub forma unei povestiri, sculptată pe o stelă conservată la muzeul Luvru din Paris (C 284) și care este cu 7—8 secole posterioară evenimentelor reale. Neferu-Re ar fi venit (spre a se căsători cu Ramses) dintr-o țară atât de îndepărtată încît trebuiau șaptesprezece luni pentru a ajunge acolo; sora prințesei suferea, potrivit legendei, de o boală necunoscută, iar Ramses i-a trimis, în ciuda distanței atât de mari, un medic egiptean și o statuie divină ca s-o vindece pe tînăra suferindă.

Ultimul avatar al frumoasei hitite datează din secolul al XIX-lea și se datorează poezilor parnasieni. Unul dintre *Poemele barbare* ale lui Leconte de Lisle îi este dedicat lui Neferu-Re, care devine aici fiica lui Ramses al II-lea:

Neferu-Re, domnița, zburda ieri prin grădini,
Cu fruntea și obrajii lucind, ca de-aur fin;
Ea surîdea, cu inima bătîndu-i încă lin
Cătînd spre cer, la zborul ibișilor în senin.

Puțină istorie, ceva mai multă legendă, și noțiuni foarte personale despre fauna și flora vechiului Egipt...

Oricum, Ramses al II-lea a impresionat și va impresiona întotdeauna spiritul uman, îndrăgostit de eroism și aventuri depărtate, iar soarta micuței logodnice hitite, care a străbătut munți și pustiuri ca să ajungă la soțul ce îi fusese destinat, nu poate decît să înduioșeze sufletele sensibile.

O nouă căsătorie hitită

Alianța devenise atât de strînsă, încît se pare că Hatusili i-a oferit lui Ramses al II-lea drept soție încă una dintre fiicele sale. Evenimentul a stîrnit de data aceasta mai puțină vîlvă, intrînd aproape în obișnuință.

În Egipt două stele atestă evenimentul: una a fost descoperită în marele templu din Koptos,

iar cealaltă la Abydos (în templul lui Seti I, în dreptul zidului meridional al primei curți).

„La porunca marelui rege din Hati i-au fost aduse regelui Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatre-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, tributuri bogate și multe la număr, din țara Hati, din ținuturile unde sălășluiește neamul gasga — din Arzawa și țara Kode, [așa de multe] că nu puteau fi înșiruite în scris, la fel ca și herghelii de cai, nenumărate turme de vite, multe turme de capre și alte animale mici; acestea soseau înaintea *celeilalte fiice*, adusă pentru Ramses, în Egipt; *era pentru a doua oară*.

Nu pedestrași veneau în frunte și nici oșteni în care, ci zeii țării Egiptului și zeii fiecărei țări străine făptuiseră astfel ca prinții cei mari din toate țările să-i aducă de la sine lui Ramses tributul: aurul și argintul, vasele din piatră verde, hergheliile de cai, turmele de vite, turmele de capre și animalele mici, precum și pruncii tuturor prinților din țara Hati, dăruindu-și astfel bunurile pînă la hotarele pămînturilor lui Ramses; veniseră mînați de propriul lor îndemn.

Nu un șef îi conducea și nici pedestrași sau oștenii din care, ci însuși Ptah-Ta-tenen, părintele zeilor, care așezase toate țările și toate ținuturile străine la picioarele acestui zeu perfect, pentru un timp nesfîrșit, nesfîrșit“ ¹⁰³.

O dată mai mult, sub semnul lui Ptah este așezată această nouă căsătorie regală — Ptah, al cărui cult, foarte vechi, capătă atunci o mare importanță ¹⁰⁴.

Imperiul Egiptului prospera astfel în pace, guvernat de un suveran eroic și orgolios.

IMPERIUL RAMESIZILOR ȘI «PAX AEGYPTIACA»*

A. GÎNDIREA IMPERIULUI

Imperiul ramesizilor a fost conceput de către aceștia ca o țară unică, o mare unitate politică, spirituală și religioasă, în cadrul căreia trebuiau să se integreze popoare și credințe, într-un ansamblu fără nici o fisură. Era o concepție nouă, orgolioasă, care a făcut ca Egiptul să devină centrul lumii. Faraonii dinastiei rameside erau militari ambițioși, conștienți de măreția patriei lor, diplomați abili, bărbați de stat lucizi, care nu au putut însă evita anumite dificultăți interne, proprii administrației egiptene.

După marile cuceriri ale lui Seti I și Ramses al II-lea, în războaiele asiatice și africane, imperiul ramesid a trăit vîrsta sa de aur — o jumătate de veac de pace și belșug, în timpul căreia suveranii s-au străduit să unifice pe plan politic și spiritual diversele lor teritorii. Puterea monarhilor Egiptului nu mai era contestată, într-atît de uriaș le era pe de o parte prestigiul și nesfîrșită, pe de alta, groaza pe care o inspirau oștile lor.

* Aluzie la „Pax romana“, dobîndită de Roma în urma cuceririi progresive de teritorii, pacea imperială (n. tr.).

La capătul pământului

În imnul de slavă adresat lui Seti I, sculptat pe stela descoperită la Qasr Ibrim, dominația egipteană pare universală; în orice caz, ea se întinde atît cît poate imaginația cuprinde pămînturi, între vînt și mare:

„Hotarul său de miazăzi se întinde pînă la capătul vîntului, iar despre hotarul său de miazănoapte se spune că ajunge la Cea-Prea-Verde“¹.

Re Horakhty, zeu solar al zilelor pașnice, lăudîndu-l pe Ramses, fiul său, consideră Egiptul drept pivotul unui imperiu ce se întinde în cele patru puncte cardinale:

„Îți aduc laudă pentru cele ce ai făptuit o, fiul meu prea iubit pe care îl știu și îl îndrăgesc. Îți sînt părinte și îți dăruiesc timpul veșnic și nesfîrșit ca rege al Dublei Țări; durata vieții tale va fi aidoma cu a mea, pe tronul tău pămîntesc; anii tăi vor fi asemeni acelor ai lui Atum. Tu scînteiezi ca Horus cel de la orizont și luminezi Țara Dublă.

Tu ocrotești Egiptul, iar hotarele tale sînt departe; tu pui stăpînire pe Siria și pe țara Kuș, pe țara oamenilor tehenu și șasu și pe insulele din inima Celei-Prea-Verzi, prin izbînda brațului tău viteaz“².

Populația tehenu, foarte veche, rămîne pentru egipteni etnia tipică a Libiei, la apus, în timp ce șasu reprezintă populațiile asiatice din răsărit.

Deosebit de remarcabil, un text sculptat în marele templu de la Abu Simbel (peretele meridional al primei săli) definește perfect gîndirea imperială ramesidă:

„Ramses, viteaz precum Montu, care duce țara negrilor pînă la miazănoapte și pe asiatici în Nubia; el i-a așezat pe șasu în țara de apus și pe tehenu în munții cei din miazănoapte [Liban]“³.

Popoarele citate sînt, înainte de toate, popoarele *Imperiului*; ele aparțin acestuia și abia apoi unei regiuni anume a lumii. Este cea mai precisă definiție dată de egipteni acestui *imperium aegyptiacum*, la care au visat și pe care l-au realizat faraonii dinastiei rameside, cu mult înainte ca Cezarii să existe. O trăsătură îi apropie pe egipteni de romani: atît unii, cît și ceilalți au fost la origine un popor de agricultori, profund atașați de pămîntul lor, care au ajuns treptat, din țară în țară, să cucerească o mare parte a lumii.

Pentru o spiritualitate universală

În acele vremuri depărtate, cînd problemele spiritului aveau tot atîta importanță ca și cele lumesti, integrarea popoarelor era însoțită, firește, de o integrare armonioasă a credințelor, în care toleranța și respectul tuturor ideologiilor jucau un rol esențial. Dorința de a impune o gîndire unică, fie ea elevată, va fi resimțită doar mai tîrziu, cu excepția scurtei perioade *eretice* a domniei lui Amenofis al IV-lea, eretică din pricina violenței și intoleranței sale.

Dacă popoarele sînt cucerite cu forța, spiritele trebuie să rămînă libere; ele vor ști atunci, cu ușurință, să se unească în chip fericit, păstrînd cu grijă credința fiecăruia. În imperiul ramesid ele constituie o vastă spiritualitate păgînă, în sînul căreia zeii sînt forțele lumii și se deosebesc numai prin nume.

Opera ideologică a faraonilor ramesizi a fost și ea importantă.

Dorind să unifice credințele, ei au început prin a simplifica, oficial, panteonul egiptean. Între divinități s-a stabilit astfel un strîns sincretism.

Textul unui imn dedicat lui Amon-Re, conservat în prezent la muzeul din Leyda, scris pe papyrus în vremea lui Ramses al II-lea, dezvăluie cu prisosință această preocupare.

„Trei sînt toți zeii: Amon, Re și Ptah. Ei nu au seamăn. Numele *lui* este ascuns în chip de Amon⁴, chipul *lui* este cel al lui Re, trupul *lui* este cel al lui Ptah”⁵.

Este vorba de o zeitățe tripartită, care reunește cele trei mari personalități divine din istoria Egiptului. Puterea numelui, adică a Verbului creator, îi aparține lui Amon; strălucirea chipului său este cea a lui Re; trupul său este cel al lui Ptah, zeu înfășurat în chip simbolic, ca într-o teacă, în scoarța unui copac, care posedă astfel toată vigoarea reînnoirii vegetale. Această treime sacră reprezintă prin urmare toate forțele existente ale universului, care renasc neîncetat, și puterea de a crea.

Textul continuă:

„Orașele lor de pe pămînt au fost întemeiate pentru un timp veșnic: Teba, Heliopolis, Memfis, pentru un timp nesfîrșit. Dacă din ceruri se trimite o poruncă, ea se aude la Heliopolis, trece din gură în gură la Memfis, orașul zeului cu chip frumos², e scrisă în caracterele lui Thot [în hieroglife] pentru orașul lui Amon, care diriguiește treburile. O părere va fi rostită la Teba... — Amon, Re, Ptah; împreună, trei”.

Heliopolis, orașul lui Re, se află în legătură directă cu cerul; mesajul e înregistrat la Memfis, dar porunca de îndeplinit vine din Teba.

În alte pasaje ale acestui text, zeii Ogdoadei* din Hermopolis sînt considerați drept forma

* Ogdoada, adică „grupul de opt”, desemnează cele patru cupluri de forțe elementare care, după teologii de la Hermopolis, au precedat facerea lumii. Ele purtau numele următoare: Nun și None, apa primordială; He și Hehe, spațiul infinit; Kek și Keke, tenebrele; Amon și Amonet, ceea ce nu se poate dezvălui. Acest ultim cuplu purta, conform tradiției, nume diferite, evocînd neantul, vidul sau nedeterminarea spațiului. Ele sînt prin urmare personificarea elementelor haosului care a precedat creația. Cei opt zei au aspectul unor broaște și șerpi, creaturi spontane ale apelor primordiale (n. tr.).

primitivă a zeului Amon, în raport cu care ceilalți zei sînt doar ipostaze sau avataruri.

Această încercare de sincretism îi acordă firește lui Amon înțîietatea; să fie cumva influența preoților tebani? Dar Amon nu este oare zeul victoriilor, chezaș al puterii regilor? Prezența lui Ptah aduce dovada unei voințe regale în această tentativă de regroupare a panteonului egiptean; ramesizii au fost într-adevăr adoratori fervenți ai zeului din Memfis; onomastica regală stă mărturie în acest sens. Astfel, cel de al treisprezecelea fiu și urmaș al lui Ramses al II-lea se va numi Merenptah, „cel iubit de Ptah“. Să fie oare vorba de dorința sau de politica de a contrabalansa puterea prea mare a clerului lui Amon? Sau, poate, de nevoia reîntoarcerii la cele mai vechi tradiții ale gîndirii egiptene, la începuturile regatului, cînd Memfis era capitala, rămînînd în mintea egiptenilor drept un fel de vîrstă de aur, căci egiptenii au fost poporul cel mai conservator din lume.

Locul important rezervat lui Ptah în viața statului apare, mai cu seamă, într-un text important, alcătuit ca un dialog între Ptah și Ramses al II-lea și sculptat pe pereții mai multor temple: la Karnak (peretele sudic al curții exterioare), Aksha (aripa meridională a pilonului), la Abu Simbel; textul va fi reluat de Ramses al II-lea, la templul său funerar de la Medinet Habu.

Ptah îi spune lui Ramses al II-lea:

„Cînd te văd, inima îmi tresaltă. Te iau într-o îmbrățișare de aur; te înlănțui îndelung, trainic și plin de putere; mă împreunez cu tine întru belșug și veselie inimii; mă contopesc cu tine cu însuflețire, bucurie, desfătare și încîntare. Fac astfel ca gîndul tău să fie divin precum al meu. Te aleg, te cîntăresc, te pregătesc, pentru ca inima să-ți fie fericită, iar vorbele cu rost. Nimic nu trebuie să-ți fie neștiut, cu adevărat nimic. Te copleșesc cu sfaturi de viață, ca tu să-i faci pe alții să trăiască precum ți-e voia. Te-am înălțat

rege al timpului veșnic, domnitor al duratei, pentru un ev nesfârșit. Ți-am făurit măduarele din aur curat și oasele din aramă”⁷.

Frumusețea acestui discurs este emoționantă; el stabilește între zeu și rege o legătură trupească și spirituală, aproape o complicitate amoroasă, în orice caz o contopire totală. Ptah mai spune:

„Îți dăruiesc vitejia și forța, puterea brațului tău sălășluiește în fiecare ținut; pentru tine am legat dorințele tuturor țărilor, înșirîndu-le sub talpa sandalelor tale. Atunci cînd te ivești în fiecare zi, cu nimb de raze, ți se înfățișează tributurile celor Nouă Arce, în timp ce domnitorii cei mari din toate țările îți înfățișează pruncii lor, pe care i-am încredințat brațului tău viteaz, ca tu să faci cu dînșii ce poștești. Ți-am strecurat faima în toate inimile și iubirea de tine în toate trupurile. Am răspîndit groa-za ce-o semeni în toate țările străine, în timp ce spaima de tine cutreieră munții și toți prinții se cutremură la amintirea ta. Fie ca Maiestatea Ta să domnească în belșug, temeinic așezată în fruntea lor; ei vin la tine plîngînd ca să-ți cerșească pace, căci tu dăruiești viață cui poștești și ucizi după plac”⁸.

Va deveni oare Ptah rivalul lui Amon într-un domeniu rezervat pînă atunci zeului teban: războiul și dominația asupra puterilor străine? Este posibil ca zeii noii treimi, care dețineau oficial o putere comună, să mai fi avut și atribuții analoage, aproape interșanjabile. Fuziunea, voită fără îndoială de Ramses al II-lea, e astfel completă și mai eficace pentru ocrotirea Egiptului.

Acest sincretism oficial, care nu aduce nici o constrîngere, nu va împiedica desigur continuarea cultului zeilor locali, ca, de pildă, Montu la Hermonthis, Min la Koptos, Hator la Denderah, Horus la Edfu, Hnum la Elefantina. Acești zei erau, pur și simplu, niște avataturi locale ale treimii oficiale.

Această încercare de a organiza panteonul nu e de altfel cea dintâi; deja cu opt veacuri în urmă, dar în proporții mai reduse, Amenemhat I încercase să construiască un sistem care subordona divinitățile locale zeului teban ⁹.

Osiris este singurul rămas în afara acestor mișcări și tentative de concentrare. Lipsit de putere politică, el este zeul care continuă să-i învețe pe oameni căile învierii.

Dar opera cea mai remarcabilă a ramesizilor, pe plan spiritual, rămîne preocuparea lor constantă de a accepta divinitățile străine, în timp ce zeii egipteni găseau în alte țări noi locuri de cult. În felul acesta a fost creată cu adevărat o religie mare imperială.

Cultul lui Baal, marele zeu semit al furtunii și, prin urmare, stăpînul și protectorul navigației, este atestat în Egipt încă din timpul domniei lui Amenofis al II-lea, la Perunefer („Ieșirea cea prielnică“), portul orașului Memfis. Baal, care este și zeul războiului, a fost venerat în mod deosebit sub faraonii ramesizi; în timpul luptelor, monarhilor le place să se identifice cu el. La Kadeș, Ramses al II-lea era „însuși Baal“ pentru hitiții înspăimîntați. De multe ori, Baal este asimilat și lui Seth; într-unul din templele noii capitale, Per-Ramses, a fost instituit un cult Baal-Seth.

Zeița războinică semită, Astarte, adeseori denumită în Egipt și Anat (în orice caz, de multe ori cele două forme se asimilează) a fost inclusă cu adevărat în mitologia egipteană. Ea poate fi denumită „fiica lui Re“, „fiica lui Ptah“ sau „soața lui Seth“. Ramesizii au adoptat-o. Ramses al II-lea e denumit „pruncul lui Anat“ (în versiunea prescurtată a *Stelei căsătoriei*); ea este vaca ce îl alăptează pe regele-copil, împlinind astfel rolul tradițional ce-i revenea lui Hator. Ea poate fi și cea care îi asigură suveranului victoria în războaie; stîlpul dorsal al unui grup statuar provenit din Tanis, păstrat în prezent la Luvru și repre-

zentîndu-i pe Ramses al II-lea și pe Anat, poartă inscripția următoare:

„Cuvinte rostite de Anat:

O, Stăpîne al Dublei Țări, Usermaatresetepenre, domnul aparițiilor radioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon, eu sînt maica ta, Anat, și te sărbătoresc prin viață, statornicie și putere.

O, Stăpîne al Dublei Țări, Usermaatresetepenre, domnul aparițiilor radioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon, tu ai cucerit toate pămînturile, căci eu îți stau alături, iar măcelurile [pe care le făptuiești] sînt ca o văpaie în inima prinților.

O, Stăpîne al Dublei Țări, Usermaatresetepenre, domnul aparițiilor radioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon, iubit de Anat, doamna cerului“ ¹⁰.

Pe un fragment de basorelief, provenit tot din Tanis (aflat în prezent la muzeul din Brooklyn), Ramses al II-lea și Anat stau față în față; zeița este numită „Anat, doamna cerului, pentru Ramses-cel-iubit-de-Amon“ ¹¹.

Pe o stelă dedicată lui Astarte și așezată în templul lui Ptah din Memfis, Merenptah poate fi văzut aducînd drept ofrandă tămîie celor două divinități, Astarte fiind denumită „stăpîna cerului, care șade deasupra tuturor zeilor“ ^{11 bis}.

Onomastica stă și ea mărturie mării răspîndiri a cultului lui Anat-Astarte în Egipt. Sub domnia lui Seti I, se cunoaște un „mai-mare peste grajdurile lui Amon, căpetenia arcașilor, Astarti“, sau „cel al lui Astarte“ ¹². La Kanais (sau Redisiyeh), în deșertul Nubiei, a fost găsită o stelă a acestui înalt funcționar; în textul monumentului, acesta aduce omagiu tuturor zeilor Egiptului și e reprezentat, în partea superioară, înălțînd ofrande unui număr de șapte divinități: Amon, Mut, Re, Osiris, Isis, Horus și Astarte, aceasta din urmă apărînd într-una dintre reprezentările sale tradiționale, călare pe un cal ^{12 bis}. Iată o altă dovadă în fa-

voarea puternicei fuziuni a cultelor care are loc atunci.

Un zeu-șoim, aparținând domeniului semit și mediteranean, adorat îndeosebi în Canaan și Liban, anume zeul Hurun, era și el foarte venerat în Egipt la vremea aceea. Deja răspîndit sub Tutmosis al IV-lea, în regiunea Memfis-ului i s-a înălțat un templu (cu siguranță sub Amenofis al II-lea), în apropierea sfinxului din Gizeh, fiind confundat atunci cu zeul solar, sub numele de Hor-em-akhet (Harmakhis pentru greci), „Horus la orizont“. Proximitatea locurilor de cult, precum și imaginea identică de șoim, au făcut ca cele două divinități să fuzioneze. Se prea poate ca la originea lui să fi fost o colonie asiatică sosită să muncească în Egipt, care a întemeiat în acele locuri cultul lui Hurun. Acesta va fi de îndată adaptat de ramesizi și în noua capitală i s-a consacrat fără îndoială o capelă; de asemenea, i-au fost dedicate numeroase stele ¹³.

Remarcabil este un grup statuar din granit, descoperit la Takis și aflat în prezent la Muzeul din Cairo, care îl reprezintă pe Ramses al II-lea protejat de către șoimul Hurun. Această temă statuară a protecției *strînse* a suveranului de către o zeităate este clasică: deja aripile lui Horus îi înconjurau creștetul lui Kefren; Amenofis al II-lea e reprezentat sub protecția vacii Hator, statuia regelui fiind cuibărită între picioarele din față ale acesteia, sub botul ei puternic; Amenofis al III-lea apare așezat între picioarele din față ale berbecului lui Amon, dominat de acest animal divin care aproape îl strivește cu talia lui uriașă în savanta și sugestiva compoziție statuară. Grupul Hurun-Ramses al II-lea este mai deosebit: între ghearele șoimului dominator, care poartă pe cap un pșent, este așezată o statueta a lui Ramses, reprezentat ca un copil stînd ghemuit, avînd pe creștet discul solar și ținîndu-și arătătorul drept în gură (gest tradițional pentru un copil), iar în mîna stîngă un fir de trestie. Este vorba de o „statuie-șaradă“, care se descifrează ca o criptogramă. Numele micului rege se citește *Re* (a se

vedea imaginea soarelui), *mes* (cuvinte care desemnează copilul și înseamnă totodată actul nașterii), *su* (fonograma trestiei care servește la scrierea pronumelui-obiect): Re-mes-su, „Re este cel care l-a adus pe lume” = Ramses. Astfel, Hurun deține în acest caz rolul rezervat alteori marilor zei egipteni, Horus, Hator sau Amon. Soclul statuii poartă următoarea inscripție: „Zeul perfect Usermaat-re-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, iubit de Hurun, din orașul Per-Ramses”. Hurun a devenit un zeu *egiptean*.

Cultul altei divinități semite, Reșef, zeu al războiului, atestat mai întâi la Mari și Ugarit, s-a stabilit în Egipt la sfârșitul dinastiei a XVIII-a; el se răspîndește sub ramesizi și va continua pînă în epoca ptolemaică. Zeul poate fi identificat după tiara sa înaltă, conică, din vârful căreia atîrnă spre spate două panglici; acest acoperămint este uneori împodobit cu un cap de gazelă, a cărei prezență subliniază, poate, natura originară a zeului, divinitate a deșertului. Înșușirile sale diverse au făcut ca Reșef să fie asimilat cu Seth. Această confuzie arată că zeii egipteni pot căpăta și caracteristici asiatice; într-adevăr, Seth este reprezentat uneori purtînd o tiară conică la fel ca și Reșef¹⁴.

Zei străini sînt adaptați atunci în întregime și se contopesc cu panteonul egiptean, potrivit unei orientări spre universalitate care preocupă gîndirea religioasă.

Pe monumente apar atunci numeroase asocieri între zei de toate proveniențele. Astfel, o stelă, păstrată în prezent la muzeul din Cairo și care provine din regiunea El Kantara, prezintă, pe două registre, următoarele imagini: Amon-Re, urmat de Reșef, în fața unei mese cu ofrande și, în același registru, Hurun, în chip de om cu cap de șoim, purtînd pe cap pșentul, care primește adorația dedicantului¹⁵. Pe o altă stelă din epoca ramesidă, aflată în prezent la Universitatea din Strasbourg¹⁶, provenită și aceasta tot din zona Deltei, sînt reprezentați, în cintru, Reșef, Horus sau Hurun și Ptah; faptul că, în lipsa textului, Horus și Hurun nu pot fi deosebiți unul de altul

decît după simpla lor înfățișare dovedește acest profund sincretism religios. Tot astfel, vom ezita să-i identificăm pe Seth sau pe Reșef într-o reprezentare atunci cînd zeul nu este specificat printr-o inscripție.

Zei africani sînt cuprinși și ei în această vastă reuniune de credințe. Adaptarea lui Dedun* e foarte veche¹⁷. Sub ramesizi sînt menționați adeseori și alți zei-șoimi venerați în Africa, în primul rînd cei trei Horus din Buhen (capitala administrativă a viceregelui Egiptului), Miam (vechiul nume al orașului Aniba, care a fost o vreme capitala Nubiei) și Bak (alt oraș important din sud); în centrul unei stele descoperite la Kuban, care datează din al treilea an al domniei lui Ramses al II-lea, zeul își adoră „părintele Horus din Bak“, căruia îi aduce drept ofrandă tămîie și care, pentru a-i mulțumi, îi ține următorul discurs: „Pentru tine îți așez țările străine sub tălpile sandalelor și îți dăruiesc, ca să domnești, timpul cel veșnic“¹⁸, în cel mai pur stil egiptean.

Faraonii ramesizi par să fi voit a întemeia, pentru o mai bună organizare și unificare a Egiptului, o religie universală, în cadrul căreia toate cultele să se contopească armonios.

Poate ei au încercat chiar, în orgoliul lor, să adauge acestui panteon compozit propria lor persoană. Faptul că regii Egiptului au fost la vremea aceea obiectul unui cult nu era o noutate; Sesostris al III-lea e adorat în Nubia, Amenemhat al III-lea și al IV-lea în Sinai, iar statuile regale erau adorate pretutindeni. Dar, sub Ramses al II-lea, se pare că acest fenomen atinge paroxismul.

În urma unor săpături clandestine au ieșit la iveală, prin 1920, o serie de stele care, după spusele „scormonitorului“ indigen, ar proveni de la Horbeit (localitate situată în estul Deltei Nilului, denumită Pharbaithos de către greci). Potrivit inscripțiilor lor, aceste stele au fost sculptate

* Zeu cu chip de om, adorat la Philae sub numele de Arsnufis, considerat stăpînul Nubiei (n. tr.).

pentru militarii încartiruiți într-una din fortărețele situate la granița răsăriteană a Egiptului de Jos, destinate să împiedice incursiunile nomazilor prădalnici. Textul adorației și ofrandele dedicantului nu se adresează zeilor din panteon, ci regelui de atunci, Ramses al II-lea, „care era venerat sub diferite înfățișări, materializate prin niște statui colosale [figurînd pe aceste stele], care îl reprezentau cu atribute și în atitudini felurite. Coloșii, care constituiau obiectul unui cult popular, erau în număr de patru, împărțiți în două perechi, fiecare fiind caracterizată prin aceeași atitudine a statuii; unul dintre coloși primea numele de domnie al regelui, Usermaatre, iar celălalt numele său personal, Ramses. Doi coloși îl reprezentau pe rege stînd în picioare, purtînd pe cap coroana albă a Egiptului de Sus“; ei aveau drept nume Usermaatre-Montu-în-Țara-Dublă (cărui, într-unul din cazuri i se adaugă epitetul „marele zeu care ascultă rugile“, caracteristic cultelor populare) și „Ramses-cel-iubit-de-Amon-zeul“. Ceilalți doi coloși îl reprezentau pe rege stînd pe tron și purtînd pe cap pșentul; unul se numea „Usermaatre-Setepenre-cel-iubit-de-Amon“, iar celălalt „Ramses-cel-iubit-de-Amon-soarele-regilor“.

„Dacă judecăm după frecvența cu care fiecare dintre acești coloși este menționat pe stele, cel mai popular era de departe « Usermaatre-Setepenre-Montu-în-Țara-Dublă », reprezentat pe aproape patruzeci de stele...“¹⁹. În total, au fost regăsite peste șaiszeci și cinci de stele.

Este vorba, neîndoielnic, de statui *colosale*, care constituiau obiectul unui cult. Pe stela lui Mose („S-a născut!“), Ramses al II-lea e înfățișat în registrul inferior distribuind recompense oștenilor săi, în prezența propriei sale statui, reprezentată de două ori mai mare (fiind divină) decît regele însuși. Pe altă stelă, statuia regală a descrisă drept „statuia cea mare“, epitet care servește, de pildă, ca să-i desemneze pe coloșii lui Amenofis al III-lea, așa-numiți „ai lui Memnon“, din cîmpia situată la vest de Teba.

Este probabil ca niște coloși să fi fost așezați la început în fața pilonului unui templu, potrivit obiceiului. Poate că așa s-a întâmplat la Per-Ramses.

Că acest cult a fost răspândit e neîndoielnic. Ceea ce pare să dovedească faptul că avem de a face și cu un cult oficial este că pe una din stele este reprezentat Ramses însuși aducînd ofrande proprii sale statui. De asemenea, registrul superior al unor stele descoperite în Nubia, la Wadi es Sebua, este împodobit cu scene unde apare Ramses, înzestrat cu diferite atribute și însoțit de cîteva divinități, în timp ce își adoră propria imagine ^{19bis}.

Faptul că acest monarh puternic s-a preocupat chiar de înălțarea monumentelor grandioase menționate e dovedit de textul unei stele descoperite în 1907, la Manshiyet es Sadr, lângă Heliopolis:

„Anul 8, luna a doua a anotimpului încolțirii, ziua a opta, al regelui Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatse-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon. În ziua aceea, Maiestatea Sa se afla la Heliopolis aducînd lauda rituală tatălui său Re-Horakhty-Amon, stăpînul Dublei-Țări, heliopolitanul. Maiestatea Sa se preumbla prin pustiul de la Heliopolis, la miazăzi de templul lui Re, la miazănoapte de templul Eneadei, chiar pe dinaintea templului lui Hator, stăpîna Muntelui Roșu ²⁰. Deodată, Maiestatea Sa zări o stîncă mare de gresie roșie. Încă din vremea lui Re nu se mai văzuse ceva asemănător; era mai înaltă decît un obelisc de granit. Chiar Maiestatea Sa a descoperit-o, din pricina scînteierii ei, asemenea răsăritului. Maiestatea Sa o încredință unor meșteri mari și îndemînatoci, în anul 8, luna a treia a anotimpului secetei, ziua a douăzeci și una. În anul 9, luna a treia a anotimpului secetei, ziua a optsprezecea — după trecerea unui an — a fost terminată o mare statuie a lui Ramses-cel-iubit-de-Amon-zeul.“ [În acest text

se regăsește numele unuia dintre cei patru coloși, menționat pe stelele de la Horbeit]. „Atunci Maiestatea Sa îl răsplăti pe maimarele lucrărilor, dăruindu-i mult argint și aur și îi mai răsplăti cu favoruri regale și pe meșterii cei harnici care trudiseră la facerea statuii. Cum Maiestatea Sa îi ținea în fiecare zi sub oblăduirea sa, ei munceau cu inima plină de iubire“²².

Prin urmare, nu este imposibil ca Ramses al II-lea, împărat în Africa și Asia, să fi dorit sporirea propriului său cult. El era astfel legătura firească și sacră ce reunea pământurile imperiului, zeu pe pământ, a cărui existență, legitimându-i cuceririle, acorda acestei uniri un caracter just, stabil și fără drept de apel. Este posibil, de asemenea, ca Ramses al II-lea, foarte conștient de măreția și puterea sa, popular și temut totodată, să fi considerat un gest normal faptul de a-și adăuga propria persoană acestui vast panteon pe care-l dorea unitar și al cărui personaj principal va fi pe viitor.

Cezar a fost și el un zeu.

O dată cu Ramses al II-lea imperiul egiptean și-a atins culmile prestigiului.

B. PAX AEGYPTIACA

Bogăție și belșug

Tributurile sosesc de pretutindeni. Odată pacea instalată, se reia activitatea comercială, iar în țară domnește belșugul. Regii, lăsând armele din mână, se consacră valorificării teritoriilor cucerite.

Textele proslăvesc măreția aducătoare de belșug a ramesizilor. Despre Seti I se spune: „pe timpul lui, nimeni nu e flămînd“²³, iar despre Ramses al II-lea: „zeul desăvîrșit, *ka*-ul Egiptului, doica întregii țări“²⁴; el este „cel care face ca

în Teba să se reverse felurite lucruri frumoase și bune, bucate și merinde“ ²⁵.

Ramses al II-lea e suveranul belșugului, marele monarh ce aduce îndestulare, înzestrat din plin de zeul Ptah, care, în discursul citat mai sus ²⁶, i se adresează astfel:

„Îți dăruiesc Nilul cel mare, cele Două Țări, ție, toate pline de bogății, de bucate îmbelșugate și merinde, pretutindeni pe unde vei păși. Îți dăruiesc neîncetat și holde, ca să îndestulezi Cele Două Țărmuri în tot timpul anului; grâul puzderie, precum nisipul de pe maluri, căci hambarele se înalță pînă la cer, iar mormanele de boabe se semetesc ca munții. Văzîndu-te, toți se bucură și se satură, căci sub tălpile tale se află grînele, peștii și păsările; Egiptul de Sus și cel de Jos se ospătează cu bucatele ce sînt ale tale. Cerul ți-e dăruit cu tot ce e în el; Geb ²⁷ ți-e adus cu tot ce are într-însul; apele proaspete curg spre tine cu păsăretul lor. Horsekhyat ²⁸ aduce cele trebuincioase de-ale gurii din cele paisprezece *ka* ale lui Re, iar Thot le-a semănat pe drumurile sale. Dacă deschizi gura, îmbogățești pe cine poftesti, căci ești Hnum pe pămînt, iar domnia ta e puternică și nemăsurată, precum cea a lui Re din vremea cînd stăpînea Țara cea Dublă, o, rege al Egiptului de Sus și celui de Jos, Usermaat-re-Setepenre, fiu al Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon.

Eu fac astfel ca munții să ridice pentru tine monumente fără seamăn, semete și vestite. Fac astfel ca țărilor străine să-ți ciopească nestemate de tot soiul, care să împodobească palatale tale. Fac astfel ca tot lucrul [săvîrșit] să-ți aducă slavă și pentru tine să trudească toți meșteșugarii, tot ce umblă pe două picioare sau pe patru picioare, tot ce zboară și se avîntă în goană. Strecor în inima fiecărei țări [dorința] de a-ți aduce ofrande și a osteni pentru tine toți domni-

torii, mici și mari, cu un singur gând de a-ți fi pe plac, o rege al Egiptului de Sus și de Jos, Usermaat-re-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon”²⁹.

Acest adevărat imn imperial din timpuri de pace nu proslăvește o prosperitate mitică. Totul contribuie în realitate să facă din Egiptul de atunci una dintre țările cele mai bogate din lume.

Tributuri de supunere sau de prietenie

Ramses al II-lea a vrut ca omagiile aduse măreției sale să fie consemnate pentru eternitate. El a poruncit să se sculpteze, în curtea templului din Luxor, o procesiune lungă, compusă din treizeci și unu de personaje³⁰. Alaiul acestora e precedat de o divinitate androgenă — o ipostază a Nilului sacralizat — care prezintă pe un platou darurile fluviului. Legenda îl numește Nuy, „cel care vine și aduce...?... cu grămada”. Nuy este fie apa dătătoare de viață, fie o formă a oceanului primordial din care a țîșnit viața în ziua dintîi, în orice caz o putere fecundă a naturii. Thot, „stăpînul cuvintelor divine, scribul Eneadei”, rostește un discurs, care, din nefericire, e aproape ilizibil din pricina mutilărilor aduse textului. Cît despre cele treizeci de figuri ce urmează, ele sînt personificări ale „regiunilor miniere” din lume, toate „munți și coline” care ascund comori; fiecare dintre ele îi declară marelui rege: „Vin și îți aduc”..., iar darurile sînt numeroase și prețioase. Multe dintre aceste regiuni „donatoare” sînt situate în sud, în Nubia și Kuș (pînă la cea de a a patra cataractă) sau în deșertul Arabiei. Dar, chiar în Egipt, „colina din Edfu” aduce aur, cea din Koptos „antimoniu, aur și nestemate cu sutele și zecile de mii”; Edfu și Koptos sînt situate la răscrucea unor importante drumuri de caravane ce soseau din Arabia și de la Marea Roșie. Din Punt vin „pietrele prețioase cu grămada” și rășina de

terebint *; din oazele deșertului libian (Khar-ga, Farafra, Dakhla), „tot soiul de nestemate în mormane“; din Sinai, turcoaze. Din toate cele patru zări procesiunea se îndreaptă spre Luxor.

Alte daruri constituie dovezi de prietenie... sau de înfricoșată prudență. Din Cipru vin „argintul și arama cu sutele de milioane și zecile de mii“, din Sangar (probabil Jebel Sinjar, din nordul Mesopotamiei), „argint și nestemate“ din Creta, „nestemate de tot soiul cu mormanele“; cuvintele care descriu bunurile din Ciclade, Naharina și Fenicia sînt ilizibile; în sfîrșit, din „mlaștini“, după toate aparențele ținuturile Eufratului, care încheie lungul cortegiu, sînt oferite „tot felul de nestemate adevărate, în mulți saci“.

Chiar dacă sînt exagerate cantitățile, cert este că Africa și Asia, în ansamblu, ca și o parte a viitoare Europe, contribuie, din rațiuni diferite, la bogăția Egiptului imperial.

Neguțători și călători

Egiptul își deschide atunci larg porțile comerțului.

Reluarea dominației asupra porturilor feniciene îi acordă primul loc în traficul comercial mediteranean și, totodată, controlul celei mai importante căi economice, care duce din Mediterana pînă în imperiul Babilonului.

În acel moment, un nou port maritim (pînă atunci Egiptul avusese îndeosebi porturi fluviale, în primul rînd Memfis) va deveni un centru esențial pentru corăbiile Mediteranei: este vorba de Pharos, în partea de apus a Deltei Nilului, loc de escală privilegiat pentru vasele care fac comerț cu Egiptul. Corăbiile venite din insulele ioniene și egeene erau împinse de vînturile etesiene, care suflau dinspre nord în timpul verii.

* Arbore din Africa de Nord, a cărei scoarță produce terebentina așa-numită „de Chios“ (familia anarcadia-ceelor) (n. tr.).

Pharos se mai afla și în calea corăbiilor feniciene care plecau din Tir și Sidon spre porturile Africii, ale Cirenaicii și ale Cartaginei. El mai constituie și un post de observație unic, permițând supravegherea mării, deltei și a țărmurilor Libiei în același timp.

La nord-vest și la sud de insula Pharos au fost descoperite resturile, scufundate în adâncul mării, ale unor lucrări portuare gigantice, dintre care cele mai vechi datează din vremea lui Tutmosis al III-lea (suveranul care a avut cea dintâi conștiință a imperiului), dar majoritatea erau din timpul domniei lui Ramses al II-lea. În 1916, la cererea Kedivului* Egiptului, Franța a trimis scafandri și un inginer, pe nume Jondet, care au făcut cercetări submarine. Cu această ocazie a fost descoperită o jetelă de 700 m, lansată în mare și protejată de un dig lung de 2 km, care permitea accesul în rada portului, unde se întindeau de-a lungul unor bazine cu o suprafață de 60 hectare cheiuri de debarcare late de 14 m³¹.

Alexandru cel Mare nu va face altceva decât să reutilizeze aceste construcții, ridicate cu un mileniu înainte de către ramesizi.

Se mai spune, uneori, că, în timpul domniei lui Seti I, relațiile maritime ale Egiptului s-au întins pînă la Marea Neagră, deoarece aici s-a găsit o statueta a zeului Amon datînd din acea perioadă³². Este posibil însă ca ea să fi ajuns acolo fiind transportată de o caravană de neguțători. Schimburile comerciale pe bază de troc erau extrem de active, iar caravanele care aduceau aceste bogății din ținuturile cele mai îndepărtate erau foarte numeroase.

Traficul pe Nil s-a dezvoltat și el considerabil. Corăbii feniciene și aheene plutesc în susul fluviului pînă la Teba, unde neguțătorii ahei se împrietenesc cu familii egiptene, nu însă înainte de a stabili relații comerciale în condiții mai puțin idilice³³. Se prea poate ca vase venind din marea

* Titlu purtat de viceregele Egiptului între 1867 și primul război mondial (n. tr.).

Egee să fi ajuns pînă în Sudan, urmînd astfel pilda zeilor greci, cărora le plăcea să se ducă la etiopieni (oameni cu chipul negru³⁴). Neguțătorii egeeni, asemeni poate celui a cărui locuință a fost găsită la Tel el Amarna, se instalează în Egipt ca să se îmbogățească, vînzînd orfevrerie, unguente, parfumuri și obiecte de lux³⁵. Nilul devine marea cale de trecere, marele culoar de comunicare comercială dintre Helespont și inima Africii. O dată cu mărfurile circulă ideile, poveștile, legendele; astfel ideile se prîmenesec și se amestecă, creînd o bogăție de legende, din care și-au izvodit miturile civilizațiile de mai tirziu. Marinarii și neguțătorii caravanelor au fost, în lumea antică, marii purtători ai gîndirii.

Atrași de bogăția țării, călătorii se opresc aici adeseori. Sosind pe țărmul Egiptului după cucerirea Troiei, Menalaos rămîne aici cîtăva vreme, „spre a-și face plinul de aur și merinde, navigînd de-a lungul coastei la aceste popoare ce vorbeau alte limbi“³⁶. Poate atunci a primit el de la un egiptean bogat zece talanți de aur, două căzi din argint și două trepiede din aur³⁷. Ulise povestește că a petrecut șapte ani în Egipt, adunînd bunuri considerabile, ducîndu-se apoi în Fenicia cu un transport pe care voia să-l fructifice³⁸. Eroii și-au depus armele și fac negoț spre a se îmbogăți.

Egiptul este cea mai mare națiune de neguțători din vremea aceea; în pace și belșug, oamenii și-au regăsit „inima netedă“.

Minele de aur

Remarcabilă este, la vremea aceea, circulația intensă a aurului, al cărei nod îl constituie Egiptul. Seti I și Ramses al II-lea s-au străduit să valorifice regiunile aurifere din deșertul Nubiei și Arabiei. O dificultate era constituită de faptul că piste de caravane care străbăteau pînă în aceste regiuni erau total lipsite de apă, iar majoritatea

caravanelor cu „spălători de aur“ nu puteau ajunge acolo, murind de sete pe drum.

În anul 9 al domniei, Seti I a călătorit pînă în deșertul nubian, aproape de Wadi Mia, situat la vreo șaizeci de kilometri est de actualul oraș Redisiyeh (la aproximativ o sută de kilometri sud de vechea pistă de la Wadi Hammamat), la nord de Edfu:

„În ziua aceea, Maiestatea Sa cerceta deșertul din preajma munților [promontoriile falezii arabice], cînd în inimă i se stîrni pofta de a vedea minele din care se scotea aurul cel curat. După ce se sui pînă la ele și văzu albiile secate ale multor riuri, el se opri în drum ca să-și asculte sfatul inimii. Și Maiestatea Sa rosti: «Cît e de anevoios drumul fără un strop de apă! Cum de pot oare să-l străbată călătorii? Cîți dintre ei nu pier, cu gîtlejul uscat... Omul însetat se tînguie singur în acest ținut de pierzanie. Să mă grăbesc deci! Mai întîi le voi afla nevoile, apoi voi aduce pentru ei un braț de apă, să-și înviiereze trupurile...; ei și urmașii lor vor veni să-mi aducă laude, căci sînt puternic, desigur, dar și fiindcă am milă și mă aplec asupra soartei celor ce gonesc în lungul acestor căi ale deșertului».

După ce Maiestatea Sa rosti aceste cuvinte în sinea lui, străbătu deșertul spre a găsi un loc prielnic săpării unui puț. Vedeți, prin urmare, cum zeul cel atotputernic l-a călăuzit, îngăduindu-i să afle ceea ce dorea. Lucrătorii cărăuși porniră apoi să scobească în inima muntelui un puț menit să înviiereze călătorul obosit și să-i împrăspăteze, vara, arșița inimii. Îndată ce lucrarea luă sfîrșit, i se dădu numele marelui «Statornică fie dreptatea lui Re» și apa prinse să curgă, un șuvoi năvalnic precum în cele două peșteri din Elefantina. Maiestatea Sa spuse atunci: «Vedeți, zeul mi-a împlinit ruga

și a adus pentru mine apa în vârful muntelui »“³⁹.

Mai târziu, urmînd „gîndul înfiripat în inima sa la porunca zeului“, Seti întemeiază un oraș unde vor găsi adăpost căutătorii de aur și construiește, „scobind muntele, un templu unde vor sălășlui Amon și Re; Ptah va fi de asemenea în casa lui, iar Horus, Isis, regele Seti și Eneada divină își vor afla și ei lăcaș în acest templu“.

Seti vine în persoană să-l inaugureze, la încheierea lucrărilor de construcție, și rostește un discurs, după ce aduce ofrande „tuturor zeilor, părinții săi“. Drept răspuns „bunului păstor, părintele și maica tuturor oamenilor“, se aude corul căutătorilor de aur recunoscători:

„O, Amon, dăruiește-i veșnicia, fă ca timpul fără de sfîrșit să fie îndoit pentru el. O, zei care sălășluiți în acest puț, dăruiti-i o viață lungă precum a voastră, așa cum pentru noi el a deschis o cale pînă acum închisă, pe care astăzi putem pași“⁴⁰.

Dar aurul, se știe, e ispititor; ca să evite furturile, Seti așază minele sub paza zeilor care-i vor condamna la rîndul lor pe hoți. El se adresează muncitorilor, jumătate în serios, jumătate în glumă:

„Aurul e carnea zeilor; el nu vă aparține. Astfel păziți-vă a zice ce a spus Re la începutul tuturor cuvintelor: pielea mea e făcută din aur curat și fin! Cît despre Amon, stăpînul templului meu, cei doi ochi ai lui cată neîncetat la bunurile sale. Și nu vor a fi despuiați de dînsele“⁴¹.

Iar dacă cineva își va întoarce fața de la porunca lui Osiris, Osiris îl va urmări, Isis îi va urmări femeia, Horus îi va urmări pruncii... și ei își vor împlini judecata în privința lor“⁴².

Paza era aspră. Zeii nu pot fi prădați!

Astfel, aurul deșertului, din apropiere de Redi-siyeh, a contribuit la sporirea tezaurului egiptean.

Ramses al II-lea s-a preocupat de minele de aur din Wadi Akita, situat în regiunea Wadi Allaki, exploatată încă din vechime de egipteni, fapt privit cu destulă neplăcere de către indigeni. Astfel, la capătul pistei de caravane ce pornea de la Nil, chiar la intrarea în Wadi Allaki, egiptenii construiseră fortăreața Kuban, destinată protecției acestei regiuni aurifere și, totodată, depozitării aurului extras. Dar, în urma dificultăților călătoriei (lipsa apei) activitatea în acele locuri fusese încetinită considerabil.

Istoria lui Ramses al II-lea și a minelor de aur e povestită pe o stelă descoperită în 1843 de către Prisse d'Avennes, printre ruinele fortăreței Kuban. Louis de Saint-Ferriol a luat-o și a transportat-o din Egipt pînă la castelul său din Uriage-les-Bains. Ea a fost apoi transferată la muzeul din Grenoble. Întîmplarea a avut loc în anul 3 al domniei lui Ramses, în prima lună a anotimpului încolțirii, ziua a patra:

„Maiestatea Sa se găsea la Memfis, aducînd laudele rituale părinților săi, zeii Egiptului de Sus și de Jos, care îi dăruiseră izbînda și o viață lungă de milioane de ani. Într-o bună zi se întîmplă că Maiestatea Sa, pe cînd ședea pe un tron de aur curat, purtînd pe creștet diadema cu cele două pene înalte, își aminti de ținuturile pustiei de unde se aduce aurul; atunci începu să facă planuri ca să se sape puțuri de-a lungul drumurilor lipsite de apă; în adevăr, auzise spunîndu-se cum că în pustiul Akita se aflau bogate mine de aur, dar că drumul care ducea într-acolo era cu desăvîrșire lipsit de apă. Iar dacă acolo ajungea doar o mină de spălători de aur, cu caravanele, aceasta se întîmpla deoarece jumătate izbîndeau, iar restul piereau de sete pe drum o dată cu asinii ce umblau pe dinaintea caravanei; fie la dus, fie la întors, ei nu puteau lua cu dînșii în burdufuri atîta apă cît să le potolească setea. Iată de ce, din

pricina lipsei de apă, nu se mai aducea aur de prin acele locuri“.

Ramses cere sfatul prinților și demnitarilor de la curte. Viceregele din Kuș îi spune:

„Acest ținut e lipsit de apă din vremea zeului și oamenii mor aici de sete. Fiecare rege a dorit să sape cîte un puț, dar nici unul nu a izbutit. Regele Menmaatre [Seti I] a făcut o săpătură adîncă de o sută douăzeci de coți, însă acum e părăsită la marginea drumului căci n-a țîșnit strop de apă dintr-însa. Dar dacă tu îi spui lui Hapi, părintele tău și cel al zeilor: «Fă astfel ca apa să vină pe colină», el va făptui precum ți-au fost voia și dorințele; acestea se vor împlini cu noi de față, chiar fără vorbe [printr-o rugă rostită în gînd de Ramses], căci părinții tăi zeii te iubesc mai mult decît pe orice alt rege care a domnit de la Re încoace“.

Ramses ascultă și se hotărește repede; adresîndu-li-se demnitarilor, le spune:

„Cît de drepte sînt toate vorbele voastre. Păcat că nimeni n-a putut face ca apa să țîșnească în pustiu, din vremea zeului, așa cum ați spus voi. Eu voi fi acela ce va săpa acolo un puț care dă apă în fiecare zi... așa cum e porunca ce o va da părintele meu Amon-Re, stăpînul Tronurilor Dublei Țări și cei trei Horus, stăpîni ai Nubiei, căci ei «spală inima» [aduc bucurie] prin mijlocirea dorințelor împlinite“.

De îndată este trimisă o expediție: muncitorii indigeni se împotrivesc puțin, pretextînd că vor trebui să caute „pînă pe celălalt tărîm“. În sfîrșit, mulțumită rugilor lui Ramses al II-lea, țelul este atins, și viceregele din Kuș îi scrie suveranului: „[Puțul e gata]. Un izvor de doisprezece coți a țîșnit de la patru coți adîncime“.

Și astfel, aurul din deșertul Kuban sporește la rîndul lui tezaurul egiptean.

În felul acesta, Egiptul, grație imperiului său întins și totodată inteligenței politice și previziunii lucide a ramesizilor, ajunge o țară foarte bogată. *Iliada* stă mărturie în acest sens ⁴⁴.

Această prosperitate va aduce zile tihnite, scumpe egiptenilor. La Per-Ramses, curtea va trăi în lux și îndestulare; templele divine, în primul rînd cel al lui Amon, zeul chezaș al victoriei, vor stăpîni mari bogății; ramesizii se vor strădui să amelioreze și condițiile de trai ale poporului, urmînd aici calea inițiată de Horemheb.

Marile orașe și curtea ramesizilor

Cele trei „regine“

Cele mai importante erau trei: Memfis, vechea capitală a regatului, care îl venera pe Ptah din timpurile cele mai vechi; Teba, capitala imperiului federativ al tutmosizilor și centrul de cult al marelui Amon; Per-Ramses, capitala marelui imperiu unificat al ramesizilor, cu un panteon cosmopolit.

Memfis, cel mai vechi oraș egiptean, întemeiat poate chiar de Narmer, își păstrează prestigiul vechimii. El reprezenta pentru egipteni orașul vîrstei de aur, orașul de reședință al suveranilor divini, care odihnesc în piramidele din apropiere. Dar mai era totodată și un oraș *modern*, unde ramesizii au locuit destul de des și pe care l-au dezvoltat. Portul său era foarte activ, iar arsenalul și meșteșugurile prospere. Era un oraș rezidențial, cu grădini și vile. El era și un oraș sacru, în centrul lui ridicîndu-se templul lui Ptah; la vest de acest templu, Ramses al II-lea și fiul său Khaemuaset au poruncit să se ridice un impunător palat al Jubileelor.

Teba cea mare, bogată și prestigioasă, e o capitală spirituală cu o influență uriașă. Teba e și orașul ai cărui conducători au respins în două rînduri invaziile de pe teritoriul național și au restabilit ordinea monarhică.

Pe malul drept se întinde uriașa zonă sacră a Karnak-ului (unde faraonii din toate timpurile au sporit, fiecare la rîndul lui, dovezile de credință față de Amon) și templul de la Luxor, construit succesiv de către Amenofis al IV-lea și Ramses al II-lea. Tot la Luxor se mai înalță și palatul regal, împreună cu reședințe luxoase înconjurate de grădini. Malul stîng al fluviului, între pămînturile cultivate și faleza libiană, e ocupat de marile necropole ale regilor, reginelor și prinților regali (îngropați în inima muntelui, începînd cu Amenofis I), „palatele de milioane de ani”: temple funerare, unde era celebrat zilnic cultul suveranilor, și mormintele înalților funcționari; acolo erau adunați, încremeniți pe vecie, într-o moarte ce nu era altceva decît aparență, membrii curții imperiale.

Teba era un oraș egiptean, dar și cosmopolit. Portul ei găzduia corăbii venite din țări îndepărtate, din Creta, Marea Egee, Grecia. Era un oraș plin de viață, din care ramesizii au vrut să facă în primul rînd un loc sacru.

Un imn, datînd din epoca lui Ramses al II-lea, o omagiază:

„Ea e regina orașelor, divine, ochiul lui Atum și ochiul lui Re. Teba e mai puternică decît oricare alt oraș. Ea a dăruit Țara unui singur stăpîn, mulțumită izbînzilor ei: cînd apucă arcul și prinde săgeata, nimeni nu se încumetă a lupta în preajma ei, din pricina mării sale puteri. Toate celelalte orașe îi slăvesc numele, ea le e stăpînă, mai puternică decît toate...

Teba e cel dintîi dintre orașe. Apa și țărîna erau în ea la începutul timpurilor⁴⁵; apoi s-a ivit nisipul, care a înconjurat cîmpiile și a făcut pămîntul de pe colina cea

dintii cînd a prins să existe pămîntul. Apoi au venit oamenii, care l-au locuit și au întemeiat toate orașele cu numele lor adevărat. astfel, toate celelalte orașe sînt sub stăpînirea Tebei, ochiul lui Re“⁴⁶.

Teba, cea mîndră, care vrea să sporească importanța clerului puternic al zeului ei.

Dar orașul *voit* de Ramses al II-lea să constituie centrul geografic și politic al marelui său imperiu este Per-Ramses, un oraș fără trecut, în întregime orientat spre noul viitor imperial al Egiptului, așa cum și-l închipuiau puternicii săi monarhi.

Oraș pestriț și bogat, unde se amestecau semințiile și zeii imperiului locuit de oameni care aparțineau tuturor raselor și vorbeau toate limbile. Oraș al palatelor și reședințelor impunătoare, al grădinilor, serbărilor și petrecerilor. La Per-Ramses se instalaseră curtea, familia regală și dregătorii regelui.

Palate, vile și grădini

Ramses al II-lea a mărit considerabil și a îmbogățit palatul de vară al lui Ramses I și Seti I. De dimensiuni vaste, el avea numeroase încăperi; planul lui de ansamblu poate fi înțeles dacă privim cu atenție planul palatului construit sub Ramses al II-lea lîngă templul său funerar, așazisul Rameseum, de pe malul stîng, al Tebei.

Partea centrală cuprindea o sală hipostilă, ale cărei coloane, care purtau numele lui Ramses, erau pictate în alb și albastru — culorile soarelui și cerului —, realizînd astfel contopirea suveranului cu cerul. La sud, un culoar larg ducea la sala tronului, tot hipostilă, rezervată audiențelor. Pereții celor două încăperi, aflate una în continuarea celeilalte, erau vopsiți în alb, iar pardo-seala, din cărămizi lustruite, scînteia în culori vii: galben și castaniu, albastru, roșu și alb. La

sud de a doua încăpere, sub un baldachin, era instalat tronul regal, din aur pur, la care se ajungea urcînd cîteva trepte; acestea, ca și baldachinul, erau decorate cu chipuri aparținînd unor seminții străine supuse. Pe ultima treaptă era reprezentat leul regal devorînd un dușman; pe pedestal era pictat în albastru un decor reprezentînd plante de mlaștină. La nord de hipostila centrală, o scăriță conducea la „balconul de apariții“, care îngăduia regelui, în ocazii oficiale, să se arate curtenilor și supușilor în toată măreția. La sud de sala tronului, o suită de încăperi constituia apartamentele private și cele ale familiei regale. Aici, decorația era mai intimă și mai caldă: pe pereții pictați în culori vii erau reprezentate păsările și animalele Nilului, precum și frumusețile haremului.

În partea de nord a palatului se întindea cartierul rezidențial. Vilele, înconjurare de grădini, erau niște clădiri destul de impunătoare. Fiecare din ele avea cîte o încăpere cu coloane, destinată primirilor, o sală de petreceri, orientată spre nord, cu un divan, o dală pentru sacrificii și un vas cu jeratic în centru; în sfîrșit, apartamentele intime — dormitoare, o sală de baie (cu o piatră netedă pentru spălat și rigole de evacuare, cabinete de toaletă cu scaune fixe sau mobile, într-o nișă mai retrasă). Pardoselile erau alcătuite adeseori din cărămizi plate, acoperite cu motive florale în culori vii. Din sala de petreceri se putea ieși pe terasă, orientată și ea spre nord, de unde adia o briză răcoroasă. Uneori, în vilele cele mai mari, apartamentele erau situate la etaj. Bucătăriile, locuințele slujitorilor și grajdurile se găseau în afara casei propriu-zise.

Vilele, ascunse privirilor de ziduri, erau înconjurare de grădini, pergole și bazine cu apă. Flora era luxuriantă și variată, cu atît mai mult cu cît, din vremea lui Tutmosis al III-lea, grădinarii regelui reușiseră să aclimatizeze soiuri siriene. Heleșteul (uneori chiar mai multe), unde pluteau lotuși azurii sau albi și înotau rațe albastre și pești multicolori, era adumbrit de arbori feluriți:

palmieri dum *, sicomori, salcîmi sălbatici, carubieri **, rodii, smochini, sălcii. Aceste heleșteie constituiau mîndria grădinilor egiptene. Alimentație cu grijă, cu apă din Nil, prin canale care brăzdau cîmpia, ele erau simbolul vieții și rodniciei, în această țară asediată de pustiuri. Grădini de zarzavaturi, grădini decorative (în care se cultivau crizanteme, flori de cicoare, măzăriche, margarete, mandragore, hibiscuși, maci), bolte de viță, alcătuiau în jurul caselor niște oaze de răcoare, colorate, armonioase și frumoase. Înțelepții laudă importanța grădinii pentru fericirea omului; iată ce scrie scribul Anii în sfaturile sale:

„Fă-ți o grădină înconjurată de straturi cu flori, pe lîngă ogorul ce-l ari. În ea să-adește pomi, care vor ocroti împrejurimile casei. Odihnește-ți privirile cu toate florile pe care le pot cuprinde ochii tăi, căci nu trebuie să te lipsești de nici una; fericit lucru cînd nu le părăsești“⁴⁷.

Familia regală

Femeile nu lipseau la curtea din Per-Ramses; provenind din familii înrudite sau aliate, ele alcătuiau, în jurul lui Ramses al II-lea, o pleiadă de tinere frumuseți, aduse aici de dragoste, politică sau legături de sînge (la care faraonii au ținut întotdeauna foarte mult). Este adevărat că Ramses fusese inițiat în plăcerile dragostei de la o vîrstă foarte fragedă, căci, așa cum am văzut ⁴⁸, tatăl său, Seti I, îi alcătuisese un harem de pe cînd avea zece ani!

Femeia căreia Ramses i-a arătat întotdeauna o mare considerație a fost mama sa, regina Tui, care încă mai trăia în anul 21 al domniei sale, căci s-a găsit o scrisoare adresată de aceasta

* Soi de palmier african, cu tulpina bifurcată (n. tr.).

** Arbore mediteranean, înalt de 10 metri, care produce fructul carub (n. tr.).

curții hitite, datînd din acest an. Ea a murit cu siguranță în anul 22 al domniei lui Ramses, în vîrstă de vreo șaizeci de ani. Regele pregătise pentru ea un mormînt mare și frumos în Valea Reginelor (Biban el Harim); pînă atunci, numai Satre, soția lui Ramses I și mama lui Seti I, mai fusese înmormîntată astfel în muntele situat la vest de Teba. Un sarcofag din granit roz închidea cele două racle prețioase care înconjurau trupul mumificat ale mamei marelui rege.

Ramses avea două surori: cea mai vîrstnică, Tya, „cîntăreață a lui Amon“, a fost destinată cultului acestui zeu la Per-Ramses; după căsătorie, soțul ei a fost numit de suveran „intendent al vistieriei și al turmelor din Rameseum“. În ceea ce privește sora mezină, Hentmire, Ramses a luat-o în căsătorie, ea devenind astfel „înalță soție regală“.

Soțiile

Într-adevăr, pentru prima dată faraonul dispunea de mai multe soții *oficiale*, numite „înalte soții regale“. A avut patru, poate chiar cinci soții: Nefertari, cea mult iubită; Isis-nefret, mama lui Merenptah, urmașul lui Ramses; Hentmire, sora lui; Maathorneferure, fiica regelui din Hati, și, fără îndoială, Bent-Anat, propria sa fiică, născută de Isis-nefret. Scandaloasă libertate de moravuri, se va spune. Lucrurile nu stau așa. Ramses era considerat un zeu, iar ceea ce părea firesc pentru un monarh divin nu putea fi tolerat în viața de familie a muritorilor de rînd, în cazul cărora „morală“ era foarte strictă.

Cît despre frumusețile haremului, simple concubine, acestea erau nenumărate, venite din întreg Egiptul și din toate colțurile imperiului.

Nefertari, căreia Ramses i-a arătat mereu o mare afecțiune și care a rămas pînă la moarte soția principală, era deja regină în anul 1 al domniei. Ea nu avea o ascendență regală, dar era o „doamnă nobilă“, provenind dintr-o mare

familie, poate de origine tebană; adeseori este numită „cea iubită de Mut“. Să aibă oare această denumire vreun raport cu Teba, unde Mut era perechea lui Amon, sau poate acest epitet constituie numai o paralelă, căutată, a titlului „cel iubit de Amon“, acordat soțului ei? Într-adevăr, încă din anul 1, ea îl însoțește pe Ramses al II-lea la Teba cu ocazia funeraliilor lui Seti I și asistă la numirea oficială a marelui preot al lui Amon, Nebunenef. În anul 3, basoreliefurile de pe noul pilon al templului din Luxor (așezat în fața construcției anterioare, ridicată de Amenofis al III-lea), o reprezintă, fină și grațioasă, așezată lângă suveran. Ea mai apare lângă acesta și în grupurile statuare de granit din prima curte a templului. Pentru ea, Ramses dispune să se construiască, în Valea Reginelor, cel mai frumos mormânt al necropolei. Aici, picturi în culori delicate multiplică și fac să dăinuie pentru eternitate imaginea plină de grație și silueta zveltă a reginei iubite, înveșmântată în rochii fine și străvezii de în alb, cu pliseuri rafinate și felurite, împodobită cu bijuterii prețioase, ale căror culori încă mai strălucesc; regina e înconjurată de zei, cărora le aduce ofrandele ce îi vor asigura nemurirea. Ramses îi consacră, ei și zeiței Hator, micul templu săpat în munte la Abu Simbel, în Nubia, aproape de templul impunător dedicat propriei sale persoane și lui Amon Re: „El a înălțat acest templu, săpat în munte, lăcaș etern, prea-înaltei soții Nefertari, cea iubită de Mut, pentru un timp veșnic și nesfârșit, Nefertari, de dragul căreia strălucește soarele“. Ramses immortalizează astfel dragostea ce-i poartă.

Nefertari a murit probabil în anul 24 al domniei, în orice caz în timpul decorării micului templu de la Abu Simbel, adică între anii 24 și 34.

A jucat oare regina vreun rol politic? Nu e imposibil.

Unele dintre titlurile care i-au fost acordate ne fac să ne gândim la aceasta, deoarece sînt chiar titlurile faraonului „la feminin“: „stăpîna Dublei

Țări“, „doamna Egiptului de Sus și de Jos“, „stăpîna tuturor ținuturilor“, „cea care îi mulțumește pe zei“. Rolul important pe care l-a jucat poate fi dedus din faptul că îl însoțește adeseori pe monarh în ceremoniile oficiale.

Pe de altă parte, anumite inscripții (îndeosebi cele sculptate pe pereții mormîntului ei) dezvăluie participarea reginei la ciclul etern solar și osirian, aidoma regelui, printr-o confuzie neîndoelnic voită. Astfel, pe pereții de nord și de vest ai sălii exterioare a mormîntului ei, se poate citi:

„Cuvinte rostite de Osiris, care domnește peste apus, Unennefer, stăpînul Țării Sacre, zeu mare, rege al muritorilor, stăpîn peste Țara Tăcerii: «Vin spre fiica mea mult iubită, doamna celor Două Țări, înalta soție regală, Nefertari-cea-iubită-de-Mut, dăruiască-i-se viață! Îi aduc în dar cel mai bun lăcaș din Țara Tăcerii, *în timp ce ea se ivește pe cer precum tatăl ei Re și se îndreaptă spre locul [ei] în Țara Sacră*. Veselă îi e inima în Locul Adevărului, după ce s-a alăturat Marii Eneade »“⁴⁹.

Un text sculptat pe un *șauabti** din steatit negru, conservat în muzeul din Cairo, spune mai pe scurt: „Osiris o *luminează* pe înalta soție regală pe care o îndrăgește, Nefertari-cea-iubită-de-Mut“⁵⁰ (text care dovedește și el sincretismul religios al epocii: actul esențial al lui Re, dăruirea luminii, care poate deveni și cel al zeului Osiris).

Într-un discurs al lui Anubis, întunecatul șacal funerar fiind reprezentat culcat deasupra pavi-

* Cuvînt (cu o etimologie necunoscută, interpretat chiar de egipteni prin *ușebti* — răspunzător) care desemnează o mică statueta ce îl însoțea pe mort în mormînt. Mai întîi, în vremea Imperiului de mijloc, șauabti-ul e considerat un fel de substitut al persoanei răposatului, iar mai tîrziu, în Imperiul Nou, aceste statuete se înmulțesc, ajungînd pînă la cîteva sute, îngrămădite în lăzi în mormînt și devenind un fel de sclavi postumi. Ele erau făcute din lemn, piatră, bronz, faianță albastră sau verde (n. tr.).

lionului ei, Nefertari apare în ipostazele tradiționale ale regelui mort, pe cale de a învia:

„Vino către mine. Îți voi dărui un loc în Țara Sacră. Te vei sui, *înconjurată de lumină, la cer, precum părintele tău Re*, după ce-ți vei primi podoabele pe creștet [coroanele] și ți se vor fi alăturat Isis, maica ta, împreună cu Neftis; ele îți vor desăvârși frumusețea după asemănarea părintelui tău, Re, și astfel te vei ivi strălucitoare în cer, precum el. *Necropola va fi luminată de razele tale*, în timp ce marea Eneadă divină, care se află în Țara Sacră, îți va face un loc. *Nut, maica ta*, te va slăvi precum pe Horakhty; spiritele din Pe și spiritele din Nekhen vor săvârși pentru tine ritul bucuriei, ca și tatăl tău, cel care domnește peste Apus. Marea Eneadă divină îți va apăra și trupul. Vino spre maica Isis, *te vei odihni pe tronul lui Osiris*, în timp ce zeii din Țara Sacră te vor primi. Inima ta se va veseli în fața veșniciei, o, Înaltă Soție regală, stăpîna Dublei Țări, care domnești peste toate țările, Nefertari-cea-iubită-de-Mut“ ⁵¹.

Frumoasa regină se va contopi cu soarele și se va așeza pe tronul lui Osiris, ca și faraonul. Asimilarea reginei cu Re, urmînd diverse modalități, este o idee persistentă; în inscripția sculptată pe capacul sarcofagului ei, aflat în prezent la muzeul din Torino, se mai spun următoarele (regina e cea care vorbește):

„Re însuși mă purifică, în timp ce *maica mea Nut* mă întîmpină cu bucurie, iar eu sint călăuzită pe calea celor două zări“ ⁵².

Un alt avatar postum al lui Nefertari: ea va putea deveni una dintre „Stelele nepieritoare“, care scînteiază pe cer; dar aceasta era, se pare, o devenire mai obișnuită, fiind cerută și pentru Isis-nefret: „Fie ca ea să trăiască la fel ca Sotis

[Sirius]! Fie ca ea să suie la cer printre aștri! Fie ca ea să vegheze dinaintea lui Khepri *! Ștea unică în preajma coapselor lui Nut"⁵³.

Așadar, Nefertari a fost oare un „cap politic“, egeria imperiului? Sau este vorba numai de un straniu dialog de iubire, care ne-a parvenit după milenii? Paralelismul evident al epitetelor, anumite acte oficiale și devenirea eternă a lui Ramses, împreună cu soția sa favorită, par căutate, voite, poate ca să immortalizeze mai bine o uniune care se dorea totală. Nefertari a fost o soție foarte iubită, căreia faraonul, soțul ei, i-a acordat în timpul vieții și după moarte mari privilegii, rezervate pînă atunci monarhilor.

Ramses urma să ia de soție una din fiicele dăruite de Nefertari, prințesa Merit-Amon („cea iubită de Amon“). În realitate, Ramses se va căsători cu cel puțin trei din fiicele lui, cu care va avea copii. El era deci, în același timp, tatăl și bunicul acestora. Numai un zeu putea face așa ceva.

La moartea reginei Nefertari, Isis-nefret deveni regina principală, la fel ca Hentmire, sora regelui, care a jucat, se pare, un rol mai șters.

Interesantă și neobișnuită este figura lui Bent-Anat, fiica cea mai mare a lui Isis-nefret și a lui Ramses, cu care acesta s-a căsătorit. Numele ei înseamnă în limba cananeeană „slujitoarea lui Anat“ (sau Astarte), o nouă mărturie a cosmopolitismului religiei egiptene, voit de Ramses. Locul ei la curte era destul de important, deoarece ea pare să fi fost „Înaltă Soție regală“, în același timp cu mama ei. Pe o stelă rupestră descoperită la Assuan, care datează din anul 24 sau 30 al domniei, Isis-nefret este reprezentată împreună cu Bent-Anat, amîndouă purtînd același titlu. Cîțiva ani mai tîrziu, tot pe o stelă rupestră, descoperită în carierele din Jebel Silsileh, „cele două regine“ se află alături de Ram-

* Zeu fundamental, reprezentat sub forma unui scarabeu; unit cu Re și Atum, are semnificația soarelui care răsare (n. tr.).

ses al II-lea ⁵⁴, la sărbătorirea celui de al doilea jubileu.

Isis-nefret a murit cam prin anul 34 al domniei și a ajuns la rîndul ei în „casa veșnică” din Valea Reginelor. Rolul principal le va reveni atunci celor două fiice-soții: Merit-Amon și Bent-Anat, poate o modalitate, pentru Ramses, de a rămîne credincios afecțiunii care îl lega de mamele acestora!

Haremul și concubinele

Regele mai dispunea și de un foarte important harem de concubine, egiptene sau fiice ale unor suverani străini. Dacă soțiile oficiale își aveau reședința la Per-Ramses, unde mai erau poate admise și cîteva concubine importante sau privilegiate, pentru celelalte fusese construit un vast harem la Miur, la intrarea în Fayum. Era un fel de „rezervație” comodă, situată în afara capitalei (fără îndoială, Ramses nu voia să amestece prea mult treburile statului cu plăcerile amoroase), unde erau trimise și acele concubine care, înaintînd în vîrstă sau din alte pricini, încetaseră să-i mai placă. Locul fusese ales, din cîte se pare, pentru faptul că în acea zonă fertilă se puteau practica sporturile favorite — vînătoarea și pescuitul. Astfel, toate plăcerile se aflau reunite pentru destinderea unui suveran puternic. Miur era „odihna războinicului”.

Acest harem era administrat de către un „intendent al haremului”, uneori supravegheat, la rîndul lui, de un delegat al faraonului. Această adevărată instituție regală avea pămînturi, turme și necesita serviciile unui numeros personal de scribi, funcționari și muncitori.

Femeile haremului nu leneveau așteptînd vizita stăpînului lor regal; ele torceau lînă, țeseau și supravegheau treburile gospodărești. Nu se știe cîte erau, probabil multe. Imperiul era vast, regii și prinții doreau să intre în grația puternicului faraon, iar o fată frumoasă constituia un

dar apreciabil. Se poate lesne imagina atmosfera care domnea la Miur: cosmopolită, gălăgioasă și agitată, plină de intrigi și de gelozii. Puține dovezi ne-au parvenit însă despre viața intimă a haremului regal.

O descendență numeroasă

Ramses a avut, firește, foarte mulți copii. E necesară o mare strădanie din partea egiptologului care încearcă să pătrundă în intimitatea acestui trecut depărtat. Singurele „registre“ de nașteri pe care le avem sînt constituite din basoreliefurile templelor și stelelor sau picturile mormintelor; mai ales în templele din Egipt și Nubia au fost sculptate liste ale prinților regali, care dezvăluie măcar ordinea nașterilor, dar ele nu sînt niciodată complete. La Wadi es Sebua sînt numiți treizeci de prinți, la Abydos douăzeci și nouă, la Rameseum douăzeci și trei, la Luxor optsprezece, la Abu Simbel și Derr opt, iar la Tanis cinci. Egiptologii moderni alcătuiesc, nu fără dificultăți, liste sinoptice ale acestei progeturi abundente, apoi discută și în final cad de acord asupra unui număr oficial de cincizeci de fii și cincizeci și trei de fiice — numai aceia reprezentați oficial pe monumente. Cît despre ceilalți, nu se poate stabili nimic precis.

Nefertari i-a dăruit regelui patru fii și două fiice; toți șase sînt reprezentați pe peretele exterior al micului templu de la Abu Simbel, de o parte și de alta a intrării, între statuile regelui și reginei, un adevărat tablou de familie.

Se pare că fiii reginei Nefertari au murit cu toții la o vîrstă fragedă; în orice caz, din cîte cunoaștem, nici unul nu a jucat vreun rol important, poate cu excepția primului născut, Amenherkhepesef („Amon e pe brațul lui“), care se intitulează „fiul cel mai mare al regelui, născut din trupul lui, cel dintîi fiu regal, născut din trupul lui“; într-adevăr, el este întotdeauna primul pe listele prinților. Dacă, așa cum ne

putem închipui, numele lui a fost schimbat în Setherkhepeșef („Seth e pe brațul lui”) — substituirea lui Amon cu Seth a intervenit, cu siguranță, și în cazul numelui celui de al optulea fiu al lui Ramses Sethemuia — atunci fiul cel mai vîrstnic trăia încă în anul 21 al domniei. Într-adevăr, o scrisoare trimisă prin grija sa regelui hitit a fost găsită la Bogaz-köi. Poate mai trăia încă și în anul 53 al domniei lui Ramses; un *ostracon**, păstrat în prezent la Luvru, menționează un prinț, pe nume Setherkhepeșef, purtînd titlul de *repat*, care este poate cel acordat uneori coregentului. El ar fi putut fi considerat așadar și urmaș la tron (?) deși nu a deținut probabil un loc important în viața politică, sau în orice caz nu ne-a parvenit în această privință nici o mărturie concludentă.

În schimb, doi dintre cei trei fii ai reginei Isis-nefret au avut un destin măreț.

Cel mai vîrstnic, Ramses, n-a lăsat nici el vreă mărturie. Dar, pe pereții unei capele rupestre din Jebel Silsileh, Ramses al II-lea și Isis-nefret sînt reprezentați împreună cu cel de al doilea fiu al lor, Khaemuaset, și cu Bent-Anat, în fața zeilor din Memfis, Ptah și Nefertum **; inscripția, care datează probabil din anul 36 al domniei, îl menționează pe „fratele său mai mare [e vorba de Khaemuaset], *repat*, scrib regal, mare căpetenie a oștirii și *fiul cel dintîi* al regelui, Ramses”. S-ar putea spune: prin urmare Setherkhepeșef murise, ceea ce contrazice dovezile precedente.

* Egiptenii adunau fragmente de calcar sau recuperau cioburi de teracotă, pe care apoi scriau sau desenau. Aceste *ostraca* (singular *ostracon* — „ciob”, „cochilie” în lb. greacă) erau denumite „papirusul săracului”. Pe ele pot fi citite conturi, scrisori, liste de lucrători, tot ceea ce e legat de viața obișnuită; s-au găsit de asemenea copii după opere literare, desene cu caracter satiric etc. De multe ori, artiștii, supuși unor reguli stricte cînd decorau mormintele, dădeau frîu liber imaginației pe aceste ostraca, creînd astfel o artă vie și spontană (n. tr.).

** Zeu tînăr așezat pe o floare de lotus, uneori identificat cu soarele, fiu al lui Ptah și Sekhmet în triada de la Memfis (n. tr.).

Trebuie să considerăm însă acest termen de „fiu dintii“ ca aparținând de fapt, în acest caz, descendenței lui Isis-nefret. Cît despre titlul de *repat* dat prințului Ramses, acesta poate fi găsit într-o inscripție care explică o scenă asemănătoare la Assuan, datînd din anul 39 al domniei. Aceasta pare să dovedească faptul că titlul nu-l desemnează întotdeauna pe coregentul oficial (așa cum încearcă să stabilească o teorie recentă), ci pe unul dintre fii, cu însușiri deosebit de remarcabile; în anumite cazuri, titlul poate fi aplicat și coregentului.

În orice caz, rămîne deschisă posibilitatea ca primii-născuți ai lui Nefertari și Isis-nefret să fi fost considerați moștenitori ai tronului. Se pare însă că Ramses al II-lea ar fi modificat această primă alegere, care era condiționată pînă atunci de ordinea nașterii.

Într-adevăr, mult mai evident, cel puțin din punctul nostru de vedere, este rolul jucat de cel de-al patrulea fiu de pe listele princiare, Khaemuaset („cel ce se ivește strălucitor în Teba“), care deține un loc important pe lângă tatăl său, acesta dorind, după toate aparențele, să-l numească succesor.

Fiind cel de-al doilea fiu al lui Isis-nefret, el s-a născut, desigur, în timpul coregenței lui Ramses. A participat împreună cu el, așa cum am văzut ⁵⁵, pe cînd era în vîrstă doar de patru ani, la campania din Nubia condusă de tatăl său. La douăzeci de ani a devenit preot *sem* al lui Ptah ⁵⁶. Foarte apropiat de Ramses al II-lea, el este, potrivit unei inscripții din templul din Bet el Wali, „fiul regelui, trup din trupul lui, iubit de el, sămînță divină izvorită din taurul cel prea puternic, Khaemuaset“ ⁵⁷. În textul sculptat pe o stelă naoforă descoperită la Sераpeum ⁵⁸, el este „*repat* în fruntea Țării Duble, pe locul lui Geb“ ⁵⁹ și, pe o statuie aflată în muzeul din Viena, „chipul lui Horus“ ⁶⁰, titluri care îl desemnează drept demnul urmaș al lui Ramses al II-lea.

Tot el a fost cel care va organiza, între anii 30 și 42, primele cinci jubilee regale. Cu aceste privilejii, îi putem vedea împreună, în capelele rupestre de la Assuan și Silsileh, pe Ramses și Khaemuaset aducând ofrande zeilor.

Funcțiile pe care le-a deținut erau multiple, iar importanța lui de netăgăduit. El a fost desemnat de rege drept mare preot al lui Ptah la Memfis și, cu acest titlu, a fost însărcinat cu paza mormintelor taurilor Apis. O mare inscripție dedicatorie îi laudă harurile și faptele săvârșite în vechea capitală:

„Preotul sem, fiul regal Khaemuaset, zice: « Sînt un vajnic *moștenitor*, un paznic neobosit, plin de înțelepciune în tot ce săvîrșește, *iubit și ales încă din pruncie*, cel ce l-a crescut pe Apis viu în preajma lui Ptah și care a fost lăudat pentru faptele lui de către Iunmutef⁶¹, pe cînd era un tînăr cumpănit... » Preotul sem, fiul regal Khaemuaset, mai zice: « O, preoți sem și mari preoți din Memfis, înalți dregători ai templului lui Ptah, părinți divini și preoți precurați, părinți superiori ai templelor, slujitori ai zeului și preoți-lectori... o, voi toți scribii care îl cunoașteți pe marele zeu... [voi toți] aceia ce vă veți afla în fața zeului cînd veți pătrunde în templu, unde m-am străduit pentru Apis cel viu, vi se va arăta atunci ce am făcut pentru el și este săpat în zidul de piatră, ca un lucru binefăcător și măreț, unic și fără de pereche, lăsat limpede în scris în marea sală a serbărilor, dinaintea acestui templu, pentru zeii ce sălășluiesc într-însul... Am făurit o statuie din aur și felurite nestemate. Am hotărît ca pentru el să fie adusă o ofrandă divină în fiecare zi, în timpul sărbătorilor cerului și la început de an, aceasta în fiecare an, pe lângă ofrandele ce-i sînt obișnuit aduse.

L-am înzestrat cu preoți puri și preoți-lectorii... I-am ridicat un mare tron de piatră în fața templului, ca să se odihnească în timpul zilei, după ce s-a împreunat cu pământul. I-am înălțat și un altar mareț, alături de tron, din preafrumos calcar de Tura, [un altar] pe care sînt sculptate ofrandele divine și tot felul de alte lucruri bune și frumoase... Toate acestea vă vor fi binefăcătoare și veți gîndi că ceea ce s-a făcut pînă atunci merită a fi disprețuit »⁶².

Se pare, prin urmare, că prințul a desfășurat la Memfis o activitate neobosită.

Egiptologul Auguste Mariette a găsit, în timpul săpăturilor de la Serapeum, un grafitto pe peretele încăperii funerare a unui Apis, cu o dată: anul 55, pe care i l-a atribuit domniei lui Ramses al II-lea⁶³. În această încăpere se afla un sarcofag, în care au fost găsite rămășițele unui corp omenesc. Mariette a tras concluzia cam pripită că era vorba de rămășițele lui Khaemuaset, mort într-adevăr în anul 55. Este însă prea puțin probabil ca un prinț să fi fost înmormîntat în Serapeum, chiar dacă era vorba de Khaemuaset, legat, prin funcția sa de preot *sem*, de mormintele taurilor Apis. Problema s-a rezolvat mai tîrziu o dată cu descoperirea adevăratului său mormînt, la Kafr el Batran, nu departe de marea piramidă⁶⁴. Oricum, este posibil să i se fi dedicat o capelă funerară în necropola taurilor sacri. Pe o falsă ușă de granit, descoperită la locul săpăturilor, pot fi citite următoarele „urări” funerare, în forma unor strofe de imn religios:

— În dreapta: „Trăiască preotul sem, fiul regelui, Khaemuaset, precum trăiește și stelele în trupul lui Nut și fie ca el s-o vadă pe Hator, stăpîna cerului”.

— În stînga: „Trăiască preotul sem, fiul regelui, Khaemuaset, precum trăiește în Nut cerul înstelat”⁶⁵.

Astfel, o devenire stelară îi este făgăduită prințului, ca și mamei sale Isis-nefret și personajelor deosebit de importante din preajma regelui.

Faptul că mormîntul lui Khaemuaset a fost găsit în apropierea mării piramide se datorează desigur activităților sale importante la Memfis și, de asemeni, interesului manifestat de acest prinț, cu calități de istoric conștient de măreția țării sale, față de monumentele vechi; la porunca tatălui său, el a urmărit restaurarea textelor înscrise în piramidele regale din dinastiile a V-a și a VI-a. De aceea, în piramida lui Unas (ultimul suveran din dinastia a V-a) a fost descoperită titulatura lui Ramses al II-lea, deasupra textului următor:

„Maiestatea Sa a poruncit ca marele preot al lui Ptah, preotul sem, fiul regal Khaemuaset, să așeze la locul lui numele regelui Egiptului de Sus și de Jos, Unas, căci numele lui nu mai putea fi aflat în fața piramidei — să facă să dăinuie monumentele regilor Egiptului de Sus și ale regilor Egiptului de Jos și să făptuiască astfel ca să fie din nou ridicate acelea căzute în paragină“⁶⁸.

Inscripții analoage au mai fost sculptate și lucrări identice de asemeni îndeplinite la piramidele regilor Djoser (dinastia a III-a), Șepseskaf (dinastia a IV-a), Userkaf, Sahure, Neuserre (dinastia a V-a).

Această activitate deosebită de istoric, filolog, arheolog — în fond de egiptolog — s-a extins și asupra altor monumente ale trecutului, care îi poartă inscripția personală. Astfel, pe una dintre numeroasele statui ale prințului Kauab, fiul lui Keops (păstrată actualmente în muzeul din Cairo), se mai poate încă citi, pe partea anterioară a tronului, inscripția antică, în timp ce pe celelalte trei laturi ale soclului Khaemuaset și-a gravat propria lui inscripție. Ramses al II-lea a fost întemeietorul unui adevărat „Depar-

tament al antichităților“, condus de fiul său; el se interesa de tot ceea ce privea măreția, prezență sau trecută, a patriei sale.

Khaemuaset a fost fiul preferat, moștenitorul ales de timpuriu și pregătit pentru putere. Dar, în anul 55 al domniei tatălui său, care avea atunci aproape optzeci de ani, el moare. Această moarte a învăluit desigur în multă tristețe ultimii ani ai suveranului sau, cel puțin, așa presupunem!

Prințul era foarte popular; reputația lui de savant a fost durabilă și, treptat, în jurul persoanei lui s-a țesut o legendă. Într-adevăr, cu mult mai târziu textele a două papirusuri datînd din epoca romană povestesc *Minunatele aventuri ale lui Satni-Khaemuaset*, „contemporan“ cu Ramses al II-lea și mare preot al lui Ptah la Memfis. Cu ajutorul unui vrăjitor și după numeroase aventuri, eroul găsește o carte sacră, un „manuscris întocmit de zeul Thot însuși“, care e o carte de vrăji foarte puternice. Apoi, împreună cu fiul său Senosiris, și el mare magician, efectuează o „coborîre în iad“, cea dintîi.

Acest text dovedește cît de mult a durat amintirea lui în memoria egiptenilor, care au făcut din el un personaj priceput, inteligent, savant și prin urmare deținător al tainelor magiei.

La moartea lui Khaemuaset, fratele său, Merenptah, a fost considerat, atît la Per-Ramses, cît și la Memfis, moștenitorul tronului. El era cel de al doilea fiu al lui Isis-nefret, al treisprezecelea prinț menționat pe listele din temple și al treilea succesor desemnat de faraon (după Amonherkepeșef și Khaemuaset).

El își ajuta deja tatăl la îndeplinirea anumitor îndatoriri administrative în capitală. Titlurile pe care le-a deținut dovedesc alegerea făcută de Ramses: era „*repat*, conducător al Țării Duble, scrib regal, păstrător al sigilului, mare căpetenie a oștirii, fiu regal, Merenptah“⁶⁸. Ca și fratele său, se mai ocupa și de mormintele taurilor Apis.

În momentul cînd Ramses i-a conferit epitetul de „fiu cel mare al regelui“, Merenptah a crezut de cuviință, pentru a anunța această hotărîre,

să poruncească gravarea unei serii de scarabei ⁶⁸ cu următoarea inscripție:

„*Repat*, cel ce șade pe locul lui Geb, moștenitorul lui, sămînță divină ieșită din taurul puternic, pămîntul Egiptului și țările străine fiind adunate în pumnul lui, cel ce veghează să fie aduse ofrande lui Maat ⁶⁹, tuturor zeilor, unicul, cel fără de pereche, ce i-a adus în puterea lui pe prinții tuturor semințiilor străine, cel dintîi din Țara Dublă... care conduce cele Două Țărmuri, scrib regal, mare căpetenie a oștirii, fiul regal, Merenptah, fie ca el să trăiască veșnic!“ ⁷⁰.

Pe o stelă descoperită la Serapeum, datînd de la sfîrșitul domniei lui Ramses al II-lea și ridicată în numele prințului, acesta este numit din nou „scrib regal, *repat*, mare căpetenie a oștirii, *fiul cel mare al regelui*, care aparține trupului său, Merenptah“ ⁷¹.

Astfel, el a moștenit titlurile care aparținuseră succesiv lui Amonherkepeșef și Khaemuaset, acestora adăugîndu-li-se chiar titlurile suveranilor. Influența lui Merenptah asupra vîrstnicului său tată a fost neîndoielnic mare. În timpul ultimilor doisprezece ani ai domniei, el a devenit în fapt adevăratul administrator al imperiului. Avea aproape șaizeci de ani.

Dacă Nefertari a fost cea mai iubită dintre soții, se pare însă că voința suveranului era să-i asocieze la putere pe fiii lui Isis-nefret.

Dintre cei patru fii ai lui Nefertari, s-a mai distins încă unul, în afară de Amonherkepeșef: este vorba de Meri-Atum („cel iubit de Atum“) care a avut o carieră comparabilă cu aceea a lui Khaemuaset. Dar legăturile dintre el și tatăl său par să fi fost mai degrabă afective decît politice. În inscripția sculptată pe stîlpul dorsal al unei statui (conservată în muzeul din Berlin), prințul este numit: „cei doi ochi ai regelui, cel care se află în fruntea Egiptului de Sus și de Jos și la vorbele căruia lumea se bucură, marele

preot al lui Re, cel cu mâinile curate, Meri-Atum“⁷². Meri-Atum a fost marele preot al lui Re la Heliopolis. Astfel, fiii suveranului sînt titulari a două dintre cele trei centre religioase mai importante ale Egiptului, Memfis și Heliopolis.

În ceea ce-i privește pe ceilalți, ei au primit cu toții diferite însărcinări la curte.

Cît despre fiicele lui Ramses, există și în cazul lor liste asemănătoare acelor stabilite pentru prinți, dar ele sînt mai scurte. Dintre cele cincizeci și trei de fiice identificate de istoricii moderni din studierea ansamblului monumentelor, numai douăzeci și șase sînt numite pe lista de la Abydos (templul funerar al lui Seti I), șaisprezece la Luxor, unsprezece la Wadi es Sebua, nouă la Abu Simbel și Derr, trei la Rameseum, iar un ostracon păstrat la Luvru citează cincisprezece. Cu excepția acelor luate în căsătorie de propriul lor tată, despre ele se cunoaște foarte puțin.

Familia lui Ramses a fost mare, generoasă și bogată. În ceea ce o privește, strădania egiptologilor nu a luat încă sfîrșit. Descoperirea de documente noi va îngădui poate curînd să cunoaștem toate aceste personaje care constituie descendența foarte numeroasă a marelui rege, precum și viețile și funcțiile lor.

Dregătorii regelui

Pentru înalții demnitari ai imperiului, viața la Per-Ramses pare plăcută și ușoară.

Diferite texte și imagini o descriu cu încîntare. Astfel, pe un ostracon, este reprezentat un bărbat stînd într-un car și inspectîndu-și domeniile, precedat de vestitorii săi negri.

Iată ce spune textul:

„Liniștește inima lui Amon cu inima ta.
Îți va hărăzi o bătrînețe fericită; vei
avea o viață plină de plăceri pînă ce vei
atinge starea de *imahu*“⁷³ cu buzele rumene,

mădularele puternice și privirea încă ageră. Înveșmîntat cu in subțire, te vei sui în car, purtînd în mînă un toiag de aur, ținîndu-ți toiagul cel nou și hamurile din piele de Siria; înaintea ta vor goni vestitorii negri, ca să-ți împlinească dorințele. Vei coborî pe rîu în corabia ta din lemn de cedru, înzestrată cu de toate, de la prova pînă la pupa. Vei ajunge la palatul ce ți l-ai ridicat pentru folosul tău. Te vei îndestula cu vin și cu bere, cu pline și cărnuri, vor fi înjunghiați boi și deschise urcioare cu vin; cîntece plăcute vor sui «în» fața ta. Marele meșter al miresmelor te va unge cu uleiuri dulci, mai-marele peste viile tale îți va aduce ciorchini, intendentul ogoarelor tale îți va aduce păsări, iar mai-marele pescarilor tăi pește. Corăbiile tale se vor întoarce din Siria încărcate cu tot soiul de bunătăți. Staulul tău va fi plin de viței. Gospodăria ta va înflori. Tu vei dăinui, în timp ce dușmanul tău va pieri. Cel ce-ți va căuta pricină va fi neputincios; vei fi călăuzit dinaintea Eneadei și vei fi găsit neprihănit” 74.

E suficient, de asemenea, pentru a înțelege... sau a invidia această existență de bogăție și lux (datorată prosperității imperiului), să privim scenele pictate pe pereții mormintelor particulare situate pe malul stîng al Tebei. În felul acesta, devenim martorii îndatoririlor și distracțiilor celor care alcătuiau anturajul regelui.

Marii dregători erau numeroși și aveau diverse funcții. Administratori, comandanți ai armatelor, „africani“, cu toții contribuiau, în Casa regelui, la conducerea vastului imperiu.

Vizirii la putere

Personajul central al administrației rămîne vizirul, sau mai degrabă vizirii, căci Tutmosis

al III-lea a considerat necesar să dubleze această funcție, numind un vizir pentru Egiptul de Sus și altul cu înputerniciri pentru Egiptul de Jos. Funcția era importantă. Tutmosis al III-lea, în discursul adresat vizirului Rehmire în ziua numirii acestuia, insistă asupra măreției și diversității funcției de îndeplinit și cu precădere asupra guvernării potrivit normelor justiției:

„Vezi, vizirul e arama care apără aurul casei stăpînului său⁷⁵; el nu-și pleacă privirile dinaintea înalților funcționari și a judecătorilor și nu-și ia drept client pe oarecine... Cît despre tine, tu vei veghea ca toate să fie împlinite după lege și de asemeni fără părtinire, împărțind dreptate fiecăruia. Un judecător trebuie [să trăiască] cu chipul descoperit, căci apa și vîntul împrăstie știrea a tot ce a făcut și toată suflarea îi cunoaște faptele“⁷⁶.

Acestor îndatoriri morale li se alătură numeroase alte îndeletniciri materiale.

Vizirul primește un raport despre toate plîngerile ajunse la rege, cu condiția să fi fost prezentate în scris. El trimite solii regelui la nomarhi și primari, pentru inspecții considerate utile.

El numește toți comisarii din Egiptul de Sus și de Jos; aceștia îi redactează la fiecare patru luni un raport despre tot ce se întîmplă și îi transmit toate documentele sosite de la tribunalele circumscripției lor.

Tot el convoacă armata, ca să-l escorteze pe rege, atunci cînd acesta urcă sau coboară cursul Nilului. El dă instrucțiuni trupelor și îi primește în audiență pe toți comandanții, de la primul și pînă la ultimul.

El dă poruncă să fie tunși copacii, la cererea Casei regale și tot el ordonă nomarhilor să se înceapă aratul sau secerișul.

El conduce și supraveghează toate nomele: creează funcții, stabilește averile templelor și încheie toate contractele.

El adună impozitele datorate regelui; deschide ușa Casei aurului, împreună cu păstrătorul sigiliului; asistă la sosirea tributurilor de pe tot cuprinsul țării; face recensământul tuturor turmelor de vite; inspectează rezervoarele de apă potabilă și proviziunile de alimente solide, o dată la zece zile.

Lui i se prezintă rapoarte asupra răsăritului lui Sotis, revărsărilor Nilului și căderii ploilor.

El trimite toți solii palatului regal, administrează cele Două Țări când regele este într-o expediție militară, întocmind atunci un raport Maiestății Sale despre situația din țară. El aplică sigiliul pe toate decretele regale ⁷⁷.

Vizirul controlează prin urmare toate mecanismele administrative ale statului și se află într-o legătură strinsă cu suveranul.

Unul dintre personajele cele mai de vază ale imperiului, sub Seti I, a fost vizirul Paser, care va mai rămîne în funcție, la începutul domniei lui Ramses al II-lea, încă vreo douăzeci de ani.

El era fiul marelui preot al lui Amon, Nebneteru. Mama lui, despre care nu cunoaștem mai nimic, era probabil de origine memfită. Prin familia lui, Paser avea deci legături cu două dintre marile orașe ale Egiptului, iar pe de altă parte, cu înaltul cler teban. Era, de la început, un personaj interesant. Potrivit inscripțiilor găsite, se pare că era foarte apropiat de Seti I, pe care îl cunoștea de multă vreme; el îi adresează un imn suveranului, la încoronarea căruia asista deja, iar acesta chiar din prima zi de domnie îi acordă cel mai înalt rang.

„Salut ție, rege al Egiptului, soare al celor Nouă Arce. Tu ești zeul care se hrănește cu adevăr și cu dreptate, care știe ce tănuiesc inimile și care cîntărește trupurile, cunoscînd ce ascund ele, înțelept precum Stăpînul celor opt ⁷⁸, știutor ca Ptah, întemeietorul meșteșugurilor. Inima Maiestății Sale a cunoscut fericirea după ce bucuria s-a împreunat cu el, în timp ce

veselia domnea la palat; el simțea aceeași plăcere ca și zeul Re în inima celor două zări ale sale. Mama sa, Maat, îi ocrotea mădularele când s-a ivit cu Marea Magiciană [*uraeus-ul* regal]; aceasta era la locul ei între cele două sprâncene, iar șarpele Mehen⁷⁹ pe creștet; el a primit, o dată cu sceptrul și flagellum-ul, rangul tatălui său Geb. [Zei] strigau în ceruri, curtea era în sărbătoare; dregătorii din Heliopolis își arătau fără încetare bucuria; Karnak se veselea, Amon-Re mai cu seamă, când își văzu fiul suit pe tronul său; el i se așează dinainte, cu inima plină de fericire, săvârșind minuni pentru Maiestatea Sa: făcu să înverzească [pentru el] Egiptul de Sus și de Jos, Apusul și Răsăritul fiind unite.

Maiestatea Sa porunci atunci ca «slujitorul de față» [Paser] să devină Prietenul dinții al palatului regal și să fie numit intendent al domeniului, mare preot al Marii Magiciene și să se reînnoiască pentru el funcțiile de Primar al Orașului [Teba] și de vizir⁸⁰.

Potrivit acestui text, nu pare deci imposibil ca Paser să fi fost deja vizir în timpul scurtei domnii a lui Ramses I.

În mormântul său, situat pe malul stîng al Tebei, el a poruncit (ca și îndepărtatul său predecesor, Rehmire) să fie reprezentate ceremoniile care au marcat numirea sa oficială în funcția de vizir; în cursul unei scene, i se oferă o statuie a lui Seti I, iar unul dintre demnitarii Curții îi spune:

„Maiestatea Sa se bucură de fiecare vorbă ce-o rostești. Tu ești ochii regelui Egiptului de Sus și urechile suveranului Egiptului de Jos, un om care aduce binefaceri stăpînului său. Tu «deschizi inima» tuturor treburilor [cunoști în amănunțime

tot ce se întâmplă], iar învățătura ta se răspîndește în atelierele meșteșugarilor ⁸¹“.

El reprezintă o legătură vie între popor și faraon:

„I se spune ce e în toate inimile, nimic nu-i rămîne ascuns lui, cel care umple urechile lui Horus [regele] cu întregul adevăr; vorbele lui aduc numai bucurie“ ⁸².

Deși locuia la Per-Ramses, Paser venea adeseori la Teba ca să supravegheze lucrările de construcție a mormîntului regal... și a propriului său mormînt. Se pare că a împărțit cu adevărat dreptatea și a guvernat plin de înțelepciune, căci era foarte popular în rîndurile lucrătorilor șantierului teban de la Deir el Medineh.

Slujitor credincios, om de încredere al regelui, el a fost un curtean desăvîrșit. Se pare că, în ciuda legăturilor avute cu clerul teban, a urmat noul curent religios care intenționa să redea o măreție oficială cultului heliopolitan și memfit. Două dintre monumentele descoperite, care fac referire la el, sînt interesante în această privință.

Unul este o statuie care îl reprezintă pe Paser în chip de orant, oferind o stelă (temă tradițională încă de la începutul dinastiei a XVIII-a) pe care este sculptat un imn. Această ofrandă nu-i e adusă lui Amon, așa cum se întâmpla adeseori, ci lui Re-Horakhty, zeul din Heliopolis:

„Adorîndu-l pe Re-Horakhty cînd suie în orizontul de răsărit al cerului, prin Osiris, primarul orașului, vizirul Paser, cu vorba cumpănită, zice: «Salut ție zeul al orizontului, în zorii tăi strălucitori, tu care renaști dimineța mereu tînăr, berbec viu, început a tot ce există, primordial, părinte al zeilor; tu ai luminat pămîntul cu razele divinelor tale mădulare, o, măreață putere care sălășluiești în ceruri. Fie să faci astfel ca eu să mă duc și să mă întorc în această necropolă în fiecare zi; îngăduie-mi să te contemp lu cînd te

sui și să-ți aduc mulțumiri cînd cobori în orizontul [tău]; fie să mă pot îndrepta [din nou] spre casa celor vii, iar inima să-mi rămînă în piept și să nu mă părăsească în tot timpul veșnic »“ ⁸³.

Astfel, zeul din Heliopolis e rugat să împlinească dorințele funerare esențiale: libertatea de mișcare în lumea de dincolo, posibilitatea de a reveni pe pămînt, tovărășia astrului luminii și al vieții.

Celălalt monument este o statuie din granit cenușiu, aflată în prezent la muzeul din Cairo, care îl reprezintă tot pe vizirul Paser. Pe o latură a soclului este sculptată obișnuita rugăciune, adică formula potrivit căreia regele e chemat să aducă o ofrandă zeilor, pentru ca aceștia, la rîndul lor, să-i acorde bunăvoință personajului reprezentat. De data aceasta, ceea ce merită să fie remarcat, apelul e adresat mai întîi celor trei zei ai trinității rameside: „*Amon-Re*, stăpînul tronurilor Dublei Țări, *Re-Horakhty-Atum*, stăpînul celor Două Pămînturi, heliopolitanul, *Ptah*, cel-care-stă-la-miazăzi-de-zidul-său, stăpînul vieții din Țara Dublă“ ⁸⁴. Sînt numite apoi, alte divinități ale panteonului: Thot, Neith *, Marea Magiciană, Osiris, Sokaris **...

Se înțelege că Ramses a dorit să-și păstreze în preajmă, după urcarea pe tron, un bun cunoscător al manevrelor politice și al afacerilor, care-i fusese și tovarăș fidel tatălui său și un curtean angajat în mișcarea spirituală care a marcat imperiul.

* Zeiță arhaică egipteană, de origine saită, venerată mai întîi ca divinitate cinegetică, iar apoi ca zeiță a războiului și totodată ca ocrotitoare a somnului (prima din cele patru zeițe care vegheau sarcofagele). E reprezentată ținînd în mînă mai multe săgeți, dintre care două încrucișate, un scut și mai tîrziu un arc. Temple la Memfis și Sais (n. tr.).

** Vechi zeu al întunericului și al morților la Memfis; în Regatul Vechi constituia o triadă, împreună cu Ptah și Osiris (n. tr.).

În săpăturile întreprinse la Memfis și Teba au fost găsite numeroase statui ale acestui personaj de seamă.

Funcția de vizir era atât de importantă încât nu e imposibil ca Ramses al II-lea, din momentul în care a fost privat de serviciile lui Paser, să i-o fi încredințat apoi unuia dintre fiii săi, Khay („cel care se ivește radios“). Se știe că un prinț cu acest nume a fost însărcinat cu organizarea celui de al șaselea jubileu al suveranului și există toate motivele să credem că acest jubileu a fost sărbătorit în primul rînd la El Kantara, unde au fost găsite forme de pămînt ars care îl menționau. Tot în acest oraș s-a mai descoperit un lintou de calcar pe care e reprezentat vizirul Khay adorînd cartușele lui Ramses al II-lea. De aici s-a dedus că prințul regal Khay și vizirul cu același nume erau una și aceeași persoană⁸⁵.

Se mai știe, de asemenea, grație unei inscripții găsite la Jebel Silsileh, că vizirul Khay mai participase și la sărbătorirea celui de al cincilea jubileu, în același timp cu prințul Khaemuaset, ale cărui funcții și le-a asumat mai apoi în conducerea festivităților regale. Prin urmare, este foarte posibil ca acest vizir să fi fost prinț de sînge regal, fiind în felul acesta asociat și pus pe același plan cu fiul favorit Khaemuaset.

Printre ceilalți viziri aflați în slujba lui Ramses al II-lea și a imperiului, figura lui Rehotep („Fie ca Re să fie mulțumit!“) este destul de remarcabilă prin importanța titlurilor deținute (era un înalt și nobil personaj), precum și prin descrierea pe care o dă despre activitățile lui, după textul sculptat pe o stelă păstrată la Muzeul din Cairo:

El este „nobilul care are în stăpînire
Țara Dublă, părintele divin, cel iubit,
păstrătorul tainelor din templul lui Neith,
cel care-i umple inima lui Horus în cele
două orizonturi, gura regelui în întreaga
țară, judecător la Nekhen, mare preot

al zeiței Maat, purtător de evantai la dreapta regelui, primarul orașului, vizirul, Rehotep“⁸⁶.

El mai este și „mare preot al lui Re și Atum, mare preot și preot sem al lui Ptah, conducător al serbărilor celui-care-stă-lamiazăzi-de-zidul-său [Ptah], mare inten-dent al domeniului Stăpînului Dublei Țări în palatul... mare meșter al lucrărilor, mai-mare peste meșteșugari, paznicul înscri-surilor zeului desăvîrșit din Sala Adevărului, gura regelui Egiptului de Sus, vestitorul regelui Egiptului de Jos, cel care își bucură stăpînul în augustul palat, cel care îi dăru-iește stăpînului său Adevărul și Dreptatea, prinț peste mulțimea oamenilor și slujitori-lor din întreaga țară, primarul orașului, vizirul, Rehotep“⁸⁷.

Este o listă foarte impresionantă, în care stau alături titlurile, calitățile personale și opera. Important e însă faptul că acest vizir, care prin însuși titlul său era mare preot al lui Maat, și-a mai asumat încă două funcții de mare preot — al lui Re-Atum la Heliopolis și Ptah la Memfis —, fapt destul de rar. Se pare că acest important personaj a cumulat, doar el, funcțiile avute de doi fii ai regelui, Meri-Atum și Khaemuaset, cărora probabil le-a urmat.

El își descrie cu mîndrie propria persoană și opera:

„Sînt credincios și drept la suflet, urăsc minciuna și zilnic judec fără părtinire. Sînt un om înțelept, fără pereche, și știu să pătrund întreaga lucrare a lui Thot“.

Toate acestea subliniază poate importanța excesivă (?) la care ajunseseră cîțiva mari demni-tari, deținători ale celor mai înalte funcții laice și religioase, în cea de a doua jumătate a domniei lui Ramses al II-lea.

Dar Rehotep pare să fi rămas supus suvera-nului. Într-adevăr, pe una din stelele aparținînd

„comorii de la Horbeit“⁸⁹, poate fi văzut adă-
rîndu-l pe suveran. El „aduce laude *ka*-ului stă-
pînului aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-
de-Amon, marele zeu care ascultă rugile oamenii-
lor, pentru ca acesta să-i dea viață, sănătate,
putere, laude, înțelepciune și iubire *ka*-ului
nobilului prinț... Rehotep“⁹⁰.

Să fi fost oare un curtezan de seamă ori unul
din apropiații regelui care, bucurîndu-se de
încrederea lui, s-a remarcat, sau poate un ambițios?
Descoperirea de noi monumente ne va putea even-
tual îngădui, cîndva, să cunoaștem destinul lui
Rehotep.

Primarii

Printre administratorii regali se numără și
primarii marilor orașe, în primul rînd Teba și
Memfis.

Vizirul Paser a fost primarul Tebei, unde tatăl
său era mare preot al lui Amon. Orașul din sud
se afla prin urmare în mîinile unor prieteni de
încredere ai regelui.

Dintre administratorii orașului Memfis, două
personaje ne rețin atenția, datorită monumentelor
ce le aparțineau și care au fost descoperite,
deoarece, fapt obișnuit în egiptologie, dregătorii
curții, ca și administratorii provinciali ne sînt
cunoscuți în cea mai mare parte grație mor-
mintelor lor tebane, statuilor lor și stelelor dedi-
cate zeilor sau suveranilor; în felul acesta, știm
mai multe despre viața lor de pe lumea cealaltă
(sau cel puțin aceea pentru care se pregăteau și
pe care o nădăjduiau) decît despre actele admi-
nistrative săvîrșite „pe timpul cînd trăiau pe
pămînt“; cu toate acestea, scenele pictate pe
pereții „casei lor de veci“ pot să ne ofere anumite
precizări cu privire la activitățile lor oficiale.

De la Hui, primarul Memfisului (sau mai
degrabă Amenhotep, zis Hui), ne-a rămas un
splendid sarcofag de granit roșu (lung de 2,70 m)

și sarcofagul antropoid interior de granit roz (2,25 m lungime și 1,07 m înălțime) ⁹¹. Pe partea interioară a capacului, foarte greu, al primului sarcofag este gravată, potrivit uzanței, o imagine de mari dimensiuni a zeiței cerești, Nut, care apără astfel, suspendată deasupra lui, trupul mumificat al defunctului, tot așa cum aceeași Nut, maica soarelui, cu trupul presărat cu stele, ocrotește pământul, boltită asupra-i:

„Cuvinte rostite de Nut: Mă aștern peste trupul fiului meu, scribul regal cel adevărat, primar al Memfisului, Hui... în numele meu, Nut. Nu mă voi depărta de acest fiu al meu, și nici de Geb, cel iubit de zei, Patriarhul Eneadei“ ⁹².

În felul acesta e stabilit un paralelism măgulitor între Hui și zeul pământului, care dă totodată încredere în viața viitoare, paralelism bine determinat prin imagine și text. În muzeul din Leyda sînt păstrați patru stîlpi pătrați, care făceau odinioară parte dintr-un ansamblu monumental unic și care provin din mormîntul primarului Ptahmose („Ptah l-a adus pe lume“, nume predestinat pentru cel ce veghează asupra destinelor Memfisului); pe cele patru fețe ale stîlpilor sînt sculptate imnuri dedicate zeilor ⁹³. Ptahmose, înveșmîntat într-o robă lungă de în alb plisat, e reprezentat pe fiecare stîlp: pe una dintre fețe, adorîndu-i pe Re, pe Osiris (de două ori) și pe Re-Horakhty; pe fiecare dintre fețele laterale sînt reprezentate stîlpul *djed*, simbol osirian al stabilității și duratei, și o invocare către Osiris; în sfîrșit, pe cea de patra față a fiecărui stîlp e sculptat un imn dedicat marilor zei ai creației sau ai renașterii:

— „Laudă ție, o, cel care a început să existe în chip de Re, iar acum strălucește radios în chip de Horakhty, imagine sacră cu forme multiple, stăpîn al cerului și domn al timpului fără sfîrșit. Fie ca el

să-i îngăduie să poată merge și veni în necropolă și să poată privi discul vieții atunci când scînteiază, *ka*-ului lui... Ptahmose“.

— „Laudă ție, o, cel care a început să existe în chip de Ptah-Osiris, domn al timpului fără sfîrșit, rege al Mendesului și stăpîn peste Abydos, suveran al Eneadei. Fie ca el să-i îngăduie să poată merge și veni în Ro-Setau ⁹⁴, să se odihnească în necropolă și să-și poată săvîrși transformările, *ka*-ului lui... Ptahmose“.

— „Laudă ție, plin de dulceața iubirii, Osiris, stăpîn al... și al Pustiei, berbec divin care sălășluiește în ceruri, însetat de dreptate. Fie ca el să facă astfel încît inima mea să înflorească pe vecie, pentru *ka*-ul lui... Ptahmose“.

— „Laudă ție Ta-Tenen-Ptah, stăpîn al bucuriei, a cărui inimă dăinuie și care se mulțumește cu adevărul și dreptatea. Fie ca el să-i îngăduie să poată merge și veni în necropolă și să poată privi discul soarelui atunci cînd se arată strălucitor pe cer, *ka*-ului lui... Ptahmose, înzestrat cu un mormînt măreț“ ⁹⁵.

Într-o compoziție echilibrată, corespunzătoare gustului egiptenilor pentru armonie și îmbinarea fericită a motivelor grafice sau a frazelor, aceste patru texte conținînd omagii aduse zeilor și solicitări de favoruri postume dezvăluie sincretismul religios voit oficial de Ramses. Sînt numiți trei zei, iar Amon nu e invocat; e adevărat că ne aflăm la Memfis. Dar se constată, de asemenea, că formele și epitetele divine se împletesc și trec de la Re și Ptah, marii zei *regionali*, la Osiris, zeu independent al învierii. Bun curtean, Ptahmose urmează mișcarea religioasă a epocii.

Uneori mormintele acestora, ori câte o statuie sau o stelă cu inscripții, ne permit să cunoaștem întrucîtva, sau mai bine zis să abordăm numeroșii înalți funcționari de la curtea ramesidă de care depindea, într-o anumită măsură, administrarea imperiului: intendenți ai Stăpînului Dublei Țări, șefi ai tezaurului, responsabili grînarului Dublu și nenumărații scribi regali, personaje importante, roțițe esențiale ale greoaiei mașinării administrative, care aparțineau adeseori nobilimii. Acesta e cazul, de pildă, sub Seti I, al lui Iuni, fiul medicului-șef Amenhotep, care a fost „nobil, prinț, Prieten unic, scrib regal, gura regelui, [dregător] de seamă în înalta lui îndeletnicire, strecurînd în urechile lui Horus [regele] adevărul și dreptatea, preot-lector mai mare peste ceilalți, intendent al domeniilor regale...”⁹⁶, funcții laice și religioase care puteau fi încredințate laolaltă unui singur personaj.

Militarii

Militarii au jucat firește un rol însemnat la curtea lui Ramses: generalii de armată, comandanții carelor, șefii grajdurilor, mesagerii regali, stegarii... Vizirul era însărcinat cu conducerea administrativă a tuturor acestora, el supraveghea recrutarea, ținuta armatei și de el depindeau ostașii aflați în garnizoană la fortărețe; în caz de război, regele era însă acela care stabilea planul de campanie și își conducea oștenii în luptă.

Sînt remarcabile cîteva figuri, cel puțin pentru noi, grație unor descoperiri arheologice neașteptate, ciudate. Așa s-a întimplat cu Suti (formă a numelui Seti, destul de comun în vremea aceea), care a fost, sub Ramses al II-lea, „Dregător al regelui, iubit de el, mare comandant al oștirii și al carelor Maiestății Sale”, dar, în același timp, „mai-mare peste vistieria Stăpînului Dublei Țări

și șeful lucrărilor locului de veșnicie“⁹⁷ [mormîntul regal]. Acest comandant de armată se ocupă deci totodată de finanțele statului și de construcția hipogeei suveranului. Suti era poate unul dintre oamenii pe care Ramses îi remarcase în luptă și îi acoperise apoi cu onoruri.

În legătură cu el se poate vorbi într-adevăr de hazardul săpăturilor. Într-o zi de octombrie a anului 1899, un locuitor al satului El Khawaled, situat lângă Abu Tig, în provincia Assiut, se îndeletnicea plin de pioșenie cu săpatul unui mormînt pentru un membru al familiei, în apropierea micii localități, cînd, desigur fără a-l căuta, scoase la lumina zilei un hipogeu care i se păru antic. Țăranii egipteni sînt obișnuiți ca, lucrîndu-și ogorul cu săpăligi, hîrlețe sau pluguri, să descopere dintr-o dată bogății îngropate acolo de milenii. Egiptul și Roma *au semănat* monumente pretutindeni. Săteanul, om cinstit, l-a anunțat pe magistratul local de descoperirea lui, iar acesta, la rîndul său, a alertat Serviciul de antichități. S-a descoperit atunci, la nord și la sud de sat, o necropolă care data din vremea dinastiei a XIX-a, ascunsă sub un cimitir modern⁹⁸. Mormîntul lui Suti era săpat într-un teren argilos și umed, fapt pentru care partea sa superioară a trebuit să fie sprijinită pe stîlpi de calcar, din cauza fragilității solului; el era constituit dintr-un puț astupat de o lespede, care conducea la o sală hipostilă comportînd șase stîlpi de calcar gravați cu rugăciuni, apoi la o a doua încăpere care comunica printr-o galerie cu cavoul.

Suti ne mai rezerva și alte surprize. În iulie 1918, aproape de Deir el Cheluit, la extremitatea meridională a necropolei tebane (acolo unde a fost construit un mic templu în epoca romană), un țăran a găsit, în mijlocul ogorului său, o statuie din granit negru presărat cu pete roșii, reprezentînd un bărbat așezat, înfășurat într-o mantie largă, cu brațele încrucișate pe genunchi, atitudine statuară tradițională, provenită din cea a

scribului. Capul lipsea ⁹⁹, dar o inscripție fusese sculptată pe partea din față a mantiei și pe spătar:

„Cel care aduce laudă zeului desăvârșit, generalul comandant al oștirii Stăpînului Dublei Țări, mai-marele casei de argint și al casei de aur, Suti. El zice: « Mă îndrept spre tine, Stăpîn al țării sacre, o, Osiris, tu care domini Apusul, pătrund în preajma ta cu inima plină de adevăr și de dreptate... »“ ¹⁰⁰.

Suti intră în sala cea mare, unde va fi judecat de Osiris și cei patruzeci și doi de asesori divini ai săi, iar inima îi va fi cîntărită în balanța cinstei.

Prin urmare, speranțele postume ale acestui înalt personaj de la curtea lui Ramses al II-lea zăceau în mijlocul unui ogor teban, în acest pămînt sacru unde se odihnea de peste trei milenii. Arheologia este o aventură uneori imprevizibilă, iar egiptologia e constituită din surprize și miracole mereu reînnoite.

Suti, care cumula deci funcții militare și administrative, era fără îndoială un om din sud, venit poate la curte după ce săvîrșise o faptă strălucită pe cîmpul de bătălie, alături de Ramses. Într-adevăr, o statuie de alabastru (păstrată la Muzeul din Cairo) îl reprezintă în genunchi, prezentînd, potrivit unui gest ritual, trei divinități pe un soclu. Aceste trei divinități erau Hnum, Satis și Anukis și ne-am putea gîndi că devoțiunea lui Suti față de triada din orașul Elefantina constituie o indicație cu privire la origine.

Ar fi plăcut, desigur, să putem descrie și analiza viețile ofițerilor și ale soldaților. Documentele însă lipsesc. Cunoaștem nume, titluri, dorințe funereare din morminte; uneori le cunoaștem imaginea sau vreo scenă memorabilă din timpul vieții, immortalizată pe un perete al capelei funereare, ori cîteva aluzii răzlețe. Ne mai putem închipui numărul și importanța lor în orașul Per-Ramses. Aici, în cele patru puncte cardinale, erau instalate garnizoanele oștirii-izbînzilor,

Dar numai faptele de glorie ale faraonului meritau să fie consemnate pentru eternitate.

Cu toate acestea, este cunoscută povestea lui Mena, conducătorul carului lui Ramses al II-lea din ziua bătăliei de la Kadeș, în anul 5 al domniei. În ciuda mării spaima prin care trecea, Mena a fost singurul din toată armata care nu și-a părăsit stăpînul. În poemul lui Pentaur, aceste cuvinte îi sînt atribuite lui Ramses:

„Cînd Mena, conducătorul carului meu, a văzut cum mă încercuia mulțimea de care, a simțit cum slăbește și i se înmoaie inima, iar o cumplită spaimă i s-a strecurat în trup. Atunci i-a spus Maiestății Mele: «O, stăpîne perfect, prinț al vitejiei, mare apărător al Egiptului în ziua luptei, iată, sîntem singuri în mijlocul dușmanilor; privește, pedestrașii și carele ne-au părăsit. Vai! De ce stai aici, ca să ne ia răsufierea din gură? Îngăduie să scăpăm, salvează-ne, o, Usermaatre-Setepenre!» Atunci Maiestatea Mea i-a spus: «Întărește-te! Întărește-ți inima, viteazul meu oștean! Voi ataca dușmanul, precum șoimul ce se năpustește asupra prăzii. Voi ucide, zdrobi, nimici. Ce înseamnă în fața ta acești asiatici? Cum pot ei să i se împotrivească lui Amon, acești nevolnici ce nu-l cunosc pe zeul cel atotputernic? Chipul meu nu va păli de spaimă, nici chiar de mă împresoară milioane dintre ei »“¹⁰¹.

Iată un mijloc desigur magic de a exalta cu ajutorul cuvintelor bravura faraonului, dar și de a aduce un omagiu unicului tovarăș rămas credincios acestuia în luptă, a cărui amintire va rămîne o dată cu a lui eternă.

Din administrația militară mai făcea parte și un mare număr de scribi; fie că erau scribi ai armatei, ai corpului de care, ai grajdurilor, ei înregistrau neobosiți, cu multă grijă, resursele

de cai, oameni și provizii. De ei depindea, în parte, eficiența armatei egiptene.

De curind, în unghiul de sud-vest al zidului de incintă care delimita *temenos*-ul marelui templu al lui Ptah din Memfis, a fost găsit un altar pentru libațiuni în încăperea hipostilă a unui sanctuar construit aici de Ramses al II-lea și dedicat tot lui Ptah. Este vorba de un monument votiv, consacrat zeului din Memfis de către Amenemhat, scribul șantierelor navale din oraș¹⁰². Statuia scribului ocupa una din laturile mici ale altarului, dar este foarte mutilată; torsul a rămas lipit de altar, fiind riscantă cioplirea blocului de piatră în acel loc. Fapt remarcabil — care subliniază atmosfera războinică a epocii — este că ansamblul monumentului se prezintă sub forma, mai mult sau mai puțin stilizată, a unui zid de fortăreață cu trei intrinduri și patru ieșinduri, două turnuri de colț și două turnuri centrale; zidul are în partea superioară creneluri, sculptate în altorelief pe marginile monumentului dreptunghiular. Este vorba de un document unic, care reproduce, foarte probabil, marele zid de incintă al lui Ptah, a cărui construcție a fost începută de Ramses al II-lea și continuată probabil de fiul său Merenptah. În jurul a trei dintre laturile monumentului este sculptat un imn în formă de litanie, gen literar foarte răspândit la vremea aceea:

„Laudă ție, Ptah, cel care ridici cerul și creezi hrana oamenilor și a zeilor.

Laudă ție, Ptah, *atunci când strălucești în barca ta milioane de ani.*

Laudă ție, Ptah, stăpîn al timpului veșnic, care faci ca toți oamenii să trăiască din frumusețea ta.

Laudă ție, Ptah, cel cu inima blîndă, ființă sacră ce dezvăluie adevărul și dreptatea.

Laudă ție, zeu cu chip frumos, zeu preaiubit.

Laudă ție, stăpîn al adevărului și dreptății, care îi ascuți pe cei ce te mulțumesc.

Laudă ție în Memfis, cea mai măreață
dintre toate cetățile.

Laudă ție, lângă zidul cel mare, acolo
unde ruga e ascultată“ ¹⁰³.

Sînt slăvite astfel trei aspecte ale zeului:
zeul universal (care, după anumite epiteze,
pare să se confunde cu Re) — zeul din Memfis —,
zeul mai popular, care ascultă rugile „lângă
zidul cel mare“ căci poporul putea ajunge cu
ușurință în acest loc, unde Ptah, plin de înțelegere,
asculta, potrivit credinței locale, cererile cre-
dincioșilor.

Acest studiu al marilor demnitari de la curtea din
Per-Ramses lasă să se întrevadă, cu tot caracterul
său fragmentar, existența unor familii foarte
puternice, coplesite de faraon cu onoruri și
funcții de seamă.

Revelator în această privință este textul unei
stele (aflată la muzeul din Napoli), dedicată de
Ameneminet („Amon se află în vale“), fiul lui
Unennefer, mare preot al zeului din Teba și
tovarăș din copilărie al lui Ramses al II-lea.
Ameneminet „recenzează“ un număr de douăzeci
și patru de rubedenii ale sale care ocupă fiecare
cîte un post înalt în administrație, armată sau
cler; astfel, el vrea să demonstreze importanța
acestora ¹⁰⁴. Alte asemenea familii, așa cum
vom vedea, au beneficiat de o putere politică
neîndoielnică, ce va putea constitui pînă la urmă
o primejdie pentru regele ajuns vîrstnic.

Africanii

La curtea lui Ramses erau și africani. Nubia și
Sudanul, aflate sub control egiptean, erau admi-
nistrate și conduse de metropolă. Funcționarii
coloniali erau numeroși.

Amenemopet („Amon-e-în-harem“), fiul viziru-
lui Paser, a fost, sub Seti I și la începutul domniei
lui Ramses al II-lea, „guvernatorul ținuturilor

din sud, fiu regal al Țării Kuș“. Acest titlu de „fiu regal“ nu implică neapărat o legătură de rudenie cu suveranul; el este purtat în mod tradițional de către viceregi, încă de când primul dintre ei a fost cu adevărat un prinț de singe regal. Familia lui Paser ocupa prin urmare toate posturile de mare răspundere din imperiu. Faraonul știa să-și răsplătească prietenii și slujitorii credincioși.

Iuni a fost „fiul regal al țării Kuș“ sub Ramses al II-lea, dar figurează deja într-o inscripție din timpul lui Seti I. Și el a fost unul dintre slujitorii de seamă ai familiei regale.

Fără îndoială că el a început construcția templelor de la Abu Simbel, în calitate de „mare meșter în templul lui Amon“. Lui i se datorește o stelă rupestră situată în apropierea micului templu al lui Nefertari: în centru, Iuni poate fi văzut oferindu-i lui Ramses, așezat pe tron, un evantai din pene. Textul, scurt ca dimensiuni, este un imn adresat regelui:

„Fie ca părintele tău, Amon-Re, să te ocrotească și să-ți dăruie viață, statornicie și putere. Fie ca el să-ți menească un timp de domnie nesfârșit și un timp nesfârșit ca domnitor al celor Nouă Arce“¹⁰⁵.

Potrivit unui procedeu stilistic foarte frecvent, personalitatea regelui e dedublată, după cum tot dublu este timpul nelimitat care i se acordă; or, aceste două aspecte ale suveranului lasă să se întrevadă limpede distincția făcută de egipteni între *nesut* — „cel care aparține trestiei“, plantă simbolică în Egiptul de Sus, de unde veniseră în mai multe rînduri regii unificatori (prin urmare regele Egiptului) — și împărat, adică „regentul celor Nouă Arce“, sau, cum i se mai spune, cu un accent mai religios, „soarele celor Nouă Arce“. Aceste două titluri, întilnite deja într-un text al lui Paser¹⁰⁶, afirmă voința lui Ramses al II-lea de a reuni în persoana lui cele două guvernări — a Egiptului și a țărilor aflate sub hegemonie egipteană, care vor constitui un teritoriu unic.

Între anii 25 și 34 ai domniei lui Ramses al II-lea, un alt Paser (pe care îl vom numi Paser al II-lea) a îndeplinit funcția de regent al țărilor din sud. Acesta nu avea, se pare, nici un fel de legătură de rudenie cu vizirul (numele de Paser este destul de comun, înseamnă „demnitar“). Dar el era vărul acelui Ameneminet, căruia prietenia lui Ramses, încă din copilărie, îi adusese mari onoruri lui și familiei sale. Un unchi al lui Paser al II-lea, anume Panesetaui, a fost comandant al armatei, funcție primită apoi de fiul său Nakhtmin.

În anul 31, la Abu Simbel s-a produs un cutremur, care a distrus fundațiile templului, coloane și statui. Acesta a fost interpretat drept un gest de minie al zeilor. Ramses a fost anunțat, dar lucrările au putut fi reluate și duse la bun sfârșit, fără vreun alt incident. Abu Simbel, salvat mai întâi de mișcările scoarței terestre, a fost de curând salvat de ape*. Amon, Re-Horakhty și Ptah, trinitatea sacră ramesidă, reprezentată, împreună cu Ramses, în inima sanctuarului templului, îi apără „casa“.

Descoperirea stelelor lui Paser al II-lea la Abu Simbel reprezintă încă o frumoasă, fericită și surprinzătoare aventură a arheologiei. În cursul uneia dintre misiunile sale în Nubia, efectuată în februarie 1932, directorul săpăturilor de la Abu Simbel, Baraize, a întâlnit acolo o turistă din New York, Anne Archbold, care i-a solicitat câteva explicații. El i-a expus acesteia ipoteze că un al treilea sanctuar ar mai putea, eventual, exista între cele două temple, și s-ar afla acoperit de nisipuri (visurile egiptologilor nu cunosc limite și pentru ei orice grămadă de nisip ascunde o comoară îngropată). Urmîndu-și călătoria spre sud, Anne Archbold îi trimite lui Baraize o telegramă din Wadi Halfa, la 11 februarie, prin care pune la dispoziția Serviciului de Antichități suma de 2000 de dolari, pentru degajarea zonei dintre

* Autoarea se referă la construcția barajului de la Assuan, în 1964, care a făcut necesară mutarea complexului de la Abu Simbel, cu concursul UNESCO (n. tr.).

cele două temple de la Abu Simbel. Ministrul egiptean al Instrucțiunii Publice și Serviciul de Antichități își dau acordul, iar lui Anne Archbold i se transmit călduroase mulțumiri. Visul lui Baraize nu s-a realizat însă. Cu toate acestea, în cursul lucrărilor au fost descoperite trei mari stele ale lui Paser al II-lea, dintre care două mobile, iar cea de a treia săpată în stîncă¹⁰⁷.

În centrul stelei rupestre, *Paser este reprezentat adorîndu-l pe Ramses al II-lea* așezat pe tron; pe soclul acesteia sînt sculptate siluetele a doi dușmani înfrinți, imagine care, evocînd pe de o parte victoria asupra țărilor africane, iar pe de alta divinitatea faraonului, era foarte potrivită ca să semene groaza în inimile nubienilor care urcau sau coborau cursul Nilului, avînd așadar drept urmare supunerea lor. Așa cum am spune astăzi, era un monument „de disuasiune” și totodată un omagiu adus de Paser stăpînului său.

Cele două stele mobile, transportate și păstrate la muzeul din Cairo, în cintrul cărora Paser e reprezentat adorîndu-l pe zeul Amon, au un text sculptat care stabilește o donație de terenuri. Ea e fixată, pe o durată nelimitată, de către Paser, care acționa la porunca și în numele lui Ramses al II-lea. Veniturile terenurilor vor servi în cultul „augustului sprijin al zeului Amon din Faras”. Acest „sprijin” se referă la unul dintre cei patru stîlpi care susțin cerul și la una dintre formele sub care zeul Amon era adorat în acest loc din Nubia. Administrarea terenurilor (o suprafață de aproximativ două hectare) și veniturile rezultate sînt încredințate, ereditar, familiei unui funcționar local, scribul Khai. Aceste danii de terenuri făcute templelor, pentru a asigura, din venituri, întreținerea sanctuarelor și îndeplinirea riturilor, sînt obișnuite și frecvente.

În anul 34 lui Paser al II-lea îi urmează un personaj care, fiind foarte în vîrstă, se va retrage curînd, dar căruia Ramses a ținut să-i arate astfel recunoștința purtată, deoarece acest Hui, în calitate de comandant al carelor, condusesese escorta

prințesei hitite Maathor-Neferure pînă la Per-Ramses, în vederea căsătoriei cu regele.

Dintre toți viceregii ramesizi, se pare că cel mai puternic a fost Setau, care a ocupat această funcție între anii 38 și 63 ai domniei lui Ramses al II-lea.

Să fi fost oare unul dintre fiii suveranului? În orice caz, el nu figurează în listele oficiale ale prinților regali. Desigur, poartă titlul de „fiu regal“, dar acesta era uneori decernat, așa cum am văzut, unor personaje cărora regele voia astfel să le acorde o distincție. Originea lui rămîne nesigură.

Bărbat tînăr și energic, el a avut o activitate considerabilă. Ne-a parvenit o scurtă relatare a vieții lui, sculptată pe o stelă, din păcate în multe locuri mutilată:

„Îl slăvesc pe zeul desăvîrșit, Horus cel iubit de Adevăr și Dreptate. Sînt un bărbat pe care Maiestatea Sa l-a învățat înlăuntrul palatului... Am crescut în Casa regelui încă de mic copil... Am fost hrănit cum se cuvine, cu mîncare de la mesele regale și am ieșit scrib din Casa Învățăturii. Am primit titlul de Prieten Unic al Maiestății Sale și, pe cînd eram încă foarte tînăr, am fost numit scrib principal al vizirului. Eu statorniceam impozitele pentru țara întreagă pe un mare sul de papyrus și eram la înălțimea acestei îndatoriri... Stăpînul meu a putut vedea că munceam cu folos atunci cînd am sporit ofrandele divine aduse tuturor zeilor, ale căror tezaure erau doldora de felurite lucruri, în timp ce hambarele lor erau înalte pînă-n cer, iar cirezile nenumărate. El a mai putut să-mi vadă destoinicia și cînd aduceam recoltele în grînarele [regale]... cu milioanele și mă îngrijeam să fie îndesate cu grîu... Nu am îngăduit ca țara să fie vătămată în vreun fel și m-am străduit ca tinerii să slăvească pe Maiestatea Sa. Acesta m-a numit atunci

mare intendent al domeniului lui Amon-Re, regele zeilor; eram mai-marele tezaurului divin și vegheam asupra sărbătoririi lui Amon, ținind în mâini două altare de aur lucitoare, spre a le înfățișa chipului său, ca să aduc slavă Maiestății Sale și să înalț laude Stăpînului Țării Duble... Din nou stăpînul meu a văzut că numele meu era mare și aducea mult bine. Atunci el mă numi «Fiu regal în această țară Kuș»... Am strîns impozitele din Kuș după ce le-am îndoit și am făcut ca tributurile din această țară să fie la fel de îmbelșugate ca nisipurile de pe țărm — ceea ce nu izbîndise nici-cînd vreun Fiu regal al țării Kuș încă din vremea zeului, în ciuda prăzilor dobîndite de brațul puternic al faraonului, stăpînul meu perfect. Atunci nevolnica țară a Iremului [se supuse], ca și căpetenia din Ikuyata, împreună cu femeia, pruncii, neamul și oamenii lui; eu i-am legat arcul, mergînd mai departe în fruntea oștirii sale. Tributuri nenumărate au fost atunci strînse și au luat calea Egiptului.

Apoi am ridicat templul lui Ramses-cel-iubit-de-Amon pe locul lui Amon, scobind muntele și împlinind o lucrare menită să dăinuie un timp veșnic; am umplut templul cu slujitori mulți la număr, dintre prinșii Maiestății Sale, în timp ce hambarele erau îndesate cu roade pînă la cer: orz, hrișcă, grîu, toate în mormane. El este înălțat în vecinătatea templului lui Amon al lui Ramses-cel-iubit-de-Amon, stăpînul meu... Am clădit apoi toate templele din țara Kuș care căzuseră în ruină și au fost ridicate din nou în mărețul nume al Maiestății Sale... Stăpînul meu m-a lăudat pentru ce am făptuit întru bucuria sa.

El m-a numit apoi dregător de seamă la tribunal, ca să judec pricinile din Țara Dublă; am fost astfel cel dintîi dintre Prieteni, în fruntea curtenilor... Ei se plecau

cu toții în fața mea... căci eu rostesc întotdeauna adevărul și nu făptuiesc nimic mincinos. Știu cu adevărat că Maiestatea Sa iubește Adevărul și Dreptatea... și sînt slujitorul zeitei“¹⁰⁸.

Prin urmare, încă din fragedă copilărie Setau a fost educat la palatul regal, probabil în calitate de fiu al lui Ramses, ori, poate din prietenie pentru familie, copilul a fost tratat astfel¹⁰⁹; fără îndoială, acest mod de educație mai constituia și un mijloc regal de formare a viitorilor mari administratori. El a beneficiat de pregătirea enciclopedică a scribilor. Cariera sa a devenit, așa cum se obișnuiește a fi denumită, „strălucită“: mai întii perceptor zelos al impozitelor țării, în slujba templelor și a regelui, el s-a ocupat apoi îndeosebi de domeniile lui Amon-Re. Constatîndu-i valoarea, Ramses al II-lea îl numește „Fiu regal al țării Kuș“; se pare că atunci personajul nostru i-a cam obidit pe sudanezii supuși, fapt care ar explica revolta evocată (cuvîntul „revoltă“ nu poate fi scris sau pronunțat deschis, ceea ce i-ar conferi o realitate primejdioasă, ci este doar sugerat), din ținutul meridional al Iremului (ca și sub Seti I) și dintr-o regiune fără îndoială vecină. Activitatea de constructor a viceregelui a fost cea mai importantă, înainte ca el să devină unul dintre auguștii judecători ai tribunalului statului.

El este cel care a contribuit, în mare parte, la înălțarea templelor nubiene de la Abu Simbel, Gerf Hussein și Wadi es Sebua (aici exista deja un templu ridicat de Amenofis al III-lea, căzut în ruină); mîna de lucru, în afara celei indigene, a fost în parte furnizată de o incursiune efectuată într-o oază libiană (Kurkur, Dungul sau Selima).

În februarie-martie 1909, cu ocazia degajării aleii sfîncșilor și a construcțiilor de cărămidă ce preced templul lui Ramses al II-lea la Wadi es Sebua, au fost descoperite, sub nisipul unde zăceau îngropate de mai multe milenii, unsprezece stele, probabil contemporane construcției templului;

șapte dintre ele se mai aflau încă la locul lor, adosate una lângă alta de zidul din cărămidă care alcătuia incinta de nord a aleii sfincșilor, în interiorul incintei, cu fața orientată spre sud ¹¹⁰. Ele au fost transportate de la locul descoperirii și se află în prezent la muzeul din Cairo.

Cea mai mare dintre ele, datind din anul 34 al domniei, avea textul *Vieții* lui Setau. Toate aceste stele, cu forme și dispuneri diverse, sînt închinată divinităților locale și lui Ramses al II-lea. Setau a consacrat chiar el trei dintre aceste stele; celelalte au fost dedicate, în favoarea aceluiași vicerege, de către cîțiva adjuncți ai săi, mai ales militari (în primul rînd stegari). Toate aceste monumente stau mărturie a cultului lui „Ramses-în-casa-lui-Amon“, adică a regelui însuși, așa cum era adorat în templul din Wadi es Sebua ¹¹¹.

Acest loc va mai rezerva încă o serie de surprize. În 1959, cu prilejul unei călătorii în această localitate, Labib Habachi, care vizita ruinele templului lui Amenofis al III-lea, i-a pus o serie de întrebări paznicului indigen, ca să afle dacă „în monument nu mai rămăsese nimic important“. Acesta îi răspunse că ar trebui să mai fie încă o statuie, ascunsă în nisip ¹¹². Atunci a fost degajat soclul și partea inferioară a unui grup statuar de gresie (la origine în mărime naturală), care îi reprezenta pe Setau și pe soția sa Mut-nefret („Frumoasa Mut“), „Cea din fruntea haremului lui Amon“. Cîte monumente mai așteaptă încă să fie descoperite!

Inscripțiile lui Setau ne îngăduie să mai aflăm și alte cîteva evenimente din viața lui, care a fost deosebit de activă. Astfel, este foarte posibil să se fi dus în Egipt cu prilejul sărbătoririi celui de al cincilea jubileu regal (în anul 42 al domniei). Într-adevăr, în cinstea acestui eveniment, el a poruncit, ca și prințul Khaemuaset, să fie sculptată la El Kab (în Egiptul de Sus) o stelă rupestră destul de remarcabilă. Aceasta a fost găsită alături de un hemispeos din epoca ptolemaică, sculptată pe o stîncă ușor proeminentă,

În fața ei se afla o terasă din epoca elenistică, construită fără îndoială în legătură cu stela precedentă, fără să ne putem da seama cu ce intenție precisă ¹¹³, stela comportînd reprezentările și textele uzuale.

Numeroși erau funcționarii care îl secondau pe vicerege în administrarea provinciilor din sud. Cei mai apropiați erau „loctiitorul (*idenu*) ținutului Wawat“ și „loctiitorul ținutului Kuș“. Primarii marilor orașe, ca Miam (sau Aniba) erau egipteni și asigurau în același timp și cultul zeilor locali. Funcțiile puteau fi uneori cumulate; astfel, Hornakht („Horus-e-puternic“), loctiitor al ținutului Wawat, a fost și primar al Miam-ului, de fapt fiul primarului precedent (ereditatea funcțiilor tindea să se răspîndească tot mai mult în aceste provincii depărtate ale imperiului) și totodată mare preot al cultului local al lui Horus. Mai exista, în vederea coordonării cultelor, un „mai-mare peste preoții tuturor zeilor din ținuturile sudice“.

Contribuind și ei la prosperitatea țării și la cea a Egiptului, „șeful grînarului lui Horus din Miam“, „șeful grînarului lui Horus din Buhen“... și alții fac recensămîntul recoltelor și al șeptelului. În același timp, „șeful arcașilor, șeful pustiurilor cu aurul lui Amon din Nubia“ veghează la extracția prețiosului metal.

Africanii erau mulți la număr; ei apărau hotarele meridionale ale imperiului și asigurau exploatarea acestor ținuturi.

Festivități regale — Jubilee

La anumite intervale, regele își reînnoia autoritatea regală și totodată forțele vitale în cursul unor ceremonii rituale; anumite părți ale acestora se desfășurau în public, iar altele aveau un caracter mai intim. Egiptenii numeau *serbări Sed* aceste jubilee în manieră antică ¹¹⁴.

Sărbătorirea unui jubileu, mare festivitate care avea loc în întreaga țară, necesita o pregătire îndelungată și un maestru de ceremonii.

Se aduna o numeroasă asistență, selecționată dinainte. Mai întâi veneau zeii și zeițele, ale căror statui soseau cu corăbiile pe Nil pînă la locul prevăzut pentru desfășurarea festivității. Urmau prinții și înalții demnitari ai curții, reprezentanți ai diverselor țări ale imperiului și ambasadorii țărilor străine. După ce se fixau locul și ziua, se proclama oficial celebrarea ceremoniei *Sed*.

Ceremonia începea printr-o procesiune în curtea publică a templului, unde fusese instalat, pe un pedestal, un pavilion (un fel de chioșc grațios), în care era așezat un tron. Regele, împreună cu prinții, cei doi viziri și înaltele personaje ale statului, părăseau palatul îndreptîndu-se spre templu. Suveranul, purtînd pe cap coroana dublă (*pșent*-ul) se așeza pe tron; uneori, pavilionul avea două compartimente în care regele apărea succesiv, purtînd într-unul dintre ele coroana albă a Egiptului de Sus și în celălalt coroana roșie a Egiptului de Jos. El își întorcea atunci chipul către fiecare punct cardinal, luînd astfel în stăpînire pămîntul. În acest moment, patru grupuri, din care făceau parte cîte doi zei (statui? roluri jucate de preoți?), își ridicau brațele deasupra lui: erau Ta-tenen * și Seth, care reprezentau sudul, Atum și Horus (?) nordul, Khepri și Geb vestul, Isis și Neftis estul. Preoții suiau treptele pedestalului și îi prezentau regelui diverse obiecte sacre, de pildă o flamură care avea în vîrf capul berbecului lui Amon sau o reprezentare a lui Atum, ori o statueta de sfinx. În acest timp, alt preot recita următoarea formulă: „Horus se ivește pe tronul său din miazăzi și atunci cerul se împreunează cu pămîntul“, formulă repetată de patru ori, spre cele patru zări, evocînd poate timpurile cînd cerul și pămîntul nu erau despărțite, iar zeii erau cei dintîi regi ai lumii. În felul acesta i se asigura suveranului, prin magia gesturilor și cuvintelor, o autoritate

* Zeul pămîntului, unificat de multe ori cu Ptah (n. tr.).

regală și un destin divin, precum și stăpînirea universului.

Apoi procesiunea părăsea curtea templului și se îndrepta spre locul ales în palat pentru celebrarea celorlalte rituri. Din momentul acela, regina se putea alătura cortegiului, dar nu pătrundea în edificiu. La intrarea în palat, regele purta coroana albă, sceptrul și flagellum-ul, însemnele regalității. El aducea o ofrandă bogată zeilor, gazdele sale. Apoi se așeza pe un tron portativ, dus de șase preoți și pătrundea în palat.

După aceasta, el apărea cu veșmîntul jubiliar, lipit pe trup, lung pînă la genunchi, despicat la gît în formă de V și din care ieșeau doar mîinile. În acest veșmînt care seamănă cu o teacă, regele părea astfel a se înrudi cu zeii creatori Ptah, Osiris sau Min, reprezentați și ei în aceeași manieră și care sînt deținătorii unor forțe etern reînnoite, ca, de pildă, ale vegetației ¹¹⁵. Acest fapt pare să confirme unul dintre episoadele următoare ale ceremoniei, așa cum este înfățișat tot în scenele sculptate pe pereții templului funerar al lui Seti I la Abydos. Ritul trebuia să se desfășoare fie în mormînt, fie într-o capelă mică ce îi imita forma. Regele este reprezentat alungit pe un pat, cu trupul pictat în verde; pe baldachin, deasupra patului, scrie „Deșteaptă-te”; lângă patul regal sînt dispuse însemnele puterii, veșminte și arme, pe care regele le va îmbrăca după revenirea sa la viață. Acesta e punctul culminant al riturilor: regele va renaște, ca Osiris, pentru o nouă domnie. Zeii sînt prezenți, așteptînd revenirea la o nouă viață: la stînga Amset, Hapi (doi dintre fiii lui Horus, genii ale vaselor canopice *, cu cap de om și cap de babuin) și Anubis; în partea din față e reprezentat Osiris, iar în dreapta alte douăzeci de divinități printre care Duaumutet și Kebehsenut (ceilalți doi fii ai lui Horus, ale căror capete de cîine și de șoim împodobesc și ele capacele vaselor canopice), Șu, Thot și Isis.

* Vase funerare de alabastru, care serveau pentru păstrarea viscerelor extrase înainte de mumificare (n. tr.).

Este executată deschiderea rituală a gurii cu un mic fierăstrău de aramă, e oferit „Ochiul lui Horus“ (ofrandă pe care fiul pios o adusese tatălui său Osiris, readus la viață) și acestui „nou-născut“ deosebit i se aduce un urcior cu lapte, cel al zeiței Isis *lactans*.

Toți zeii se grăbesc atunci să-l vadă pe rege, cu forțele reîmprospătate, reîntinerit, înviorat, ducându-se la palat, unde îl așteaptă tronul pe care îl părăsise în chip de suveran „nevolnic“.

Astfel, faraonul celebra în timpul vieții, în-sușindu-și-l, misterul lui Osiris — mare joc dramatic al vieții, al morții și al renașterii, asimilabil destinului vegetației. Asemănarea, cu efect magic, a atitudinilor și formulelor trebuia să contribuie la păstrarea tinereții eterne a suveranului. Sărbătoarea *Sed* era o reîmprospătare a forțelor vitale, compusă din trei momente dominante: în templu, unde faraonul era asimilat zeilor, cei dintâi regi ai pământului; în mormânt, pentru revenirea la o viață nouă; în palat, suveran epuizat, apoi cu forțele reîmprospătate, începînd o nouă domnie.

Alte două rituri, semnificative, încheie festivitatea: înălțarea stilpului *Djed*, imagine a unui copac fără crengi, simbolul zeilor agrari (deci funerari), ca, de pildă, Sokaris și Osiris. În zori, suveranul înalță, cu ajutorul unor fringhii, stilpul culcat pe sol, evocînd astfel dubla renaștere a forțelor vitale: apariția astrului în zori și trezirea vegetației. Regele renaște, precum soarele și arborii... Acest rit e o confirmare a celui precedent, prin care faraonul era readus la o nouă viață.

În cursul acestei ceremonii, regina și familia regală îl puteau însoți pe suveran.

În sfîrșit, venea la rînd ritul cursei. Erau patru curse succesive, care îi permiteau *noului* rege (înveșmîntat doar cu o fișie de pinză în jurul coapselor, de care atîrna o coadă de animal precedat de stindardul lui Up Uaut*, zeul șa-

* Zeul necropolei de la Abydos, cu trăsături războinice, asimilat lui Horus și Anubis (n. tr.).

cal „care deschide drumurile“), să reia stăpînirea domeniului său de pe pămînt, în cele patru puncte cardinale. Aceste două rituri erau, cu siguranță, îndeplinite în preajma palatului.

Apoi aveau loc în sfîrșit ceremoniile, reînnoite, ale încoronării regelui. După aceasta, în oraș începeau petrecerile și serbările populare.

Aceste rituri de „încărcare“ a forțelor regelui nu sînt specifice numai Egiptului antic; ele apar și în alte civilizații, urmînd procedee diferite. Regenerarea prin foc, de pildă, era practică în marile orașe feniciene, mai cu seamă la Tyr; se ardea efigia regelui, iar acesta renăștea din cenușa sa, *trăind o viață nouă* ¹¹⁶.

Între anii 30 și 67 ai domniei sale, Ramses al II-lea a sărbătorit treisprezece jubilee cam o dată la 3 ani, cel dintîi avînd loc în anul 30.

Primele patru (anii 30, 34, 37 și 40) au fost anunțate și pregătite de prințul Khaemuset, după cum stau mărturie inscripțiile și scenele sculptate în marele speos din Jebel Silsileh, în Egiptul de Sus:

„Anul 30, prima serbare *Sed* a stăpînului Dublei Țări, Usermaat-re-Setepenre, dăruit cu viață pentru un timp nesfîrșit. Maiestatea Sa poruncește să fie vestită serbarea *Sed* în țara întreagă [de către] fiul regelui, preotul Sem, Khaemuset“ ¹¹⁷.

Textul este sculptat într-o nișă amenajată pe fațada speos-ului, în fața unei reprezentări a prințului.

Și la Bigeh, la nivelul primei cataracte a Nilului, se poate citi această inscripție rupestră:

„Anul 30, prima serbare *Sed*. Anul 34, reînnoirea serbării *Sed*. Anul 37, a treia serbare *Sed* a regelui Dublei Țări Usermaat-re-Setepenre, stăpînul aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață pentru un timp nesfîrșit. Maiestatea Sa i-a poruncit [în traducere literală: „i-a așezat în față“]

preotului Sem, fiul regelui, Khaemuaset, să vestească jubileele în țara întreagă“ ¹¹⁸.

Este foarte posibil ca măcar cel dintâi din seria acestor jubilee să se fi petrecut la Memfis, vechea capitală, unde avuseseră probabil loc primele festivități regale de acest fel. Ramses îi spune zeului Ptah, cu prilejul unui discurs care ne-a parvenit grație papirusului Harris:

„Am făptuit pentru tine, din primul jubileu al domniei mele, o mare și fără de pereche sărbătoare a lui Ta-tenen... Ți-am înălțat din nou templul și capelele palatului Jubileului, căzute de mult în paragină“ ¹¹⁹.

În diferite moduri, Ramses dorește să rămână legat de trecutul îndepărtat și glorios al Egiptului

Cel de al doilea jubileu a fost sărbătorit în familie. O stelă care provine tot din speos-ul lui Horemheb, din Jebel Silsileh, constituie o bună mărturie despre importanța fiecăruia dintre membrii familiei regale, la data aceea primul personaj feminin fiind Isis-nefret, deoarece frumoasa Nefertari pășise în „casa ei veșnică“.

În scena centrală, sculptată în basorelief, poate fi văzut faraonul, în fața zeilor Ptah și Nefertum, întovărașit de „fiul regelui cel iubit de el, preotul sem, Khaemuaset“, de „marea soție regală Isis-nefret“, de „cea dintâi prințesă, cea mare, fiica regelui, marea soție regală Bent-Anat“ (numele celor două regine, mamă și fiică, sînt scrise într-un cartuș). În partea inferioară sînt reprezentați doi prinți, Ramses și Merenptah ¹²⁰. Descendența lui Isis-nefret se află la loc de cinste.

Faptul că aceste serbări regale, însoțite de gesturi de generozitate ale suveranului, au fost foarte populare, este neîndoielnic. Pe un ostracon se poate citi:

„Înalt e Nilul pentru cea dintâi serbare
Sed a lui Usermaat-re-Setepenre, fiul lui
Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu

viață; el aduce un cot [de apă], nici un stăvilar nu îi poate sta împotriva, ajunge pînă la coline, cu peștii și cu păsările lui nenumărate... și cu toate bunătățile ce pot fi mîncate. Inimile zburdă, zeii se veselesc și spiritul Egiptului e pașnic în vremea lui. El păstrează [?] în fiecare zi pești și păsări, nu se duce lipsă de nimic, iar țara și-a reintrat în matcă. Eneada divină a adunat Egiptul de Sus ca să-ți sporească bucatele, multe ca nisipul; cămărilor tale sînt pline pînă sus cu felurite lucruri bune: ulei de măsline, tămîie, vin, fără măsură; hambarele tale ajung pînă la cer, vîrfuite și ele cu bucate nenumărate precum grăunțele de nisip.

După ce părintele tău Amon ți-a zămislit în inima lui perfecțiunea, inimile tuturor zeilor și zeițelor tresaltă de bucurie și dau glas toată ziua simțămintelor: «Tu ești regele, care făptuiește totul cu mîinile sale, care își știe puterea, un viteaz...»¹²¹.

La sărbătorirea celui de al patrulea jubileu (în anul 40) se pare că au apărut divergențe de păreri între Khaemuaset și vizirul Khay, care îi urmasse credinciosului Paser.

Pe stela regală a speos-ului lui Horemheb din Jebel Silsileh stau scrise următoarele: „Maiestatea Sa i-a poruncit preotului sem, fiul regelui, Khaemuaset, să vestească a patra serbare *Sed* în țara întreagă, în Egiptul de Sus și cel de Jos“, iar pe o stelă depusă în același speos de către vizirul Khay: „Maiestatea Sa i-a poruncit nobilului, prințului, părintelui divin, celui iubit, gurii de la Nekhen*, celui dintîi slujitor al zeiței Maat, judecătorului, primar al orașului, vizirului Khay, să vestească a patra serbare *Sed* în toată țara, în Egiptul de Sus și de Jos“. Să fie oare un conflict de influențe? Sau poate numai o reparti-

* Nekhen — oraș pe malul stîng al Nilului situat între Elefantina și Teba (n. tr.).

zare de sarcini între două personaje eminente ale statului, unul jucînd un rol important la Memfis, iar celălalt fiind primarul Tebei, în timp ce formula utilizată de obicei ar rămîne neschimbată? În orice caz, faptul se repetă la anunţarea celui de al cincilea jubileu. Al şaselea va fi proclamat numai de Khay.

Nu se ştie care a fost de fiecare dată oraşul desemnat pentru desfăşurarea acestor festivităţi. Se pare că Ramses, după sărbătorirea celui de al nouălea jubileu (în anul 54 al domniei) ar fi încredinţat unor tebani grija de a anunţa şi de a pregăti ceremoniile, care au avut loc poate la Hermonthis (?), vechea capitală a nomei tebane. În anul 54 a fost rîndul lui Yupa, „scrib regal, mare intendent al Rameseum-ului şi al templului lui Amon“; în 57 şi 60 vizirul Neferrenpet, primarul Tebei. Să fie oare indiciul unor noi ambiţii ale clerului lui Amon, despre care se ştie de altfel, aşa cum vom vedea, că a început să-şi recîştige parţial puterea?

Ramses a fost, mai mult ca oricare alt faraon, „Domnul jubileelor“, precum „tatăl“ său Ptah.

Templele, clerul şi sărbătorile sacre

„Pacea ramesidă“, care a durat peste cincizeci de ani, a îngăduit suveranilor să construiască temple, să le înzestreze din belşug, în timp ce sărbătoririle zeilor erau organizate cu mult fast, în mijlocul veseliei unui popor pe care nu-l mai îndoliau războaiele.

Templele — Structură şi filosofie

Karnak şi marele său templu dedicat lui Amon-Re ne dezvăluie ce însemna la vremea aceea un templu divin. Lăsînd la o parte variantele secundare, putem identifica elementele permanente care constituie structura fundamentală a „palatului zeului“.

Să ne oprim mai întâi asupra concepției arhitectonice după care fusese construit: străbătînd un drum mai mult sau mai puțin lung, de la vest la est, se trece de la profan la sacru, de la lumină la umbră.

De la malul fluviului, o alee largă *, mărginită de sfînși, duce pînă la pilon, care constituie intrarea în edificiul sacru. Zeii se încarnau luînd forma sfînxului și deveneau paznicii propriei lor case. Dinaintea templelor consacrate zeului Amon, ei aveau capete de berbec, animalul sacru al divinității tebane; la Karnak, aceștia erau în număr de patruzeci, așezați pe două rînduri, față în față; la Wadi es Sebua, de pildă, sfînșii cu trup de leu aveau însă capetele de șoim (fapt foarte rar), deoarece lăcașul divin îi era consacrat lui Re-Horakhty, heliopolitanul.

Pilonul era alcătuit din două masive mari de piatră, foarte late, cu fruct pronunțat, care mărgineau poarta de intrare (13 m lungime, 15 m grosime în cazul primului pilon de la Karnak). Pilonul era gol pe dinăuntru; uneori, el avea o scară care suia pînă în vîrf și cîteva încăperi care serveau drept locuințe preoților sau cămări de alimente. Fațada pilonului era decorată cu stîlpi de lemn, fixați în grosimea construcției, în vîrfurile cărora fluturau steaguri care vesteau de departe existența templului. În fața pilonilor se ridicau două obeliscuri (adeseori monolite), uneori statui colosale ale regelui (la Luxor, de pildă, erau șase asemenea statui, care îl reprezentau pe Ramses al II-lea, însoțit de Nefertari). Pe piloni, ca și pe zidurile exterioare ale templului, diferite basoreliefuri relatau faptele de vitejie ale suveranului.

Trecînd de piloni, se pătrundea într-o curte cu porticuri, partea publică a templului, unde mulțimea aștepta de obicei trecerea procesiunilor; în această curte se găseau de obicei statui ale regelui și altare.

* Numită de greci *dromos*-ul templului, iar de egipteni *drumul zeului* (n. tr.).

În sala hipostilă, care urma, se îndeplineau ceremoniile rituale, desfășurate numai în prezența preoților și a câtorva privilegiați. Urișa navă sprijinită pe coloane, sala de la Karnak (opera, în esență, a lui Seti I și Ramses al II-lea) măsoară 102 m lungime pe 53 lățime, cu 134 coloane colosale, de 23 m înălțime. Aici erau sculptate și pictate scene religioase, care ilustrau temele tradiționale ale ofrandei, tămâierii, purificării și adorării zeului.

În sfârșit, în partea din spate (la est) a hipostilului se aflau apartamentele particulare ale zeului, unde erau admiși doar preoții „cu mâinile pure” sau suveranul; e vorba tot de un naos (o capelă mică, pătrată, cu acoperișul piramidal, amintind, prin forma ei, de sanctuarele primitive), unde statuia zeului era păstrată într-un tabernacol din piatră dură. Uneori și barca folosită la procesiuni era ținută tot aici, sau într-o sală anexă. Capelele secundare mai puteau adăposti și alte divinități; astfel, în sanctuarul lui Ptah din Memfis a fost primită și Astarte, ca „fiică” a zeului, în conformitate cu marea mișcare de unire spirituală voită de ramesizi. O serie de capele laterale, care făceau oficiul de sacristii, conțineau obiectele necesare cultului.

În preajma templului se găsea un „lac sacru”, evocare a apelor inițiale care acopereau universul încă necreat și de unde a țîșnit în prima zi, prin propria lui voință, creatorul divin. Lacul sacru era o rezervă potențială de forțe, de unde, în zorii fiecărei zile, izvora din nou creația, într-un ciclu etern de viață mereu reînnoită. Ceremonii rituale aveau loc la date fixe, iar preoții luau de aici apa sacră, pentru abluțiunile lor purificatoare.

Niște construcții anexe completau templul propriu-zis: locuințele preoților, hambare și camere, „case de viață” pentru scribi, meșteșugari și artiști decoratori. O vastă incintă de cărămidă înconjură domeniul sacru. La Karnak erau folosite porți din gresie, străpunse axial.

Din vremea tutmosizilor, templele funerare ale suveranilor prezentau aceeași ordonanță de an-

sambly ca templele divine. Situate aproape de Nil, pe malul stîng teban, la limita dintre ogoare și deșert, ele stăteau de strajă în fața mormintelor săpate în faleza occidentală.

Templul egiptean corespundea unei filosofii deosebite. El nu era un loc de rugăciune și de reculegere unde oricine putea urmări desfășurarea cultului, așa cum se întîmplă astăzi în biserici, moschei sau sinagogi.

Templul este un loc închis, unde un personal privilegiat, selecționat cu multă rigoare, trebuie să vegheze asupra divinității și, în felul acesta, să contribuie la menținerea coeziunii lumii. Într-adevăr, opera ordonată a creatorului este, încă din ziua dintii, amenințată neîncetat de forțele haosului, respinse, dar veșnic primejdioase; zeii erau singurii capabili să păstreze ordinea. Dar acești zei, care se manifestau sub diverse forme perceptibile, umane, animale sau vegetale, își aveau „castelele” pe pămînt; imanenți în statuile lor, ei trebuiau să fie apărați de orice manifestare ostilă sau pîngărire, ce le-ar fi micșorat eficiența. Iată de ce locul divinității e rezervat în partea cea mai secretă a templului, protejată de săli succesive, al căror acces este interzis oamenilor, și cufundată într-o tainică beznă. Cultul zeilor presupune adorarea lor, dar și o pază neobosită.

Diversele elemente ale construcției însăși sînt simbolice. Pilonul evocă un munte în zare, cu două coline , dintre care răsărea soarele în

zori, moment al creației veșnic reînnoite; intrarea în templu e asimilată începutului zilei care, în fiecare dimineată, cheamă la o viață nouă: este începutul drumului urmat de astrul vieții.

Egiptenii „urcau” în templu; într-adevăr, solul lăcașului sacru se ridică destul de constant de la intrare pînă la Sfînta Sfîntelor*, în timp

* *Adyton* la templele grecești, tabernacolul sau capela în care era ținută statuia zeului (n. tr.).

ce înălțimea tavanului descrește: astfel, universul era dominat înaintea creației de colina inițială ivită din ape, pe care urma să lucreze creatorul; naosul, cu imaginea divină, spre care converg solul și plafonul templului, este o evocare a acestei coline, după cum apele lacului sacru fac aluzie la lumea încă necreată, dar care conține deja o forță de lumină și de viață.

Sala hipostilă evocă universul egiptean: plafonul vopsit în albastru e cerul, smălțuit cu stele galbene (stelele aveau această culoare deoarece în credința egipteană ele erau făcute din aramă); uneori este decorat cu hărți ale cerului sau zodiacale. De la nivelul solului țîșnesc tot felul de plante de mlaștină, care decorează soclul zidurilor, în timp ce *pădurea* de coloane vegetale, ale căror capiteli evocă forma lotușilor, a papiruşilor sau a palmierilor, reprezintă rodnicia pământului.

Microcosmos încărcat cu puteri magice, templul avea menirea să asigure ocrotirea zeilor și, prin urmare, să mențină coeziunea universului.

Regele era cel dintîi garant al acestei ocrotiri și coeziuni, el care construia pentru zei castele²²³, le îndestula cu bogății și le asigura buna funcționare. Zei și regi, legați prin servicii reciproce, contribuie la menținerea echilibrului lumii și păcii printre oameni.

Două mari inscripții, datînd din timpul domniei lui Seti I, sînt o mărturie grăitoare a acestei ideologii. Una dintre ele, mutilată pe alocuri, este sculptată pe peretele sudic al porticului din Speos Artemidos („peștera lui Artemis“, nume dat de greci acestei „case divine din vale“), în Egiptul Mijlociu, puțin mai la sud de Beni Hasan și consacrat zeiței Pakhet (pisică sau leoaică, cele două animale confundîndu-se adeseori). Într-o reprezentare de mari proporții poate fi văzut Seti I, în partea stîngă, stînd în genunchi între Amon-Re, care îi întinde mîna, și Pakhet, care îl privește, alături de Thot. În dreapta, Pakhet îi înmîinează regelui însemnele regalității, în

timp ce Thot pronunță discursul de rigoare. Textul spune:

„Zeul desăvârșit, fiu al lui Bastet *, alăptat de Sekhmet, stăpîna cerului ²²⁴, oul lui Re, adus pe lume de Pakhet, crescut de Marea Magiciană, sămîntă divină ieșită din Atum, hrănită de Uadjit... Rege ager, care împlinește fapte bune, fiul cel vîrstnic al Eneadei celei mari, care zidește templele și înalță, făcîndu-le mai falnice ca înainte, sanctuarele căzute în paragină și acoperite de pămînt... care îngăduie imaginilor sacre să se odihnească în capelele lor și care aduce altarelor ofrande zilnice. Au fost înălțate monumente, mai mîndre ca cele de pînă atunci; nenumărate sînt mesele de ofrande lucrate din aur și argint... cădelnițele lor din aur și argint; hambarele lor nu pot să mai cuprindă grîul, cămărilor sînt doldora de multe bogății, în temple, pe ogoare și în grădini mișună... slujitorii... Astfel, casele sacre sînt cum nu se poate mai bine înzestrate, ba chiar mai mult, iar pe viitor nu se va mai putea spune: « Ah, de-aș avea! », aceasta mulțumită vieții, prosperității și puterii regelui Egiptului de Sus și de Jos, Menmaat, fiul lui Re, Seti-cel-iubit-de-Ptah....”.

Pakhet, stăpîna de la Dju-des, îi spune lui Thot, domnul cuvintelor divine:

„Vino, privește acest monument mîndru și minunat, ridicat pentru mine de fiul

* Pisică sfîntă, zeiță a lumii și a fecundității. La început pare să fi fost o zeiță leoaică. Ea le asimilează pe zeița leoaică Tefnut, care avea un templu la Leontopolis, și pe zeița Sekhmet, divinitate a crimei și războiului, cu cap de leoaică. E reprezentată fie într-o formă hieratică, de femeie cu cap de leoaică, fie popular, de femeie cu cap de pisică. Autorii greci foloseau numele *Bubastis* pentru a desemna zeița și orașul unde avea un mare sanctuar capitala nomei a 19-a din Egiptul de Jos, astăzi Tel Basta (n. tr.).

meu mult-iubit, stăpînul Dublei Țări, Menmaatre, precum ai poruncit întîia dată, după ce ai rostit cu gura ta: « Fiul meu se va sui pe tron și va rămîne pe scaunul regal un timp nesfîrșit, fiul lui Re, Seti-cel-iubit-de-Ptah. El va înălța monumente zeilor, după cum îi poruncește regele timpului etern. El îi va ridica un monument lui Pakhet și va dăltui [chipurile] zeilor, stăpîni ai... »

El a făptuit precum i-ai poruncit, o, Stăpîne al timpului veșnic. De aceea, dăruiește-i viață, statornicie și putere și să se scalde numai în bucurii.

Dăruiește-i o veșnicie precum [aceea] a Maiestății Tale și Infinitul în care sălășuiești.

Dăruiește-i victorie după victorie, precum Min*... și numeroase fie tributurile pe care [țările imperiului] i le aduc, adunate într-o singură inimă.

Dăruiește-i turme multe și sănătoase și pășuni nenumărate ca lăcustele.

Dăruiește-i mari Niluri fericite, înzestrate cu de toate.

Dăruiește-i țări binecuvîntate de pace... și sălășluiască-i inima oriunde dorește a fi!

Fă astfel ca toți zeii să-l înconjoare cu ocrotirea lor magică, o dată cu viața, statornicia și puterea, precum își înălță spre tine ruga fiica sa cea mare. Și să nu fie uitate cele ce zic ».

Vorbe rostite de Thot, stăpînul cuvintelor divine: «Cît de plăcute sînt vorbele tale, o, Pakhet, doamna din Dju-des. Îl voi

* Unul dintre zeii cei mai importanți din Egipt, re prezentat în epoca arhaică sub forma unui fetiș constitui dintr-o săgeată, cu două cîrlige de o parte și de alta; mai tîrziu apar reprezentările sale antropomorfe, cu brațul ridicat în sus și capul acoperit de o bonetă cu două pene lungi. Ca determinativ, la numele zeului este adăugat un șoim. Min este părintele vegetației, al rodirii, iar mai apo a devenit zeul creator care a zidit pămîntul și cerul (n. tr.)

statornici pe fiul meu, Stăpînul Dublei Țări, Menmaatre, fiul lui Re, care îi mulțumește pe zei, stăpînul aparițiilor glorioase, Seti-cel-iubit-de-Ptah, să fie rege veșnic; aceasta pentru monumentul ridicat maicii sale Pakhet, marea doamnă din Dju-des, pentru timpul veșnic și timpul nesfîrșit »“ 125.

Expresia acestui fericit schimb de servicii între zei și regi se regăsește în alt text care datează și el din vremea lui Seti I, descoperit mai recent la Nauri, în Sudan (la 35 km nord de a treia cataractă). El e sculptat pe o mare stelă rupestră (de 2,80 m pe 1,56 m înălțime), cu cincizeci și nouă de rînduri de text. În stînga stelei, o inscripție de șaiszeci și nouă de rînduri este săpată chiar în stîncă. Aici se găsește domeniul sacru al lui Osiris, la Abydos, aflat sub protecția suveranului. Iată ce spune textul, care este un discurs adresat regelui:

„Tu ai îngăduit ca Abydos să fie ocrotit din nou și slujitorii lui să înflorească, mulțumită poruncilor tale. Tu i-ai ridicat palatul divin, ca să semene cu orizontul cerului, strălucirea lui luminînd toate chipurile; căci chipurile stăpînilor Pămîntului cel Mare ¹²⁶ au fost acoperite cu aur; cît despre imaginile divine ce se odihnesc pe tronurile lor, formele lor sînt adevărate și drepte ca pe timpul lui Re, iar bărcile lor au fost smălțuite cu nestemate. Tu le-o dăruiești pe Maat ¹²⁷ în fiecare zi, căci din ea își iau ele viața, tu le dăruiești libațiuni, plante și flori și pîinile de ofrandă; tu le aduci «apa ce curge către miazănoapte», acolo unde El [Osiris] pofteste, spre a-i hrăni pe stăpînii Pămîntului Sfînt.

Palatul divin a fost împodobit cu aur mult, aurul adevărat al pustiei. Atunci cînd îl privesc, inimile tresaltă și oamenii scot strigăte de laudă. Bogăția lui îi e slava, precum orizontul lui Re în zori. Estrada templului e ca o întindere de argint și

scipește cînd o privești. Porțile cele mari ale palatului divin sînt de cedru din codri, canaturile lor acoperite cu aur curat, iar ulucii (?) din spate sînt de aramă; te întărești numai privindu-le. Pilonii cei mari sînt din calcar de Tura, iar porțile de granit; frumusețea lor se asemuiește cu Stîlpul cerului și ei se înfrățesc cu Re, în orizontul lui.

Lacul ce se așterne dinaintea templului e asemenea Celei-Prea-Verzi, despre care sînt știute toate cîte înconjoară; cînd îl privești, scînteiază precum un lapislazuli. În mijloc are papirusi și trestii; în fiecare zi e năpădit de lotuși înfloriți..., e înconjurat de arbori înalți pînă la cer, voinici precum cedrii din munți. Marea barcă Neșmet ¹²⁸ ajunge acum la lac pentru ca părintele acestui monument să plutească pe ea [de văzut toate acestea]. El e bucuros, iar întregul echipaj se veselește...

Cămarile sînt doldora de bucate, ofrandele divine se înmulțesc cu milioanele. Slujitorii de aici sînt fiii căpeteniilor prinse de rege în țara Retenu; el face astfel ca fiecare să cunoască bine datinile purificării. El i-a dăruit și păsăretul din mlaștini, unde numărul păsărilor e ca cel al grăunțelor de nisip de pe mal...; pentru el se frig păsări în templul său. Staulele sînt pline cu boi grași, cu vaci și cu viței, cu capre și oryx; vițelușii sînt cu sutele de mii și nici nu li se mai poate socoti numărul. Re îi înmulțește turmele cu toate vitele care cutreieră pămîntul, iar taurii ce călăresc vacile încă le sporesc numărul. Mlădițele proaspete se îndesesc prin pășuni, trestiiile cresc în anotimpul cel bun cu milioanele... Păstorii veghează asupra turmelor lor, pe care le vor avea în grijă din tată în fiu, pentru un timp veșnic și nesfîrșit. Lor li se dau pajiști, la marginea locurilor [?] unde viețuiește păsăretul din mlaștini, frunzișuri și flori; pămîntul le e încredințat în

folosință și nimeni nu pătrunde acolo, taurii și boii se preumblă prin mlaștini și pe maluri... în timp ce vacile fată, iar viteii își urmează mamele, de care nu sînt despărțiți.

S-au mai făcut și flote de corăbii, ca să aducă la templu și mai multe plante [plante sacre? arbori de tămîie?]; numărul lor era așa mare încît o năpădeau pe Cea-Prea-Verde, în timp ce la gurile fluviului nu mai era nici o barcă; corăbiile, fiecare cu echipajul ei, măsurau cîte o sută de coți, aduceau și plante din Țara zeului [țara Punt]; ele ancorau în port, ca să hrănească pînă la hotarele ei Țara cea Mare.

A mai dus la bun sfîrșit, tot pentru el, un recensămînt, cu milioanele, al cîmpiilor, al insulelor, al podișurilor, al tuturor ogoarelor cu recolte rodnice pe care gîndește să i le ofere *Ka*-ului său" ¹²⁹.

Acest text, ce amintește uneori de o eglogă (egiptenii, popor de țărani, au privit întotdeauna cu atenție și au îndrăgit viața pastorală), oferă o imagine destul de precisă asupra bogăției construcțiilor monumentale și donațiilor făcute templelor, ținînd seama, bineînțeles, de glorificarea obișnuită, în documentele scrise, a faptelor suveranului.

Mai este apoi textul unui decret al lui Seti I, care acordă privilegiul domeniului lui Osiris de la Abydos. Din acest text aflăm, în primul rînd, că personalul templului e scutit de recrutare și de corvezile agricole obișnuite; în al doilea rînd, este acordată libertatea de navigație pe Nil și se interzice să fie luate, de pe domeniul templului, în alte scopuri, persoane, animale sau chiar pămînt. Acest text va fi reprodus, cu aproape un veac mai tîrziu, în favoarea zeului Hnum din Elefantina, de către Ramses al III-lea.

Pentru ce a fost sculptat acest decret tocmai în ținuturile îndepărtate ale Sudanului? El reprezenta încă un mijloc — scris, deci creator al unei

realități concrete — de a demonstra puterea regelui Egiptului în rîndurile acestor populații gata mereu să se revolte și de a sublinia, într-o manieră destul de precisă, marea prosperitate pe care o aducea acesta.

În schimb, zeii din Abydos și Osiris, recunoscători, îi vor dărui suveranului „durata vieții lui Re și un regat statornic și veșnic pe pămînt, pe tronul lui Horus, pentru un timp nesfîrșit“¹³⁰.

La rîndul lui, Ramses al II-lea, pe timp de pace, își va înzestra templele cu imense bogății materiale.

Preoții și riturile

Templul era prin urmare acest loc privilegiat în care zeul menținea echilibrul lumii, cu ajutorul regilor. Însă acesta, prezent prin statuia sa din naos, era o ființă vulnerabilă și trebuia ocrotit, ajutat să trăiască (fiind spălat, înveșmîntat, hrănit), ferit de orice impuritate, pentru a-și păstra astfel puterea sacră.

În teorie, doar regele era împuternicit să celebreze cultul divin; pe basoreliefuri, suveranul este întotdeauna cel care oficiază. Dar cum nu putea fi prezent în toate templele din țară, el îi desemna pe preoți să îndeplinească riturile în numele lui. Administrarea bunurilor pămîntești și săvîrșirea riturilor necesitau în fiecare templu prezența unui personal numeros, atît laic, cît și religios.

Personalul templului

Din rațiuni de comoditate, îl vom denumi „mare preot“ pe pontiful suprem al fiecărui cult, dar egiptenii îl numeau cel mai adesea „primul slujitor al zeului“; în mod mai diferențiat, „Cel Mare dintre contemplatorii lui Re“ îl desemna pe marele preot din Heliopolis, „mai-marele meșteșugarilor“ pe marele preot al lui Ptah, sau „cel Mare dintre cei Cinci ai casei lui Thot“.

pe marele preot din Hermopolis (aluzie la primul sistem teologic elaborat în acest oraș, potrivit căruia lumea era opera unui număr de cinci făpturi divine). Marele preot, șef religios și reprezentant al regelui, era totodată și un administrator, asumându-și funcții laice importante, anume gestiunea bunurilor care aparțineau templului. Sub Ramses al II-lea, clerul lui Amon din Teba va dispune pînă și de un corp de armată care asigura paza.

Desemnat în principiu de către zei (prin mijlocirea unui oracol), marele preot era numit în realitate de către rege, care îl alegea adeseori dintre marile personalități ale epocii cărora le aprecia serviciile loiale și pe care voia astfel să le onoreze; el putea fi un înalt demnitar sau un comandant de armată, așa cum am avut exemple. Nu exista propriu-zis o filieră sacerdotală; sub Ramses al II-lea, numai doi mari preoți ai lui Amon vor ajunge la pontificatul suprem după ce au urcat una cîte una toate treptele ierarhiei clericale.

Aceasta era importantă. Preoților care ajunseseră la rangul cel mai înalt li se îngăduia „să contemple toate transformările zeului“, adică să se apropie de Sfînta Sfintelor și să vadă statuia divină; ei erau, în funcție de locul respectiv, „părinți divini“ sau, mai adesea, „slujitori ai zeului“; grecii îi numeau „profeți“, căci îi considerau mai ales interpreții oracolului sacru, ceea ce însemna o reducere considerabilă a rolului lor. Adeseori, ei erau împărțiți în patru clase succesive. „Al doilea slujitor al zeului“ îl putea înlocui uneori pe marele preot în îndatoririle sale diverse.

Templul era un loc pur (unde, prin urmare, publicul nu era admis), iar slujitorii divinității aveau drept obligație esențială păstrarea purității fizice. Ei aveau îndatorirea de a se îmbăia „de două ori ziua, de două ori noaptea“, să fie rași în cap, bărbieriți, epilați și circumciși; erau obligați să se abțină de la orice relație sexuală în perioada seviciului la templu și să nu încalce

interdicțiile religioase speciale ale zeului orașului (care vizau alimentația sau anumite activități); trebuiau să fie înveșmînțați doar cu inul cel mai fin, îmbrăcămintea de lînă sau piele fiind complet interzisă, deoarece provenea de la animale vii.

Aceste obligații, foarte stricte, erau impuse și preoților de alt rang. Preoții-lectori (în egipteană: „cei care poartă sulturile“, pe care sînt înscrise formulele rituale) erau *savanții*, care cunoșteau prin urmare formulele cerute de rituri și succesiunea acestora. Ei organizau ceremoniile, vegheau la îndeplinirea strictă a ritualului și recitau imnurile liturgice. Preotul-lector șef era marele mag, prezent în numeroase povești minunate ale literaturii egiptene.

Din rîndurile personalului savant al templului făceau parte și preoții-astronomi, care determinau momentul cel mai favorabil ceremoniilor, și preoții care alcătuiau horoscoape și știau să distingă caracterul fast sau nefast al zilelor anului. Fiind mari cunoscători ai semnelor adresate de divinități oamenilor, ei își ofereau serviciile și ca exorciști sau medici.

„Preoții puri“ (prima categorie, se pare, a ierarhiei) sau „preoții cu mîinile pure“ erau însărcinați îndeosebi cu toaleta zeului; în timpul procesiunilor, ei precedau sau purtau barca sacră; avînd și o serie de îndeletniciri materiale în sanctuar, erau un fel de „capelani“ indispensabili ai templului.

În Egipt, cultul divin nu era însă asigurat de același personal tot timpul anului. În fiecare an, o *phyle* (erau patru, cu o structură identică) se însărcina cu gestiunea bunurilor și desfășurarea rituală a ceremoniilor cultului. Preoții fiecărei *phyle* nu erau de serviciu, teoretic, decît trei luni pe an. În timpul lor liber, ei aveau posibilitatea, dacă doreau acest lucru, să se întoarcă în satul lor și să ducă viața unui egiptean de rînd. Între viața preoților și cea a laicilor nu era nici un fel de separare strictă; în perioadele lor de

serviciu, preoții erau însă supuși unor obligații foarte severe, a căror respectare se impunea pentru ca desfășurarea ceremonialului liturgic să poată avea loc în conformitate cu riturile sacre. Acești oameni aveau nevoie de un înalt ideal moral, ca să nu cedeze în fața tentațiilor vieții laice, pe care o regăseau periodic, și să rămână slujitorii „cu mâini pure” ce nu trebuiau să încalce nici un tabu material sau spiritual. Dacă *religia* este legătura care îi unește pe zei și pe oameni, îngăduindu-le acestora să înțeleagă puterile supranaturale, eventual să acționeze chiar asupra lor, preoții, prin disciplina lor personală, contribuiau la asigurarea continuității acesteia.

Un numeros personal laic îi ajuta pe preoți. Astfel, erau așa-numiții „slujitori cu ora”, care își ofereau neîndoiebnic benevol serviciile și aveau în templu îndatoriri de natură materială; probabil, la origine, așa cum le arată și numele, serviciul lor nu depășea durata unei ore.

Mai erau apoi cântăreții și muzicanții-harpiști, cântăreții din flaut sau trompetă pentru înveselirea zeului. Ei constituiau un personal auxiliar indispensabil, dar fără o funcție religioasă propriu-zisă.

Așa cum regele era superiorul firesc al clerului masculin, tot astfel regina conducea, în teorie, personalul feminin al templelor. Ea era atunci „soția zeului”, în fruntea haremului sacru, iar puțin mai târziu va deveni „divina adoratoare”. Haremul divin nu era constituit, se pare, din curtezane care duceau o existență izolată, ci acest apelativ teoretic le cuprindea pe marile doamne de la curte, care aveau o funcție pur onorifică. În rîndul femeilor legate cu adevărat de templu existau firește și preotese, pentru anumite rituri de cult ale zeitelor, îndeosebi cel al zeiței Hator, deși aceasta nu constituia o regulă. Și femei laice își dădeau concursul benevol: interprete la diferite instrumente, cântărețe și dansatoare, care înveseleau cu mișcările și cîntecul lor ceremoniile sacre.

În sfârșit, administratorii, adjuncți ai marelui preot, vegheau asupra bunului mers al palatului zeului, asupra gestiunii terenurilor și turmelor și controlau stringerea impozitelor. Scribii, auxiliari indispensabili, țineau socotelile și redactau textele sacre.

Desfășurarea ceremonialului sacru

În toate templele Egiptului, în zori, la amiază și în amurg, cele trei mari momente ale existenței oamenilor, se desfășurau ceremonii al căror ritual zilnic era stabilit cu grijă. Menit să întrețină viața zeului în casa lui, acest ritual reproducea actele omenesti, sublimat adeseori prin interpretări mitice, preluate frecvent din teologia solară și teologia osiriană, ambele simbolizând viața care renaște imuabil.

Basoreliefurile sculptate în cele șapte sanctuare ale templului construit de Seti I la Abydos descriu mai ales scenele liturgice ale acestui ritual, repetate neobosit în fiecare zi. Versiunea scrisă a aceluiași ritual a fost regăsită pe un papirus aflat în prezent la muzeul din Berlin și care provine din sanctuarul lui Amon-Re de la Karnak.

La răsăritul soarelui, când viața renaște, preoții ieșeau din locuințele lor situate în preajma templului, înveșmîntați în in alb. Ei se îndreptau, în șiruri lungi, ca o procesiune, către Lacul sacru, pentru prima baie purificatoare în apa originală. Apoi, în zorii încă aprinși, ei se îndreptau spre templu, unde își sfârșeau abluțiunile în „Casa dimineții“.

O hrană îmbelșugată era așezată apoi pe o masă, în încăperea dinaintea sanctuarului.

Regele (pe basoreliefuri este reprezentată întotdeauna imaginea sa, dar în realitate marele preot era cel care oficia) se purifică și el; doi preoți, care joacă rolul lui Horus și Thot, toarnă asupra lui conținutul a două căni înalte, care semnifică un lung șuvoi de viață și belșug. Cu o cădelniță în mînă, el urcă apoi încet spre sanctuar; la Abydos,

acesta e compus din două părți, a căror separare fictivă e reprezentată de imaginea unui pilastru: într-o parte, locul unde e păstrată barca sacră, iar în partea cealaltă naosul monolit cu statuia zeului, ce se odihnește în penumbră.

Cu ajutorul unei pietre de cremene, regele aprinde lămpile cu ulei; apoi, înaintînd cu o lampă în mînă, proiectează lumina acesteia pe ușă și pe pereții exteriori ai naosului. Astfel, zorii luminoși se ivesc și pentru zeul întemnițat în casa lui de granit și îl îndeamnă să se deștepte. Lumina, dătătoare de viață, izgonea, de asemenea, spiritele răufăcătoare.

Fumul grăunțelor de tămîie care ard suie în văzduh, purificator și înmiresmat, și se începe recitarea psalmodiată a formulelor consacrate.

Și aici se regăsește concepția dualistă fundamentală a vechiului Egipt; naosul este deschis de două ori: aceasta înseamnă că, teoretic, el se deschide o dată pentru regele Egiptului de Sus și a doua oară pentru regele Egiptului de Jos. Regele rupe sigiliul de argilă care pecetluiește lăcașul sfînt și desface zăvorul (acesta e uneori asimilat cu degetul lui Seth, răuvoitorul, căci constituia un obstacol pentru ieșirea din naos a zeului, trezit din somnul său nocturn). Faraonul deschide ușile naosului („cele două porți ale cerului se deschid, cele două porți ale pămîntului se desfac”) și zeul apare în lumină („i se descoperă chipul”); regele se prosternează și se înalță imnurile, litanii nesfîrșite de fierbinte recunoștință:

„Salut ție, Amon Re, stăpîn al Tebei, în adolescența ta, podoabă a zeilor, la vederea căruia toți oamenii se bucură, stăpîn al prestigiului, care liniștești spaimile, domn al tuturor divinităților, zeu mare, trăind din dragoste, cu vorbele căruia se hrănesc toți zeii ceilalți, rege al cerului, creator al stelelor, care făptuiești astfel ca divinitățile să se preschimbe în aur curat, tu (care zămislești cerul, deschizi orizontul și faci

să vină spre viață zeii atunci cînd vorbești. O, Amon Re, stăpîn al tronurilor Dublei Țări, locuind la Karnak, o, Amon-Re, taur al maicii sale, așezat pe tronul său cel mare, stăpîn al razelor de lumină, care dă viață mulțimilor, zeul cu cele două pene semete, regele zeilor, marele șoim care face să tresalte pieptul [inimile], toți oamenii te adoră, ca să poată trăi¹³¹.

Și din nou se ridică fumul de tămîie.

Regele pătrunde în naos și sărută statuia divină, într-o îmbrățișare cu virtuți magice, apoi îi aduce ofrande.

Acest ritual este repetat prin urmare de două ori, dar ofranda diferă de fiecare dată. În primul caz este vorba de ochiul lui Horus, simbol al pietății filiale a zeului-fiu față de Osiris și al întoarcerii la o situație *justă* (după ce Seth semănase dezordine și adusese înapoi haosul), ceea ce înseamnă, fără îndoială, echilibrul normal al lumii asupra căruia veghează zeii și regii. Cel de a doua ofrandă, complementară, este a lua Maat: faraonul înalță spre chipul divin o mică statueta a zeiței, chezașă Adevărului și a Dreptății și, prin urmare, a coeziunii universului. Prin însăși esența ei, Maat nu poate decît să se confunde total cu divinitatea:

„Fiica ta, Maat, tu întinerești doar la vederea ei, ea te înviorează mulțumită miramei din roua ei. Maat ți se încolăcește ca o amuletă în jurul gîtului, ea ți se cuibărește la piept; zeii îți dăruiesc bunul tău, Maat, căci îi știi înțelepciunea. Uite, zeii și zeițele care sălășluiesc în tine¹³² ți-o aduc pe Maat, căci ei știu că tu trăiești din ea. Ochiul tău drept este Maat, ochiul tău stîng este Maat, carnea și mădularele tale sînt Maat, suflarea trupului tău și a inimii tale îi aparțin lui Maat; tu străbați Țara Dublă plin cu Maat; pe creștet ești uns cu Maat și mergi purtînd-o pe Maat în cele două mîini; veșmintele tale sînt Maat. Tot

ce mănânci este Maat, tot ce bei este Maat, răsufklarea nărilor tale e Maat...“³³.

Coexistența absolută nu se poate exprima mai strict și mai precis. Astfel, din clipa în care se trezește, zeul e asigurat de justa și fericita armonie a lumii înconjurătoare.

Atunci, satisfăcut, el se ospătează în fumul cădelnițelor, aducînd *ka*-ului său rezervele magice de energie conținute de alimente.

După aceasta, sosea clipa toaletei zeului. Regele (sau, în realitate, „preotul pur“), purificat din nou prin apă și tămîie, ia statuia, o scoate din naos și o așază pe nisip, adică pe solul Egiptului. Apoi, el aduce patru sipete care conțin pînzeturi și unguente și, tămîindu-le, le consacră divinității; trupul acesteia este spălat de două ori cu apă, iar o dată este tămîiat, după ce oficiantul s-a învîrtit de patru ori în jurul ei. Zeul este înveșmîntat în pînză albă, verde și roșie, desigur culori simbolice. Albul este culoarea luminii solare, verdele cea a vegetației și a lui Osiris, roșul aceea a singelui. Divinitatea se află astfel în contact cu toate elementele universului, generatoare de viață. Ea mai este unsă cu uleiuri fine, alifii și parfumuri și împodobită cu bijuterii. Apoi, statuia este așezată din nou în naos, iar pe jos se presară nisip. Se îndeplinește o ultimă purificare, cu natron, apă și tămîie. În sfîrșit, naosul este închis; zăvorul e tras, este lipită o nouă pecete și, în timp ce se retrage, oficiantul șterge cu o mătură urma pașilor săi, pentru ca nimic să nu mai tulbure pacea locului sfînt, unde zeul veghează asupra lumii.

Ofrandele cu care se hrănise divinitatea pot fi atunci depuse fie în fața statuilor zeilor secundari, fie în fața statuilor regilor și oamenilor care dobîndiseră favoarea de a fi așezate în templu. După aceea, ele erau luate spre a fi împărțite membrilor clerului și personalului laic al locului sacru.

La amiază, riturile constau numai în stropirea cu apă și tămîiere, dar nu se mai aducea și hrană.

Ritul de seară era repetarea unor părți din ceremonialul de dimineață, dar naosul rămânea închis. Se pare chiar că scenele liturgice s-ar fi desfășurat într-o capelă secundară, din vecinătatea naosului.

Apoi zeul, ca și oamenii, adormea.

Locul sacru era purificat pentru ultima oară prin fumigații de tămâie, iar preoții se îndreptau pe întineric, într-o lungă procesiune, spre locuințele lor situate în apropierea templului. Astfel, zeul și oamenii așteptau dormind înapoierea soarelui pentru ca viața lor să renască.

În templele funerare regale, ritualul era celebrat într-o manieră analoagă; ceremonialul era îndeplinit, în teorie, de către fiul cel mai mare al regelui, care îi împuternicea însă pe preoți, după cum tot astfel faraonul, fiul zeului, celebra cultul tatălui său prin intermediul unui personal specializat.

Marii pontifi și alți preoți

Pontifii lui Amon au fost, în epoca ramesidă, personaje importante și puternice.

Spre sfârșitul domniei lui Seti I, Nebneteru, marele preot de la Karnak, a jucat un rol important. El era tatăl vizirului Paser și aparținea unei familii de privilegiați ai regelui.

La moartea lui Seti I, fiul său, după ce a suspendat pentru moment orice activitate politică, a însoțit cu pioșenie trupul mumificat al tatălui său pînă la reședința sa eternă din Valea Regilor. Odată ceremoniile terminate și după celebrarea sărbătorii *Opet* la Luxor ¹³⁴, unul dintre primele acte ale lui Ramses al II-lea, rămas în Egiptul de Sus, a fost numirea unui alt mare preot al lui Amon, căci Nebneteru tocmai murise. Se pare că în legătură cu aceasta a avut loc un consiliu, la care a asistat frumoasa Nefertari. Preferatul regelui a fost Nebunenef, deja mare preot

al lui Onuris * și al zeiței Hator la Denderah și a cărui autoritate sacerdotală cuprindea o parte din Egiptul de Mijloc și noma tinită. Această alegere a fost ratificată de Amon.

Nebunenef a pus să se sculpteze pe pereții mormântului său teban un text care îi descria numirea oficială, în prezența faraonului, a reginei și a demnitarilor curții:

„Anul 1, luna a treia a anotimpului revărsărilor, ziua întâi, Maiestatea Sa naviga spre nord, venind din Orașul din Miazăzi, unde împlinise laudele rituale pentru tatăl său Amon-Re, stăpîn peste tronurile Dublei Țări, mare taur, domn al Eneadei, pentru Mut cea mare, doamna din Ișeru, pentru Honsu-Neferhotep și pentru Eneada care sălășluiește la Teba, cu prilejul frumoasei sărbători Opet. La sosire, s-au primit urări de viață, belșug și sănătate pentru regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaat-Setepenre, fie ca el să trăiască veșnic! Prin urmare, s-a petrecut coborîrea la țărm în noma tinită. S-a dat poruncă să vină marele preot al lui Amon, Nebunenef, în preajma Maiestății Sale. El era pe vremea aceea mare preot al lui Onuris¹³⁵, mare preot al lui Hator, stăpîna din Denderah și mai-mare peste slujitorii tuturor zeilor, la miazăzi pînă la locul numit «Chipul-meu-e-asupra-lui-Amon», iar la miazănoapte pînă la Tinis.

Maiestatea Sa îi spuse: «De acum înainte vei fi marele preot al lui Amon; comorile și hambarele lui vor sta sub pecetea ta. Tu vei fi preotul dintîi al templului său; tot ceea ce sosește acolo se va găsi sub puterea ta. Cît despre îngrijirea templului lui Hator, stăpîna din Denderah, ea va fi încredințată pe viitor [fiului tău¹³⁶], ca și celelalte

* Zeu protector al orașului Tinis, stăpîn al războiului și al vînătorii. Numele lui e legat și de cel al zeiței Sekhmet (n. tr.).

dregătorii ale părinților săi și scaunul pe care ședea. Jur, și e adevărat așa cum mă iubește Re și mă laudă părintele meu Amon, că pentru el am rostit numele tuturor curtenilor, 'gura superioară' a oștirii; pentru ca el să le audă, s-au repetat și numele preoților-slujitori ai zeilor și ale dregătorilor din templul său cărora le e îngăduit să-i contemple chipul. Nici unul dintre aceștia nu l-au mulțumit, pînă cînd nu am rostit numele tău.

Prin urmare, săvîrșește pentru el lucruri cu folos, căci el pe tine te dorește; eu știam că tu ești un om destoinic și plin de vrednicie. Astfel putea-vei spori încă laudele aduse *ka*-ului său și reîmprospăta cele menite propriului meu *ka*. Atunci, el te va păstra în fruntea templului său și îți va dărui o [fericită] bătrînețe; el îți va îngădui să debarci pe malul Orașului Său și îți va încredința parîma de la prova și parîma de la pupa [palatului său divin], deoarece numai pe tine te dorește și nu a mai numit pe nimeni altcineva. Îți va dărui Apusul, căci tatăl meu Amon este un zeu mare, fără de pereche, care cercetează trupurile și deschide inimile, un înțelept care cunoaște tot ce sălășluiește în fiecare cuget. Nici un alt zeu nu este atît de puternic încît să împlinească tot ce a făptuit el; sfatul lui trebuie ascultat, iar vorba lui crezută, căci el e stăpînul Eneadei — el cel care te-a ales... și te-a chemat la el din pricina destoiniciei tale ».

Atunci, curtenii și cei Treizeci ¹³⁷ se adunară ca să slăvească desăvîrșirea Maiestății Sale, ca să se plece de multe și multe ori dinaintea acestui zeu perfect și ca să-l aclame ¹³⁸, mulțumind [uraeusul ce îi stă pe frunte], cinstindu-i chipul, lăudîndu-i puterea pînă la ceruri, iar aceștia spuseră:

«O, regent al lui Amon, tu care vei dăinui un timp nesfîrșit, timpul creat de

zeu de la începutul generațiilor, fie ca tu să-ți sărbătorești jubileele cu miile, fie ca anii tăi să se adune mulți la număr precum grăunțele nisipului. Fie ca tu să renaști zilnic, în zori, de fie ca tu să întinerești pentru noi precum discul soarelui și luna ... Tu domnești ca rege al Dublei Țări, cele Nouă Arce aflându-se sub stăpînirea ta. Hotarele tale se întind pînă la marginile cerului, tot ce se așterne sub el se află în stăpînirea ta, iar ce încercuiește discul soarelui sub privirile tale și ce scaldă Cea-Prea-Verde ți se supune, în timp ce tu șezi pe pămînt, pe tronul lui Horus plin de strălucire, ca rege al celor vii. Tu îi chemi la oaste pe tinerii din Țara mult-iubită și îi nimicești dușmanii, tu, cel care ai statornicia și domnia pe pămînt, precum tatăl tău Amon-Re; tu conduci țara ca și el, tu ești pe pămînt asemeni discului soarelui pe cer, viața ta dăinuie la fel ca și a lui, căci ți-a dăruit timpul veșnic și timpul nesfîrșit, viața și puterea, o, rege desăvîrșit, iubit de Amon ... »

«Atunci Maiestatea Sa [îi încredință lui Nebunenef] cele două inele ale sale de aur și toiagul său de aur curat și el fu numit mare preot al lui Amon, mai-mare peste cele două case — a aurului și a argintului —, intendent al Hambarului Dublu, dirigiuitor al tuturor lucrărilor și tuturor meseriilor din Teba. Se dădură porunci astfel ca un sol regal să dea de știre în întreg Egiptul [că lui Nebunenef i-a fost încredințată] casa lui Amon, cu toate bunurile și oamenii ei»¹³⁹.

După discursurile și ceremoniile cuvenite, se pare că Ramses, ca să-l onoreze pe acest personaj (?), sau ca să-i sporească dependența față de el, i-ar mai fi acordat și alte importante funcții laice în stat.

Se mai poate constata și tendința de instaurare a caracterului ereditar al funcțiilor sacerdotale: funcția de mare preot al lui Hator, pe care Nebunenef o primise de la tatăl său, îi revine în continuare propriului său fiu.

Nebunenef a deținut această funcție timp de doisprezece ani. La moartea lui, regele l-a desemnat drept succesor pe Unennefer, tatăl prietenului său din copilărie Ameneminet, pe care l-am mai întâlnit și care, fiind numit în anul 12 al domniei, își va păstra această funcție până în anul 27.

La acea dată, credinciosului Paser, vizir încă de pe vremea lui Seti I (ba chiar poate Ramses I?) i s-a oferit, în chip de onorabil sfârșit de carieră, funcția de mare preot al lui Amon, deținută cu multă vreme în urmă de către tatăl său. Deși foarte în vîrstă, el a fost pontif la Teba pînă în anul 38, asistat de al doilea și al treilea slujitor ai zeului: Roma și fiul său Bakenhonsu.

Acesta din urmă va fi, cu începere din anul 39, pontiful cel mai remarcabil din vremea domniei lui Ramses al II-lea. Așa cum reiese din textele inscripțiilor care ne-au parvenit, el ne apare plin de orgoliu și totodată o fire caritabilă, inteligent, credincios suveranului și de o emoționantă fervoare față de Amon, pe care îl slujea încă din copilărie. El avea pe atunci vreo șaizeci de ani și și-a exercitat funcția timp de douăzeci și șapte de ani. Cînd a murit, avea probabil cam o sută de ani. El își descrie singur lunga sa carieră într-un text sculptat pe stîlpul dorsal al unei statui, conservată în prezent la muzeul din München:

„Nobilul, prințul, marele preot al lui Amon, Bakenhonsu, zice:

«Am fost un om drept și cinstit, de folos stăpînului său, care a păstrat cele menite de zeul lui și a pășit pe calea statornicită de acesta, care a împlinit cu bine ceremoniile dinlăuntrul templului său. Am fost mai-marele templului lui Amon, m-am bucurat de încrederea deplină a stăpînului său.

O, voi, toți oamenii în stare să cugete și voi cei care veți sălășlui pe pământ și veți veni peste milioane și milioane de ani, după bătrînețea și slăbiciunea mea, și veți ști, cu inimile voastre deschise, să recunoașteți ceea ce prețuiește cu adevărat, vouă tuturor vă voi dezvălui făptura mea, pe cînd eram pe pământ, și toate funcțiile ce le-am îndeplinit de la venirea mea pe lume.

Am petrecut patru ani de pruncie.

Apoi am petrecut cei doisprezece ani, cît eram copilandru, ca mai-mare peste grajdurile de dresură ale regelui Menmaatre ¹⁴⁰.

După aceea am fost 'preot' pur vreme de patru ani.

Apoi preot divin al zeului Amon vreme de doisprezece ani.

După aceea am fost al treilea slujitor al lui Amon vreme de cincisprezece ani.

Apoi al doilea slujitor al lui Amon vreme de doisprezece ani.

Atunci el [regele Ramses] m-a lăudat, căci mi-a recunoscut destoinicia și m-a numit mare preot al lui Amon timp de douăzeci și șapte de ani.

Am fost un părinte bun pentru oamenii mei, am ajutat la buna creștere a tinerețului, întinzînd o mîină celui aflat în nevoie, săturîndu-l pe nevoiaș și săvîrșind cele cuvenite în templul lui Amon.

Am fost mai mare peste tot ce s-a ridicat în fața Tebei, pentru fiul ieșit din trupul lui, regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatre-Setepenre, fiul lui Re, Ramses-cel-iubit-de-Amon, dăruit cu viață. Am înălțat monumentele părintelui său Amon, care l-a așezat pe tron; am fost ajutorul regelui, marele preot al lui Amon, Bakenhonsu, care mai spune și aceste cuvinte:

Am săvîrșit cele cuvenite în templul lui Amon, pe cînd eram mai-mare peste tot ce se ridica pentru stăpînul meu. Am înălțat

pentru el un templu, numit 'Ramses-cel-iubit-de-Amon-care-ascultă-rugile' ¹⁴¹ la poarta de sus a templului lui Amon ¹⁴². Am ridicat, în incinta lui, obeliscuri de granit, a căror frumusețe se învecina cu cerul; înaintea lor era o clădire de piatră, în fața Tebei; au fost irigate grădini și sădiți arbori. Am mai făcut și două mari porți de aur, a căror frumusețe se aseamua cu cerul. Am cioplit stâlpi înalți și i-am așezat în curtea sacră din fața templului. Am construit și două bărci mari ca să străbată fluviul, pentru Amon, Mut și Honsu » " ¹⁴³.

Partea cea mai emoționantă, cea mai umană, a acestei inscripții se poate citi pe soclu:

„Am fost un om tăcut, drept, de folos zeului său, un om care se pleacă acum peste tot ce a săvârșit ..., ținând cu amîndouă mîinile parîma care sucește cîrma, în viață.

Sînt astăzi mai fericit ca ieri. În fiecare zi zorile îmi sporesc bucuria, aceasta de cînd eram prunc și pînă acum, cînd bătrînețea m-a ajuns aici, înlăuntrul templului lui Amon, pe care îl urmăresc pretutindeni unde ochii mei îi mai pot încă privi chipul sacru. Fie ca el să mă răsplătească și să facă astfel ca să rămîn fericit, pe picioare, și după vîrsta de o sută zece ani“.

Bakenhonsu a fost cu siguranță un om de o mare înțelepciune și profundă credință. El a fost martorul tuturor marilor evenimente ale imperiului. Născut, probabil, în vremea lui Horemheb, el și-a început cariera sub Seti I. A fost și el unul dintre slujitorii de seamă ai familiei rame-side.

El a mai desfășurat și o bogată activitate de constructor și arhitect; lui i se datorează cea mai mare parte a templului ridicat de Ramses al II-lea la Luxor. Și la Paris, în piața Concorde,

dăinuie amintirea lui Bakenhonsu, prin marele obelisc monolit de granit roz înălțat chiar la porunca sa în fața palatului zeului. El se odihnește de trei mii de ani în mormintul său teban de la Drah Abul Neggah, dar, așa cum a dorit, amintirea și „faima“ lui sînt încă vii. Dintre toți marii preoți, el ne este cel mai bine cunoscut.

În ceea ce privește instalarea în funcție a marilor preoți, trebuie remarcat în primul rînd că ei sînt aleși în fapt de către rege. De asemenea, se mai poate nota că, în Egiptul de Sus, funcțiile încredințate marilor demnitari locali par să fi fost adeseori transmise din tată în fiu, ceea ce se constată mai rar în Egiptul de Jos, unde vizirii, principii și războinicii regelui par să fie cel mai adesea numiți pontifi la Memfis sau Heliopolis, orașe situate mai aproape de capitală și de puterea centrală.

Astfel, în Egiptul de Sus, funcția de mare preot al lui Hator, la Denderah, a trecut din minile lui Bakenhonsu (altul!) în cele ale fiului său. De asemenea, la Abydos, un alt Unennefer, mare preot al lui Osiris, aflat deja în funcție sub Seti I, își continuă pontificatul sub Ramses al II-lea și, cu încuviințarea acestuia, i-l transmite fiului său Hori.

În felul acesta, se constituie adevărate familii de mari preoți. Minmose, mare preot al lui Onuris la Tinis, este o rudă a aceluiași Unennefer.

În Egiptul de Jos, la Memfis, Hui, iar apoi Pahemneter, își asumă funcția de mare preot al lui Ptah, funcție care va fi trecută fiului cel mare al lui Pahemneter, Didia, și va reveni apoi prințului Khaemuaset. La moartea acestuia, ea va fi încredințată fiului mezin al lui Pahemneter, vizirul Rehotep (care, în același timp cu viziratul, va deține funcția heliopolitană de mare preot al lui Re). În ultimii ani ai domniei lui Ramses al II-lea, nepotul suveranului, Hori, fiul lui Khaemuaset, va fi mare preot la Memfis.

La Heliopolis, la începutul domniei lui Ramses al II-lea, acesta îl numește mare preot pe șeful

conducătorilor de care, Bak, vrînd astfel, prin această onoare, să-l răsplătească pentru serviciile loiale aduse. Apoi a venit rîndul lui Amenemopet (din familia lui Ameneminet), un șef al corpului auxiliar de nubieni din armată. După aceea, i-a venit rîndul lui Meri-Atum, al șaselea fiu al suveranului și al reginei Nefertari, care a fost mare preot între anii 26 și 46 ai domniei. Acestuia i-a succedat vizirul Rehotep.

Astfel, cu excepția cîtorva prinți regali și a cîtorva militari pe care regele dorea să-i răsplătească, se constată că o serie de mari familii acaparează treptat toate funcțiile religioase importante. Acest proces va constitui unul din elementele care vor accentua slăbirea domniei, spre sfîrșitul ei, cu atît mai mult cu cît funcțiile feminine importante din templu vor fi atribuite de marii preoți femeilor din familiile lor.

Cîte un mormînt, mai mult sau mai puțin bine conservat, cîte o stelă sau o statuie ne mai dezvăluie încă marele număr al preoților și oamenilor din temple pe care, treptat și incomplet, izbutim să-i cunoaștem.

Disponem de aceleași surse de informare, din păcate limitate, și în ceea ce îi privește pe preoții templelor funerare regale, trimiși de rege ca să asigure zilnic cultul părinților și strămoșilor săi și să se ocupe de propriul său domeniu funerar.

Și în aceste cazuri ne-au parvenit numeroase nume de personaje, funcțiile asumate de aceștia, precum și speranțele de viață veșnică pe care le formulau, dar foarte puține date în legătură cu viața sau cariera lor.

Cu toate acestea, uneori se pot distinge date despre caracterul individului respectiv, originea sau familia lui.

Se întîmplă chiar ca însăși decorația mormîntului să dezvăluie cîte ceva despre personalitatea posesorului său. Astfel, putem bănuî firea oarecum bucolică a celui Honsu, mare preot al templului funerar al lui Tutmosis al III-lea (sub Ramses al II-lea), care a pus să se picteze pe un plafon al mormîntului său, la Sheikh abd el Curnah,

roiuri de fluturi trandafirii, de lăcuste albastre, și stoluri de păsări zburătăcind în jurul cuiburilor.

Tot astfel, ni se dezvăluie fidelitatea arătată suveranilor de către acel Ameneminet, preotul divin al templului funerar al lui Amenofis al III-lea, care, ca o continuare a funcției lui în eternitate și spre a-și distra regii defuncți, a dispus să fie pictată pe pereții mormântului său (de la Gurnet Murai) plimbarea statuiilor lui Amenofis al III-lea și a reginei Tii pe lacul sacru — reprezentare extrem de rară — în urma unei lungi procesiuni și după ce preoții depuseseră cu pioșenie statuile în barcă.

Uneori, funcțiile deținute pe lângă templele funerare sînt cumulate cu cele din templul divin: astfel, Panehesi, „slujitorul“ lui Amenofis I (sub Ramses al II-lea) este totodată șeful cîntăreților de la masa lui Amon, ospățul zeului putînd avea loc însoțit de muzică. Atras fără îndoială de spectacolul plin de viață și de prospețime al grădinilor, ca mulți dintre egipteni, el a cerut să fie pictată pe plafon, în partea de nord a mormîntului său, o bogată viță de vie care își desfășoară, pe un fond galben și o împletitură de nuiiele roșietice, tulpinile colorate în verde închis, de care atîrnă, foarte stilizate, frunze verzui și ciorchini grei de struguri, de un albastru închis, într-o armonie de tonuri blîndă și luminoasă. În centrul plafonului se desfășoară mari flori strălucitoare, roșii, cu patru petale, pe un fond galben palid.

Este ciudată amplasarea actuală a acestui mormînt, în necropola de la Drah Abul Neggah: plafonul se găsește aproape la nivelul drumului actual și este încastrat în mijlocul caselor cufundate, ca și el, în același teren, dar situate ceva mai sus. Panehesi împărtășește foarte înedea-proape viața oamenilor de astăzi.

Nedjem era „mare intendent al Rameseumului“ (templul funerar al lui Ramses al II-lea) din timpul vieții suveranului și era mai cu seamă șeful hambarelor templului. O statuie îl reprezintă șezînd pe o pernă, cu trupul înfășurat într-un

veșmînt larg și cu mîinile pe genunchi, în dreapta ținînd un spic de grîu copt ¹⁴⁴; între labelle picioarelor se afla o statuie a lui Ptah-Tenen. Astfel este adus un dublu omagiu: zeului din Memfis (Nedjem numărîndu-se probabil printre cei care practicau cultul acestuia), apoi zeului grîului și fertilității pămînturilor Rameseum-ului, arătînd cu mîndrie unul din produsele acestuia, care ilustra totodată una din funcțiile sale. Era probabil un om al pămîntului, iubitor de pace, ceea ce sugerează probabil și numele, Nedjem, „cel blînd”; în rugăciunea, sculptată pe stîlpul dorsal al statuii, se declară:

„Binevoiască regele a-i aduce o ofrandă lui Ptah, pentru ca acesta să-i dăruiască o viață pe pămînt însoțită de favoruri regale, un șirag de ani [atît de numeroși] încît să nu poată fi socotiți, [o viață] lipsită de vitregii, din care să lipsească spaima, *ka*-ului lui ... Nedjem“ ¹⁴⁵.

Uneori, textele înscrise pe monumentele acestor preoți vădesc o anume originalitate.

Userhat, mare preot al templului funerar al lui Tutmosis I (în timpul domniei lui Seti I), le cere zeilor și zeitelor următoarele, într-o rugăciune sculptată pe pereții mormîntului său:

„Fie ca ei să dăruiască prospețimea stelelor și mireasma adierilor, fără ca *ba*-ul ¹⁴⁶ să fie respins vreodată; fie ca numele său să fie strigat și să se afle în toate sărbătorile din fiecare zi ... pentru *ka*-ul lui ... Userhat“ ¹⁴⁷.

Comparîndu-se cu Thot și declarînd că este dublura lui în ceea ce privește toate faptele bune ale acestui zeu față de Osiris, Nekhtamon, marele preot al altarului din Rameseum (sub Ramses al II-lea) încearcă să forțeze astfel mîna spre a obține favorurile veșnice ale zeului învierii:

„Mă îndrept spre tine, o, stăpîne al Țării Sacre, regent al timpului nesfîrșit, întîiul născut al lui Geb, primul ieșit din pîntecul lui Nut; ating țărina cu fruntea dinaintea stăpînului necropolei, care a ridicat cerul cu brățele. Sînt *cel asemenea lui Thot* și mă bucur de tot ce a făptuit; el ți-a adus adierile ușoare pentru nări, viața și puterea pentru chipul tău cel frumos... o, regent al Occidentului; el îngăduie ca razele să-ți strălucească pe piept, el luminează calea întunecată și pentru tine izgonește relele ce se țin de trupul tău“ ¹⁴⁸.

Datele despre originea sau familia acestor oameni ne lipsesc.

Astfel, Tjia, director al tezaurului din Rameseum și scrib regal, luase în căsătorie o soră a lui Ramses al II-lea (fiica lui Seti I și a reginei Tui), care purta de altfel același nume ca și soțul ei. Fără îndoială, Ramses a dorit să-l onoreze încredințîndu-i administrarea financiară a templului său funerar. Tjia a lăsat mai multe monumente, printre care un *pyramidion* sculptat cu imnuri adresate zeilor ¹⁴⁹ și o ciudată stelă „cu patru fețe“ (de fapt un bloc cu secțiune pătrată și cele patru colțuri din partea superioară rotunjite ca o stelă) ¹⁵⁰ care avea și ea, pe fiecare dintre fețe, imnuri către Re, Atum, Osiris și Sokaris. Iată un fragment din imnul către Re:

„Salut ție, Re-Khepri-Atum-Horus, care străbați cerul, șoim divin al zeilor, chip frumos cu cele două pene semețe! Fie ca el să-i îngăduie a contempla discul soarelui, să vadă luna și să-l slăvească pe marele zeu pe tronul său, lui... Tjia“ ¹⁵¹.

Sincretismul religios, caracteristic îndeosebi epocii rameside, apare aici evident: *divinitatea* invocată îi grupează pe Re (discul solar), Khepri și Atum (formele extreme ale ciclului acestui astru, dimineța și seara), Horus, imaginea străveche a șoimului ceresc, la care se adaugă și

aceea, mai recentă, a lui Amon, pe al cărui creștet e așezată în mod tradițional o coroană cu două pene înalte. Prin unirea strânsă a numelor și formelor se obține astfel o divinitate solară *totală*. Acest text arată și cultul al cărui obiect era regele: faraonul formează o trinitate sacră împreună cu soarele și luna, în prezentarea devenirilor eterne dorite de cumnatul său.

Uneori și străinii puteau ajunge să dețină funcții importante, din motive care ne-au rămas necunoscute. Astfel, Ramses-em-per-Re („Ramses-e-în-templul-lui-Re“), paznicul-șef al Rameseum-ului sub Ramses al II-lea și Merenptah, a fost, la origine, un oarecare Benazen („fiul lui Izen“), nume semit care indică originea cananeeană a acestui demnitar¹⁵². Pe de altă parte, se știe că el provenea, ca și tatăl său Yupa, din localitatea Ziri Bashan, toponim cananeean cunoscut de către egipteni (menționat în tabletele de la Amarna) și situat în nordul Transiordaniei de astăzi. Cu ocazia campaniilor victorioase purtate de Ramses al II-lea în acele regiuni, el a fost probabil luat și poate chiar crescut în Egipt, în haremul lui Miur, de pildă, ca și alți prizonieri străini. El devenise egiptean, își luase un nume nou și pare să fi devenit adeptul cultului soarelui, unul dintre numele lui fiind de fapt „Cel care iubește orașul Heliopolis“. Este un destin ce ar merita să fie cunoscut mai bine și care corespunde concepției lui Ramses al II-lea despre Egipt — un ansamblu cosmopolit unificat.

Acest personal ni se prezintă, incontestabil, multiplu și variat. Descoperirea unor documente noi, care constituie o speranță neîncetată, ne va ajuta poate să îl cunoaștem mai bine.

Sărbătorile sacre

În epoca ramesidă, sărbătorile erau celebrate cu mult fast. În Egipt erau sărbători de toate felurile: sărbători naționale sau locale, sărbători ale ano-

timpurilor sau religioase și „sărbători“ funerare, cînd familia se ducea pînă la mormîntul rudei defuncte, spre a-i oferi mîncăruri alese.

Panegiriile organizate în cinstea marilor divinități puteau opri activitatea țării timp de mai multe săptămîni, antrenînd deplasări în masă ale pelerinilor și curioșilor. Un calendar precis al sărbătorilor a fost sculptat în templul lui Ramses al II-lea de la Abydos.

Textele și reprezentările din epoca ramesidă insistă, se pare, asupra importanței pe care o aveau trei sărbători: cea a haremului lui Amon, din Teba (sau sărbătoarea Opet, după numele dat haremului), ale cărei secvențe principale au fost sculptate pe coloanele marii săli hipostile de la Karnak, apoi sărbătoarea Min, ale cărei procesiuni și rituri sînt reprezentate în Rameseum, și, în sfîrșit, „Sărbătoarea Văii“, înfățișată pe pereții templului funerar al lui Seti I, de la Sheikh abd el Gurnah, pe pereții despărțitori din Rameseum și pe coloanele din marea sală hipostilă de la Karnak.

Se știe că, pentru celebrarea primei sărbători Opet din timpul domniei sale, Ramses al II-lea a rămas la Teba după înmormîntarea tatălui său. Întrucît Nebteneru murise, iar Nebunenef nu fusese încă numit în funcție, regele însuși a condus desfășurarea ceremoniilor în locul marelui preot. Asumîndu-și astfel una dintre prerogativele regale fundamentale, el se afirma ca noul stăpîn al țării și, în același timp, prelua cultele tebane.

Sărbătoarea începea în ziua a nouăsprezecea din luna a doua a anotimpului revărsărilor, prin urmare în prima jumătate a lunii octombrie, înainte ca Nilul să se retragă în albie, lăsînd pămîntul fertilizat. Ea dura timp de douăzeci și patru de zile, uneori douăzeci și șapte. Tema ei era constituită de vizita făcută de Amon din Karnak haremului său din Luxor, deci o dublă sărbătoare a fecundității — cea a pămîntului și cea a zeilor —, o sărbătoare a renașterii, a continuității forțelor vitale și energiei creatoare.

La Karnak, în zori, se deschidea naosul în care se afla statuia lui Amon; regele însuși așază în fața acestuia ofrandele — hrană și flori — care se îngămădesc dinaintea imaginii sacre. În capela ei specială, barca zeului, Userhat („cea cu prova puternică“), lucrată din lemn de cedru, „ferecată cu aurul cel mai curat al pustiei, scinteind de nestemate de tot soiul“¹⁵³, stă gata de plecare. Afară, alte trei bărci, aparținând lui Mut (zeița mamă), Honsu (zeul fiu) și regelui, care îl însoțesc pe zeu în călătorie, sînt așezate pe un soclu.

Procesiunea începe, pornind pe drumul care duce la țărmul Nilului. În frunte înaintază un soldat, care a dat semnalul plecării dintr-o trîmbiță, și un toboșar, care scandează înaintarea cortegiului. Fapt excepțional, Ramses însuși precede cortegiul, „deschizînd căile lui Amon“. El poartă, peste veșmintele sale regale, constumul sacerdotal din piele de panteră; el e numit, printr-o unică asociere de termeni, „marele preot al lui Amon, regele Egiptului de Sus și de Jos, dăruit cu viață“. Cele patru bărci, purtate pe umerii „preoților puri“, sosesc la țărmul fluviului; aici, ele sînt așezate pe niște corăbii mari, pregătite pentru navigație. După aceea, întreaga flotilă, avînd în frunte barca strălucitoare a lui Amon, începe să plutească pe fluviu, către Luxor. Pe malurile fluviului ea e însoțită de un lung cortegiu, format bineînțeles din toți preoții, a căror sărbătoare este, dar și din soldați, muzicanți, cîntărețe și dansatoare. Mercenari negri și libieni, care doresc să-și arate entuziasmul, execută dansuri din țara lor, în timp ce dansatoarele marchează cu grație ritmul muzicii. O mulțime numeroasă compusă din oameni de rînd și pelerini, înșiruiți nu departe de mal, scot strigăte de bucurie. Toată această agitație sărbătorească, amestecată cu sunetele stridente ale trîmbițelor, cu bubuitul tobelor, cu zgomotul mai ascuțit al sistrelor*, scuturate energic, cu dulceața armonioasă a

* Instrument muzical antic (n. tr.).

lăutelor, suie către Amon cel puternic, ca omagiu adus măreției sale.

Luxorul trăiește ceasuri de așteptare febrilă. De fiecare parte a drumului care conduce de la Nil pînă la templu erau construite mici edicule de lemn, asemănătoare unor capele și împodobite cu o copertină sprijinită pe două coloane în formă de papirus; în fiecare dintre ele se acumulau bucate de tot felul — o altă dovadă a fecundității, tema sărbătorii. Erau sacrificați în acest timp un număr de boi grași, tranșați apoi pe loc, iar o armată de slujitori transportau în grabă bucățile de carne spre templu. Toate acestea se petreceau într-o deplină gălăgie, în arșiță, praf și muște.

Amon sosește; bărcile sacre sînt de îndată duse spre templu și depuse în sanctuarele lor. Timp de unsprezece zile, în penumbra și tăcerea lăcașului sfînt, se va desfășura ceremonia împreunării zeului și misterul vieții care se reproduce, asigurînd astfel, în taină, regenerarea forțelor vitale, chiar în perioada în care Nilul fertilizează pămîntul Egiptului.

Afară se desfășoară serbarea oamenilor, cu surle și ospete.

Înapoirea la Karnak se va desfășura potrivit aceluiași rituri, în mijlocul unei veselii asemănătoare.

O scenă a acestei întoarceri merită să rețină atenția. În preajma pilonului de la Karnak, precedînd cortegiul, este reprezentat un șir de boi grași, cu coarneau împodobite cu flori, pregătiți pentru sacrificiu. La Luxor, această temă este dezvoltată în unghiul de sud-vest al primei curți: „în urma celor șaptesprezece fii ai lui Ramses al II-lea înaintează un pîlc de preoți și de boi; în general, fiecare element al acestei suite constă dintr-un personaj ce trage la capătul unei fringhii cîte un bou, alături de care se găsește un al doilea preot. Primul personaj din fiecare grup poartă perucă și înaintează într-o atitudine de adorație, cu bustul ușor plecat înainte, ținînd în lungul trupului un buchet mare și elaborat. Cel de-al doilea personaj, cu creștetul ras, prezintă în multe

cazuri niște plini triumfiulare. Bine îngrașiți, mergînd greoi pe copitele lor deformate, boii au fost bogat împodobiți pentru sărbătoare. În jurul grumazului au flori sau ghirlande împletite, iar de urechile unora dintre ei atîrnă plăcuțe sau nele. Primii patru *tauri* au între coarne motivul obișnuit al mănunchiului de pene, foarte complicat, înlocuit uneori cu tulpini de lotus. Al cincilea taur poartă un cap postiș de negru; cel de al șaselea pare să fie un fel de zebu, cu cocoasă...; deasupra capului lui se vede figura unui asiatic, care poate fi recunoscut după profil și după barba lungă, ascuțită; el are brațele împreunate și întinse într-o atitudine de adorație¹⁵⁴.

Diferența dintre african și asiatic este la prima vedere remarcabilă; în primul caz, omul face corp comun cu animalul, ale cărui coarne sînt asimilate cu brațele negrului. În cazul asiaticului, acesta prezintă numai elemente omenești și e doar așezat pe fruntea animalului, de unde pare a se ivi. Acest detaliu în tratarea celor două figuri dezvăluie deosebirea profundă făcută de egiptenii antici între popoarele din sud și cele din nord.

Tema, fără îndoială politică, venea desigur să afirme, în mijlocul festivităților religioase din Orașul din Sud dedicate perenității vieții, perenitatea imperiului. Aceasta explică prezența, în fruntea cortegiului, a fiilor lui Ramses al II-lea, care subliniază continuitatea potențială a dinastiei. Existența capetelor de negri și de asiatici, între coarnele animalelor, cu brațele ridicate în semn de rugă, într-un gest tradițional, și care urmează a fi sacrificați o dată cu animalul, poate să pară insolită. Dacă ne gîndim însă că sacrificarea unui animal e adeseori asimilată cu cea a unui dușman, simbolistica este aici dublă și, prin urmare, eficiența imaginii este mai mare. Acest rit afirmă deci dominația Egiptului asupra ținuturilor depărtate și totodată caracterul perpetuu al monarhiei. Or, acesta apare mai cu seamă în epoca ramesidă, cu deosebire sub Ramses al II-lea. El a fost reprezentat în templele de la Karnak, Luxor, Abydos, precum și în templele nubiene, la Bet el Wali și

Kawa, situate în mijlocul populațiilor africane invitate astfel la supunere. El adaugă deci, în acest moment, un aspect politic sărbătorii Opet, care celebrează în același timp fecunditatea pământului fertilizat pentru recoltele viitoare, fecunditatea divină, caracterul peren al vieții, și, în final, al imperiului. Această alăturare este perfect conformă cu gândirea lui Ramses al II-lea.

Această scenă finală, a întoarcerii, poate constitui de altfel un fel de *răspuns* armonios la o altă scenă, preliminară, care intervine în momentul în care divinitățile sînt scoase din naos, în timp ce Marea Eneadă îi adoră pe Amon, pe Mut și Honsu. Cuvintele sînt cele ce urmează:

ATUM: „Fie ca tu să te ivești în întreaga ta splendoare, o, Amon-Re! Fie că tu să dăruiești *viață și putere* Stăpînului Dublei Țări, Usermaatre Setepenre“.

ȘU: „Fie ca tu să te înfățișezi în toată frumusețea ta, o, stăpîn al zeilor! Fie ca tu să dăruiești *sănătate* stăpînului aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon“.

TEFNUT: „Fie ca tu să te ivești în întreaga ta splendoare, o, Amon-Re! Fie ca tu să-i dăruiești *vitejia* Stăpînului Dublei Țări, Usermaatre Setepenre“.

GEB: „Fie ca tu să te înfățișezi în toată frumusețea ta, o, stăpîn al zeilor! Fie ca tu să-i dăruiești *izbînda* stăpînului aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon“.

[NUT: Nut dăruiește viața și puterea.]

OSIRIS: „Fie ca tu să te înfățișezi în toată frumusețea ta, o, stăpîn al zeilor! Fie ca tu să-i dăruiești *suveranitatea* stăpînului aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon“.

ISIS: „Fie ca tu să te ivești în întreaga ta splendoare, o, Amon-Re! Fie ca tu să-i dăruiești *durata de viață a lui Re* Stăpînului Dublei Țări, Usermaatre-Setepenre“.

SETH: „Fie ca tu să te înfățișezi în toată frumusețea ta, o, regent al Éneadei! Fie ca tu să-i dăruiești *anii lui Atum* stăpînului aparițiilor glorioase, Ramses-cel-iubit-de-Amon!“

NEFTIS: „Fie ca tu să te ivești în întreaga ta splendoare, o, Amon-Re! Fie ca tu să-i dăruiești *tronul tău* Stăpînului Dublei Țări, Usermaat-re-Setepenre“.

Hator îi va mai dărui timpul infinit, iar alte divinități, folosind aceleași stanțe armonios echilibrate, îl vor înzestra din belșug pe Ramses cu haruri materiale și spirituale ¹⁵⁵.

Astfel, este posibil ca Ramses al II-lea să fi prelungit sărbătoarea Opet, încadrînd-o oarecum cu scene politice, destinate să asigure, prin bună-voința lui Amon-Re, înfăptuirea și durată celui imperiu la care năzuia.

Monumentele lui Ramses al II-lea conțin și imagini aparținînd altor categorii de divinități.

În curtea a doua a Rameseum-ului sînt reprezentate diverse episoade ale sărbătorii zeului Min, zeu itifalic, creator, înfășurat într-un veșmînt strîmt, ca o teacă; acesta era probabil originar de pe țărmul Mării Roșii, fiind o divinitate antică a caravanierilor; sanctuarul său cel mai important se afla la Koptos, la nord de Teba, dar avea o capelă chiar la Teba. Se pare că personalitatea lui ar fi influențat forma sub care era adorat Amon la Teba, reprezentat tot itifalic, cu același veșmînt strîmt ca o teacă, avînd brațul ridicat și ținînd în mînă biciul la fel ca Min.

Această „Ieșire a lui Min“ atrăgea și ea mulți pelerini și o populație numeroasă. Ea avea loc în prima lună a anotimpului secetei, adică spre sfîrșitul lunii martie, în vremea secerișului. Sărbătoarea Opet și sărbătoarea zeului Min marcau deci cele două mari momente ale vieții de pe ogoare, prin care se celebrau zeii și regele.

La Teba, în ziua stabilită, se forma un prim cortegiu la ieșirea din palatul regal. Regele, care

purta un veșmînt de ceremonie, se așeza pe un tron, adăpostit sub un baldachin și purtat de doisprezece oameni pe un podium; alți slujitori, cu apărători împotriva soarelui și a insectelor, asigurau confortul regal¹⁵⁶.

În fruntea cortegiului pășeau muzicanți și preoți, urmați de fiii regelui și de înalții demnitari. Un preot-lector, maestru de ceremonii, citea un papyrus larg desfășurat, în timp ce, precedînd litiera regală, un alt preot, cu creștetul ras, gol pînă la brîu, îl tămîia pe suveran. În spatele faraonului pășeau alți demnitari și oșteni.

Odată ajuns dinaintea capelei lui Min, regele cobora și rămînea în picioare, cu fața spre statuia zeului; tămîierile, libațiunile și ofrandele care urmau erau menite să-i asigure acestuia omagiile esențiale. Astfel începeau ceremoniile religioase. În capela lui Min, în preajma lui, erau prezente două dintre atributele sale cele mai importante: o colibă conică, a cărei imagine reproducea probabil sanctuarul primitiv al zeului din deșertul Arabiei, și două plante, poate un fel de lăptuci, despre care anticii credeau că ar avea virtuți afrodisiace.

Cîtiva „preoți puri” așezau atunci statuia divină pe un fel de scut și astfel începea a doua procesiune, care se îndrepta spre un altar, unde va fi depusă imaginea sacră.

În fruntea procesiunii merg preoții, pe două rînduri, fiecare dintre ei purtînd pe umărul drept o statueta de rege pe care o sprijină cu mîna stîngă. Este vorba de regii strămoși ai lui Ramses. În Rameseum, aceste statuete sînt ordonate în funcție de succesiunea domniilor, începînd cu Ramses al II-lea și mergînd pînă la Narmer. Desigur, nu toți regii sînt reprezentați. De fapt, sînt numai paisprezece (cinci pe un rînd, nouă pe celălalt): Narmer, Montuhatep, Ahmosis, Amenofis I, Tutmosis I de o parte, iar de cealaltă, Tutmosis al II-lea, Tutmosis al III-lea, Amenofis al II-lea, Tutmosis al IV-lea, Amenofis al III-lea, Horemheb, Ramses I, Seti I, Ramses al II-lea, ceea ce înseamnă numai doi regi dintre cei mai

vechi (cei doi suverani care au inaugurat, după perioade de fărîmîtare și disensiuni, o nouă unitate monarhică și au restaurat sistemul faraonic), și toți suveranii dinastiei a XVIII-a (cu excepția uzurpatoarei Hatșepsut și a lui Amenofis al IV-lea și Tutankamon, faraoni prea slabi) și primii faraoni din dinastia ramesidă. Această selecție pare să constituie rezultatul unei reflecții asupra istoriei Egiptului. Astfel, Ramses apărea drept adevăratul moștenitor al strămoșilor săi, continuitatea monarhiei, ca și a vieții, fiind asigurată „din tată în fiu“, urmînd o filieră neîntre-ruptă care vrea să sublinieze reînnoirea, permanentă și necesară, a forțelor generatoare. Regina era și ea prezentă în cortegiu — regina fecundă, în care se încarnează regele și care asigură, la rîndul ei, continuitatea dinastiei.

După aceea, ca element central al procesiunii, venea statuia lui Min pe scutul ei, urmată de însuși Ramses și de un taur alb consacrat zeului. Prezența taurului simbolizează vigoarea sexuală evidentă a lui Min, în timp ce culoarea lui amintește de ciclul solar. Cultul taurului alb este bine cunoscut în lumea mediteraneană, mai ales în Creta.

Apoi, zeului i se spune: „Fie ca tu să te ivești radios pentru geniile Orientului!“ Min este atunci asimilat soarelui, amîndoi incluși în același ciclu de forță generatoare și de viață reînnoită.

Un preot-lector îi tîmîiază deopotrivă, în timp ce cîntă un imn, pe zeu, pe rege și animalul sacru, toți trei deținători ai puterii dătătoare de viață.

Urmează optsprezece purtători de ofrande și de însemne divine.

În acest moment intervine un episod cu totul deosebit în ritualul sărbătorii, anume „cîntecul negrului din Punt“, ale cărui cuvinte ritmate sînt următoarele:

„Dragostea ce-ți port, o, Min, înseamnă monumentul ce ți-l dăruiesc. Salut ție, Min, domnul din Senut, stăpînul din Ipu, cu trupul de lapislazuli ¹⁵⁶, ¹⁵⁷. Cît de puter-

nică ți-e făptura, taur venit din pustie, cu inima voioasă când ai fost ales rege al zeilor“.

Să fi fost oare acest „negru din Punt“ un preot, sau un cîntăreț negru? Min, poate la origine zeul drumeților, a fost întotdeauna asociat de egipteni cu ținuturile situate în estul și sud-estul Egiptului, dintre care cel mai cunoscut era țara Punt (actuala Somalie, cuprinzînd poate chiar o parte a Sudanului); populațiile din Punt nu sînt de rasă hamită, dar, într-o legendă, se spune că Min i-a creat pe negri, care joacă un rol neîndoielnic în cultul lui.

Cortegiul ajungea apoi la altar, care era înălțat pe patru trepte și unde era depusă statuia zeului.

În prezența regelui, se dădea drumul atunci unui stol de păsări în cele patru puncte cardinale:

„O, Amset, du-te spre miazăzi și spune-le zeilor din miazăzi,

O, Hapi, du-te spre miazănoapte și spune-le zeilor din miazănoapte,

O, Duamutef, du-te spre răsărit și spune-le zeilor din răsărit,

O, Kebehsenuf, du-te spre apus și spune-le zeilor din apus,

că Horus, fiul lui Isis și al lui Osiris, a luat marea coroană albă și coroana roșie,

că regele Egiptului de Sus și de Jos, Usermaatere-Setepenre

a luat marea coroană albă și coroana roșie“.

Cei patru fii ai lui Horus, luînd forma unor soli înaripați, se duc să vestească universului domnia lui Ramses al II-lea care s-a urcat pe tronul lui Horus.

Astfel, această sărbătoare a recoltei și a forței procreatoare a lui Min este și un prilej de slavă adusă faraonului, care își extinde stăpînirea pe pămînt.

Urmează penultimul act: suveranul îi oferă zeului un snop de hrișcă, primul produs al recoltei. Ordinea oficianților nu este întîmplătoare: din

nou, în frunte înaintează statuile regilor-strămoși, urmate de taurul alb, apoi de regina Nefer-tari (cu brațele încrucișate pe piept) și de rege, ei fiind cu toții elemente care evocă, în moduri diferite, ideea de fecunditate și continuitatea liniei dinastice. Un preot îi întinde lui Ramses un snop de spice, pe care acesta le potrivește și le egalizează cu ajutorul unei seceri:

„Un preot din cortegiu aduce o seceră de aramă suflată cu aur, împreună cu un snop de hrișcă și le înmânează regelui; apoi, o preoteasă recită de șapte ori formulele, rotindu-se în jurul suveranului. Acesta taie snopul cu seceră ce o ținea în mână; el îi este pe urmă înfășisat și în sfârșit așezat dinaintea zeului Min, iar unul dintre spice i se întinde regelui“.

Sărbătoarea lui Min, ca și sărbătoarea Opet, constituie un mare prilej de laudă adusă faraonului; slăvind caracterul dătător de viață al zeului — în care forțele creatoare sînt mereu vii, ca și cele ale pămîntului care dăruiește recoltele —, ea afirmă totodată perenitatea monarhiei printr-o asimilare ce se voiește eficientă.

Scena finală nu e reprezentată în Rameseum, dar ea există (ca și întreaga sărbătoare) la Medinet Habu, în templul funerar al lui Ramses al II-lea.

Odată festivitățile terminate, Min e readus în capela lui, iar forțele generatoare de viață fiind și ele înprospătate, faraonul îndeplinește pentru ultima dată riturile tămîierii și libațiunii.

Aceste două panegirii constituie puternice ape-luri către forțele vitale, care asociază strîns monarhia cu viitorul divin și etern al pămîntului.

O altă sărbătoare tebană reînnoiește acest apel, de data aceasta în favoarea defuncțiilor: este vorba de sărbătoarea Văii. Ea are loc de crai nou, în luna aprilie, și durează unsprezece zile.

Ieșind din palat, regele se îndreaptă spre Karnak, la templul lui Amon și îl invită pe zeu să vină pe malul stîng al fluviului, ca să viziteze monumen-

tele funerare ale strămoșilor, spre a-i revigora.

La bordul bărcii sale din lemn de cedru și aur, precedat de barca regală și urmat de celelalte ambarcațiuni, ale lui Mut și Honsu, Amon trece fluviul spre apus; el ajunge la malul unde sînt necropolele, își continuă navigația pe canale pînă la marginea deșertului și se oprește la Rameseum.

Zeul îi spune lui Ramses:

„O, fiul meu mult-iubit, inima îmi tresaltă fericită din pricina dragostei ce-mi porți; mă împreun cu frumusețea ta, în viață și în putere, chipul meu minunîndu-se de frumosul tău chip, iar cei doi *uraci* ai mei ți se unesc pe frunte. Voi vesti, pentru tine, izbînzile tale asupra tuturor semințiilor străine; uite, eu așez sudul și nordul, apusul și răsăritul sub puterea ta.

Fac astfel ca să se îndrepte spre tine căpeteniile țărilor celor mai îndepărtate, care, încă din vremea zeilor, îi nesocoteau pe stăpîinii Egiptului; ei vin cu spinările înconvoiate de tributuri de tot felul, din țărilor lor, din pricina spaimei ce le-o sădești în suflet.

Fac astfel ca strigătele tale de război să străbată toate țărilor străine și să se teamă de tine ca de zeul din Ombos [Seth].

Fac astfel ca faima ta să fie mare și tot mari să-ți fie izbînzile, întrecîndu-le pe cele ale tuturor regilor Egiptului de Sus și pe cele ale tuturor regilor Egiptului de Jos, stăpîni ai puterii.

Fac astfel ca numele tău să înflorească precum cel al Tărîmurilor Superioare; cît vei dăinui tu dăinui-va și cerul, un timp fără de sfîrșit — căci tu ești fiul meu cel mult iubit, care stai pe tronul meu, tu, bucuria inimii mele“ ¹⁵⁸.

Este un adevărat poem pentru Ramses al II-lea. Citindu-l, auzi parcă ecoul lungului discurs al lui Amon către Tutmosis al III-lea, acest imn

imperial reluat de toți cuceritorii; dar, dacă sursa de inspirație e sigură, conținutul este de data aceasta mai concentrat, mai viguros, mai original, accentuând întinderea imperiului și eterna divinitate a lui Ramses.

Prin urmare, odată ajuns la Rameseum, Amon va primi vizita zeilor necropolei (în fapt, a statuiilor acestora), ca și cea a lui Amenofis I, patronul malului celor răposați (cel dintâi suveran înmormântat pe malul apusean al Tebei); imaginea regelui defunct este purtată de preoți pe o litieră, înconjurată de slujitori care agită evantaie și apărătoare de soare. Reuniunea zeilor va aduce, după cum se presupune, un suflu nou de viață celor înmormântați în preajmă.

Trecînd la rîndul lor fluviul, marile familii din Teba vin seara în procesiune, purtînd torțe aprinse, pînă la mormintele străbunilor lor. Erau aduse și merinde din belșug, spre a sărbători „în familie“ vizita lui Amon în „frumosul Apus“.

Din Luxor, situat pe malul celălalt, se putea urmări cu privirea acest șir nesfîrșit luminat de torțe, care scilipeau în bezna deșertului, aducîndu-le celor morți focul regenerator.

Egiptenii, cu firea lor pașnică și veselă, iubeau mult sărbătorile, aceste sărbători care, în diverse feluri, primeneau viața țării și a oamenilor. Ele nu erau simple distracții sterile și trecătoare, avînd drept scop doar înveselirea inimilor, ci însemnau totodată adevărate *jocuri* spirituale, elevate, ale căror acte aveau adeseori o valoare mitică, vaste profesii de credință față de puterile care stăpînesc lumea: zeii și regii. Aceștia, asimilați forțelor naturii, trebuiau la rîndul lor să se reînnoiască neîncetat.

Cele trei mari sărbători rameside se celebrau la Teba, care se afirmă astfel ca o capitală religioasă a Egiptului.

Un sat de lângă nil

Asupra vieții poporului Egiptului nu avem decît puține informații și rare mărturii arheologice: casele de chirpici nu au rezistat trecerii timpului.

Dar vestigiile unui sat de meșteșugari persistă încă pe malul stîng al Tebei, la Deir el Medineh, în apropierea colinei Gurnet Murai, la sud de necropolă.

Satul fusese întemeiat de Tutmosis I pentru meșteșugarii și muncitorii care lucrau la mormintele și templele funerare regale; el avea, în vremea aceea, vreo patruzeci de case înconjurate de un zid care servea și drept fortificație. Locuitorii lui erau în primul rînd egipteni, dar și cîțiva imigranți hiksosi și nubieni, muncitori liberi. Cimitirul vecin dezvăluie marea sărăcie a acestor oameni.

Sub tutmosizi, mijloacele de existență se îmbunătățesc. Administrația organizează un sistem de aprovizionare cu apă; în apropiere de poarta de nord este instalat un post de apă, aflat sub supravegherea unui paznic, iar de-a lungul ulițelor înguste sînt așezate amfore. Sub Amenofis al III-lea, satul numără aproximativ cincizeci de case în incintă, dar începe să se extindă și în afara ei.

Ramesizii vor reconstrui și reorganiza Deir el Medineh, părăsit sub Amenofis al IV-lea o dată cu exodul curții la Tel el Amarna. Noi străzi sînt străpunse printre vechile case și sînt construite noi cartiere. Sub Seti I, un număr de șaptezeci de case în incintă și cincizeci în afara ei atestă dezvoltarea satului, meșteșugarii locuind în casele ocrotite de zidul de incintă, iar muncitorii în afara lui. Sub Ramses al II-lea, satul se află în plină înflorire, ba se pare chiar că o anume preocupare urbanistică a stat la baza organizării lui de către ramesizi: pot fi distinse cinci străzi rectilinii, în lungul cărora se înșiruie casele. Acestea erau clădite din cărămizi uscate, cu pereții tencuiți și văruiți; avînd dimensiuni destul de reduse, ele sînt construite mai mult în adîncime

decît pe lăţime. Încăperea cea mai mare este cea de la intrare, care conţinea un soi de tribună, cam de $2 \times 1,20$ m, ridicată la 90 cm deasupra solului, la care se ajungea urcînd vreo trei-patru trepte şi era luminată prin ferestre cu despărţituri. Cea-laltă încăpere (uneori erau două), mai mică, era destinată dormitului şi constituia restul casei, ce dădea într-o bucătărie în aer liber, cu cuptor şi un fel de albie pentru frămîntat pîinea. Cele cîteva trepte rămase ne permit să credem că aceste case aveau pivniţe, uneori chiar şi terase. Uşile sînt toate vopsite în roşu (culoarea care izgoneşte spiritele răufăcătoare), pereţii sînt albi, uneori decoraţi cu picturi, din păcate foarte deteriorate, cu subiecte religioase (Horus şi Isis în mlaştinile Deltei) sau profane (dansatoare goale, femei făcîndu-şi toaleta). Pardoseala încăperilor era din pămînt bătătorit, dar cu stuc şi vopsit în alb şi roşu în locuinţele mai înstărite.

În apropierea satului erau înălţate capele votive zeilor şi regilor: Amenofis I, Tutmosis al III-lea, Seti I, Ramses al II-lea.

Ceva mai departe se întindea cimitirul, unde erau amenajate cavouri pentru mai mulţi membri ai unei familii; uneori, mormintele erau nişte mici monumente alcătuite dintr-o capelă avînd în vîrf un *pyramidion* sculptat, spre care duceau nişte trepte pictate în alb sau galben (culori benefice ale tărimurilor cereşti). Adeseori faţadele erau decorate cu stele viu colorate.

În sat viaţa era relativ uşoară, iar alimentaţia acceptabilă. Baza o constituia pîinea, umplută uneori cu boabe sau cu carne. Se consuma carne de vită, de viţel, dar şi de gazelă, antilopă şi hienă, care erau ţinute la îngrăşat după ce fuseseră prinse. Păsările sălbatice şi domestice se mînceau fripte pe jeratic sau fierte. Peştii, de specii foarte diverse, erau şi ei consumaţi fripţi sau fierţi. Legumele erau variate şi numeroase: ceapă, usturoi, fasole, praz, linte, frunze de lotus, iar ca fructe se găseau curmale, smochine, rodii,

caise, jujube *, roșcove, chimion. Unele dintre aceste fructe erau uscate și păstrate pentru iarnă. Se bea bere, vin și lapte.

Muncitorii se aflau sub autoritatea a doi șefi, asistați de un consiliu al meșteșugarilor și muncitorilor care dispunea de o mică administrație, cu scribi și supraveghetori. Este probabil ca cei doi șefi să fi fost reprezentanții vizirului, iar membrii consiliului să fi fost aleși(?).

Existau și asociații particulare, un fel de corporații de muncă. *Elita* era constituită din șefii lucrărilor, maiștri, sculptori, pictori, desenatori, scribi; veneau apoi cei care efectuau lucrările comandate — zidarii și terasierii —, urmați de cei care contribuiau la desfășurarea vieții satului — sacagiii, bouarii, pescarii, păsărarii, spălătorii. Aceste diverse bresle erau afiliate confreriiilor religioase, care aveau capelele lor, unde se întâlneau în zilele de sărbătoare pentru oficierea ritualurilor și pentru procesiuni. Toate îl aveau drept patron pe sfântul rege Amenofis I, iar protector pe regele care domnea atunci. Acestea erau primele corporații de stat, în manieră egipteană.

Un contract îi lega, într-adevăr, de stat, pentru o perioadă dată, pe acești muncitori liberi. Aceleași drepturi par să fi fost garantate tuturor, chiar și muncitorilor străini, cărora le sînt date nume egiptene; aceștia se asimilau însă mai mult sau mai puțin cu localnicii. Salariul și cantitatea muncii sînt fixate prin contract. Astfel, un cărămidar, de pildă, trebuie să facă un anumit număr de cărămizi pe zi. Luna, care avea treizeci de zile, era împărțită în „săptămîni“ de zece zile; muncitorii trebuiau să muncească opt zile, după care aveau dreptul la două zile de odihnă. Cu ocazia marilor sărbători erau acordate zile libere suplimentare, ca, de pildă, patru zile în timpul marilor procesiuni regale ¹⁵⁹. Toate aceste date

* Fructele unui arbore subtropical, care are un suc foarte dulce (n. tr.).

ne sînt furnizate de textele de pe ostraca, găsite în număr mare în preajma satului.

Un maestru veghea la respectarea strictă a zilelor și orelor de lucru, iar un scrib nota pauzele și absențele. A fost găsită, datînd din anul 40 al domniei lui Ramses al II-lea, o foaie de papirus pe care un scrib însemnase absențele mai multor muncitori invocate de aceștia:

„Pendua — prima lună din anotimpul revărsărilor, ziua a 14-a: a ieșit să bea cu Honsu.

Horemuia — luna a treia a revărsărilor, ziua a 21-a și a 22-a: era cu meșterul — luna a doua din anotimpul de iarnă, ziua a 8-a: făcea bere — luna a treia a anotimpului de vară, ziua a 17-a, a 18-a și a 21-a — bolnav.

Huinefer — luna a doua a anotimpului de iarnă, ziua a 7-a și a 8-a: bolnav — luna a treia a verii, ziua a 3-a și a 5-a — tulburări de vedere; ziua a 7-a și a 8-a: bolnav.

Amenemuia — prima lună a anotimpului de iarnă, ziua a 15-a: ajuta la mumificarea lui Hormes — luna a doua a iernii, ziua a 7-a: absent; ziua a 8-a: făcea bere; ziua a 16-a: a lucrat la reparatul ușii.

Seba — luna a patra a revărsărilor, ziua a 17-a: l-a înțepat un scorpiion — prima lună a iernii, ziua a 25-a: bolnav.

Honsu — luna a patra a revărsărilor, ziua a 7-a și luna a treia a iernii, ziua a 25-a și a 28-a; bolnav — luna a patra a iernii, ziua a 8-a: și-a slujit zeul — prima lună a revărsărilor, ziua a 14-a: și-a serbat ziua; ziua a 15-a: și-a serbat ziua.

Anui — prima lună a iernii, ziua a 24-a: s-a dus să caute piatră pentru Kenherkepeșef — luna a doua a iernii, ziua a 7-a: același lucru; ziua a 17-a: absent“¹⁶⁰.

Concediile de boală erau rare, dar micile evenimente ale existenței cotidiene, publice sau une-

ori foarte personale, duceau din cînd în cînd la absențe, înregistrate cu grijă.

În cazul în care condițiile de muncă erau considerate nesatisfăcătoare sau insuficiente, muncitorii puteau declara grevă, adică „se culcau“, potrivit terminologiei egiptene.

Din vremea lui Horemheb, munca meșteșugarilor era protejată de rege. Aceștia pot să aibă o locuință proprie și, în acest caz, trebuie să plătească doar impozitul, sub formă de corvezi. Furtul uneltelor unui lucrător este considerat o faptă gravă, care trebuie pedepsită de zei. Într-adevăr, lucrătorul care taie sau sculptează piatra, pictează sau desenează, creează forme; în gîndirea egipteană, acestea sînt receptacule potențiale de viață, care se pot însușești. Prin urmare, lucrătorul sau meșteșugarul este un *creator*, deci un personaj important care merită stima din jur. Lucrătorii de la Deir el Medineh jucau un rol deosebit de necesar și util, deoarece ei munceau ca să construiască, în cazul acesta, templul funerar, mormîntul și statuile regale, strădania lor fiind dedicată vieții eterne a faraonului. De altfel, acesta le e recunoscător, ca și tuturor celor care lucrau la monumentele sale, așa cum dovedește un text datat din anul 8 al domniei lui Ramses al II-lea, sculptat pe o stelă descoperită la Manshiyet es Sadr, deja menționată¹⁶¹.

„O, meșteri aleși și destoinici, vă știu mîna, care pentru mine cioplește monumentele mele cele multe. O, voi care lucrați cu dragoste nestematele de tot soiul, care pătrundeți în stîncă de granit și stați alături de cuarțit, [bărbați] viteji și puternici atunci cînd înălțați monumentele, mulțumită vouă voi putea împodobi toate templele ce le-am ridicat, atît timp cît vor dăinui. O voi, buni luptători ce nu cunoașteți oboseala, care vegheați asupra lucrărilor pînă ce iau sfîrșit și care le duceți la capăt cu dîrzenie și pricepere, o, voi,

căroră vi se spune: «Faceți» potrivit planurilor, voi care mergeți în căutarea pietrelor la Colina Sacră, am auzit cele ce vă spuneți unii altora; binefacerile mele se vor revărsa asupra voastră și faptele mele vor fi precum îmi sînt vorbele.

Eu sînt Ramses-cel-iubit-de-Amon, cel care îngăduie tinerelor generații să crească, dăruindu-le viață. Bunătățile vă vor copleși și nimeni nu va mai dori să sporească bucatele în jurul vostru. Voi veni în întîmpinarea nevoilor voastre în toate felurile; astfel voi veți trudi pentru mine cu inima plină de iubire. Eu sînt protectorul puternic și apărătorul meșteșugului vostru. În mîna voastră, mîncarea va cîntări mai greu decît ce ați muncit și astfel veți putea trăi și crește. Vă cunosc truda, grea și cu folos și [știu] că munca înseamnă bucurie atunci cînd pîntecul e îndestulat.

Pentru voi, hambarele sînt pline cu grîu, ca în nici o zi să nu fiți lipsiți de hrana care dă putere; fiecare dintre voi va avea bucate pentru o lună. Am umplut și cămărilor cu felurite bunuri, pîini, cîrnuri, dulciuri ca să vă ferească [de foame], sandale, veșminte, multe alifii, ca să vă puteți unge creștetul la fiecare zece zile, să vă îmbrăcați [cu veșminte noi] în tot anul, ca să vă țineți bine pe picioare în fiecare dimineață. Nici unul dintre voi *nu se va culca* sleit de foame.

Am mai trimis și mulți slujitori care să vă îndestuleze: pescarii vă vor aduce pești; grădinarii vor cultiva legume; olarii își vor învîrți roata ca să vă facă amfore și astfel să aveți apă proaspătă în arșița verii.

Tot pentru voi, fără încetare [corăbiile] Egiptului de Sus plutesc spre Deltă și [cele ale] Deltei spre Egiptul de Sus, cu [încăr-

cături] de orz, hrișcă, grâu, sare și bob, în mormane fără de număr.

Am făcutuit toate acestea ca să se spună că trăiți în belșug, în timp ce voi, din toată inima, trudiți pentru mine”¹⁶².

Aceste dovezi ale generozității regale, care se adresau aici meșterilor din Heliopolis, erau distribuite în chip asemănător și la Deir el Medineh, marele șantier al suveranilor ramesizi.

Corporația muncitorilor din sat avea propriile sale tribunale. Litigiile erau supuse unui fel de sfat al reprezentanților acestora alcătuit din meșteșugari și prezidat de un meșter, care dădea sentințele în numele regelui¹⁶³, însă competența lui se limita la problemele curente.

Pedeapsa cea mai obișnuită era bătaia cu vergi. Faptele grave, în primul rînd cele penale, erau de resortul tribunalului prezidat de vizir.

Pentru egipteni, cărora le plăcea să se judece, ocaziile de proces erau numeroase. Multe papi-rusuri au transmis pînă la noi aceste litigii și certuri locale. Se cunoaște și chiar un proces intentat pentru o transmitere de funcție, care a durat, în aceeași familie, din timpul domniei lui Ahmosis pînă în vremea lui Ramses al II-lea, adică aproape trei veacuri.

Însăși viața satului și a locuitorilor săi este povestită în morminte și pe ostraca.

În mormîntul lui Ipui, sculptor sub Ramses al II-lea, putem încă vedea cum se desfășurau muncile cîmpului, culesul viilor, pescuitul pe fluviu, piața și neguțătorii ei agitați, întoarcerea de la o vînătoare în deșert și chiar scene referitoare la spălatul rufelor și vopsitul țesăturilor.

Uneori meșteșugarii puteau face carieră. E cunoscut un pictor care a devenit scrib și a sfîrșit ca mînuitor de evantai la dreapta regelui¹⁶⁴, ceea ce însemna o promovare strălucită, deoarece această funcție putea fi deținută de un prinț de sînge regal.

Revelatoare este și viața lui Ramose. El a fost numit scrib la Deir el Medineh, în anul 5

al domniei lui Ramses al II-lea, cu cîteva luni înainte bătăliei de la Kadeş. Fiul unui mesager regal, el a slujit mai întîi la tezaurul templului funerar al lui Tutmosis al IV-lea. Inteligent şi abil, s-a făcut remarcat de vizirul Paser, care l-a trimis la Deir el Medineh, unde s-a îmbogăţit foarte repede, dacă judecăm după numărul destul de impresionant al monumentelor lăsate: numeroase stele şi *trei* morminte. El avea şi talente literare. A alcătuit, printre altele, un manual de interpretat visele şi o carte de vrăji şi magie.

Cine vrea să scrie cronica unui sat egiptean trebuie să meargă la Deir el Medineh. Alături de evenimentele oficiale, aici pot fi găsite modeste întâmplări ale vieţii poporului, atît de mişcătoare după trecerea mileniilor ¹⁶⁵.

C. FORŢELE INTERNE ŞI CELE DINTÎI AMENINŢARI

La sfîrşitul domniei lui Ramses al II-lea, anumite elemente ale societăţii egiptene, clerul, militarii, muncitorii străini erau susceptibili să ameninţe sau mai curînd să slăbească, în diferite moduri, autoritatea regală. Vîrsta înaintată a suveranului (aproape 90 de ani) îl făcea şi mai vulnerabil.

La Teba, marele preot al lui Amon, Rom-Roy, îi urmasa lui Bakenhonsu. Acesta îşi va exercita, pontificatul suprem pînă aproape de sfîrşitul dinastiei a XIX-a. Întreaga sa familie participa la funcţia de mare preot: fiul său mai vîrstnic, Bakenhonsu, era „al doilea slujitor“ al lui Amon; cel de al doilea fiu era preot *sem* la Rameseum, primul nepot „al patrulea slujitor al zeului“, al doilea nepot „preot cu mîinile pure“ în templul lui Amon. Aceeaşi familie deţinea prin urmare în întregime funcţii oficiale importante. Ramses nu pare să se fi opus acestui nepotism primejdios al lui Rom-Roy.

Mai mult decît atît, acesta a reuşit să obţină de la vîrsnicul rege titlul de „şef al slujitorilor

tuturor zeilor", ceea ce îi conferea clerului lui Amon o supremație îngrijorătoare.

În felul acesta, atât prin constituirea unor familii sacerdotale puternice, cât și prin superioritatea dobândită, cel puțin teoretic, asupra celorlalte culte, poziția clerului lui Amon sporea considerabil în stat.

În același timp, pămînturile și proprietățile templelor deveneau adevărate domenii senoriale, rivalizînd cu puterea laică a faraonului; îmbogățiți prin generozitatea regelui și prada adusă din campaniile victorioase, ei tindeau tot mai mult să formuleze entități administrative și economice care se desprindeau de sub tutela suveranului. O nouă etapă a fost depășită atunci cînd Ramses a acordat acestor domenii religioase privilegiul imunității (scutirea de impozite).

Clerul lui Amon dispune și de propriile sale servicii de ordine. El avea jurisdicții speciale, tribunale sacerdotale care dădeau sentințe după oracole.

O a doua putere, tebană în esență, se constituie deci pe lîngă autoritatea regală și riscă să devină amenințătoare pentru ea. Această primejdie se va materializa la sfîrșitul dinastiei a XX-a, cînd Herihor, marele preot al lui Amon, va întemeia în Egiptul de Sus o monarhie teocratică (dinastia a XXI-a). Acest pericol apăruse deja la sfîrșitul domniei lui Ramses al II-lea.

O altă castă, alcătuită din militari, începea și ea să constituie o amenințare pentru puterea centrală. Pentru a răsplăti bravura căpitanilor săi, Ramses le dăruise pămînturi inalienabile, ai căror posesori și-au însușit destul de repede un comportament de privilegiați. Răsplățiți cu aur și onoruri, ei dispuneau și de un important personal domestic, alcătuit din prizonierii aduși din campaniile militare, ce le fuseseră dăruiti de rege. Ei beneficiau prin urmare de mari bogății.

Astfel a început, se pare, într-o manieră restrînsă, dar susceptibilă de a lua proporții regretabile, o dezmembrare a domeniului regal în fa-

voarea clerului și a militarilor, în timp ce marile familii acumulau, așa cum am văzut, funcții importante în stat, care tindeau să devină ereditare, fapt care diminuă întrucîtva și el puterea absolută a faraonului.

O altă dificultate provenea din marele număr de muncitori străini implantați în Egipt. În acest domeniu, reacția lui Ramses a fost mai fermă.

Acești muncitori aveau o origine dublă: pe de o parte erau oamenii liberi veniți în căutare de lucru în Egipt, unde viața era ușoară; ei erau considerați drept o mînă de lucru utilă, în acele vremuri cînd prosperitatea imperiului îi îngăduia faraonului să întreprindă construcții de mare anvergură, din inima Sudanului și pînă în Mediterana. Muncitorii străini aduceau un ajutor apreciabil mîinii de lucru locale.

Cu toate acestea, un riguros control la frontiere le ținea evidența; pentru fiecare dintre acești imigranți, ofițerii notau ziua trecerii frontierei, locul de proveniență, starea civilă și numele tatălui. Statutul lor era același ca cel al lucrătorilor egipteni.

Acestor muncitori liberi li se adăugau prizonierii de război, care aveau un statut de sclavi.

De cele mai multe ori, străinii rămîneau grupați pe naționalități. Astfel, în jurul Karnak-ului trăiau colonii siriene încă din vremea lui Tutmosis al III-lea; printre ei s-au stabilit neguțători de aceeași origine. În apropierea templului lui Amenofis al III-lea, la Luxor, fusese instalat un cartier sirian, sub autoritatea fiului unui prinț adus din Siria. La carierele din Tura, pe malul drept al Nilului, în dreptul orașului Memfis, mai lucrau încă hiksosi. Pentru construcția marelui templu al lui Ptah de la Memfis au fost folosiți fenicieni; ei lucrau și pe șantierul de construcții navale ale marelui oraș. În partea estică a Deltei, în regiunea orașului Tanis, evreii fabricau cărămizi, necesare în construcții, în primul rînd pentru Per-Ramses. Unii dintre aceștia, veniți cu inva-

datorii hiksosi, se stabiliseră acolo de mai multe secole, mai precis de 430 ani, după cartea Exodului.¹⁶⁶

Se întâmpla ca unele triburi străine să fie izgonite din Egipt, în urma unor acte de nesupunere sau a unor cereri nejustificate. În acest cadru trebuie plasat, poate, exodul evreilor. Acest fapt nu e menționat în nici un text egiptean, căci, în istoria imperiului egiptean, el constituia un eveniment minor, la fel ca multe altele. De altfel, specialiștii ezită în ceea ce privește situarea sa în timpul domniei lui Ramses al II-lea sau a lui Merenptah, fiul și succesorul lui; după toate probabilitățile, el ar trebui totuși plasat sub Ramses al II-lea.¹⁶⁷

Acești evrei instalați în Egipt își păstrasera nestingheriți obiceiurile, cultul și conducătorii, ca și ceilalți muncitori imigranți; sub Ramses al II-lea, ei erau conduși de către Aaron. A urmat Moise — numele egiptean este Mose, care înseamnă „s-a născut“ sau „un nou-născut!“, ce amintește poate strigătul scos de fiica regelui, când a descoperit pruncul plutind pe Nil într-un coș, părăsit de mama lui, după care trimite ca să-l alăpteze, dându-și seama că este un copil evreu.¹⁶⁸ Apoi, adoptat de fiica faraonului, el a fost crescut în palatul regal. Acest fapt nu e cîtuși de puțin ieșit din comun. Într-adevăr, se obișnuia ca unii copii de străini, deosebit de înzestrați și ale căror aptitudini fuseseră recunoscute, să fie educați în școlile egiptene; ei intrau mai târziu în administrație, unde erau folosiți pentru întreținerea raporturilor cu țara lor de origine. Acesta a fost, probabil, cazul lui Moise, protejat în tinerețe de faraonul Horemheb, preocupat, cum vor fi toți ramesizii, de problema asiaticilor în Egipt.

„Moise a fost inițiat în toată înțelepciunea egiptenilor; el era puternic în vorbe și în fapte. Când avu patruzeci de ani împliniți, în suflet îi se înfiripă gîndul de a-și vedea frații, fiii Israelului.¹⁶⁹ El zări un egiptean

lovind un evreu, frate de-al său; cătînd el înapoi și încolo, văzînd că nu era nimeni, îl ucise pe egiptean și îl ascunse în nisip. A doua zi ieși, și iată că doi evrei se certau; atunci îi spuse celui vinovat: «Pentru ce îți lovești aproapele?». Dar acesta i-a răspuns: «Cine te-a pus domn și judecător peste noi? Vrei oare să mă ucizi, așa cum l-ai ucis pe egiptean?». Iar Moise se temu“ 170.

Bătaia cu vergi era, așa cum am văzut, pedeapsa hotărîtă de obicei de către tribunalele muncitorilor, în caz de delict. Dar egiptenii erau intransigenți atunci cînd era vorba de o crimă; prin urmare, Moise, urmărit acum din porunca faraonului, la curtea căruia fusese crescut și educat, a fost nevoit să fugă. Atunci, el pleacă în țara Madian, se căsătorește și iată că într-o bună zi, în timp ce dusesse la păscut turmele socrului său, la Horeb, „îngerul Domnului i se arată“, cerîndu-i să aducă înapoi poporul evreu în Țara sfîntă.

Moise se întoarce în Egipt — nu se știe exact după cîtă vreme —, suficientă în orice caz pentru ca crima comisă să fie uitată, căci, în tovărășia lui Aaron, el se înfățișează dinaintea faraonului (Ramses al II-lea?), fapt care dezvăluie libertatea de care se bucurau atunci străinii:

„Moise și Aaron veniră și îi spuseră faraonului: «Așa a grăit Iehova, Dumnezeuul Israelului: lasă poporul meu să meargă, ca să mă sărbătorească în pustiu». Dar faraonul zise: «Cine e Iehova, de a cărui voce să ascult și să-i las pe fiii Israelului să plece?». Iar ei spuseră: «Dumnezeul evreilor ne-a chemat; lasă-ne să mergem cale de trei zile în pustiu, ca să aducem jertfe lui Iehova, Dumnezeuul nostru...». Regele Egiptului le zise iarăși: «Moise și Aaron, pentru ce luați poporul de la lucrul său? Duceți-vă fiecare la munca voastră... Poporul este acum foarte numeros, iar voi îl împiedicați să muncească!» 171.

Am văzut mai sus cu câtă asprime, dar fără intransigență totodată, erau acordate zilele libere meșteșugarilor și muncitorilor egipteni.

Atunci faraonul, spre a-i pedepsi, declară că evreii vor trebui nu numai să facă în continuare cărămizi (ocupația lor obișnuită de mai multe secole), dar că vor merge pe viitor să-și care singuri paiele trebuincioase îndeletnicirii lor. E totuși ciudat ca marele rege să se fi ocupat în persoană de aceste probleme de cărămizi și paie...(?!).

Urmează o nouă vizită la regele Egiptului:

„Trimișii fiilor lui Israel veniră să-l roage pe faraon, zicându-i: «Pentru ce făptuiești acestea cu slujitorii tăi? Slujitorilor tăi nu li se mai dau paie și ni se spune: 'Faceți cărămizi!' Și iată, slujitorii tăi sînt bătuți, deși poporul tău poartă vina ». Dar el răspunse: «Sînteți leneși, leneși! De aceea ziceți: 'Să mergem și să aducem jertfe lui Iehova'. Acum întoarceți-vă la lucru; paie nu vi se vor da și tot atîtea cărămizi veți face »¹⁷².

Poate evreii au fugit? Este foarte posibil și ca Ramses să-i fi izgonit în cele din urmă pe acești lucrători deveniți nesupuși, mai ales după escalada minunilor și a plăgilor*. Această a doua ipoteză e cu atît mai plauzibilă cu cît condițiile de viață erau bune în Egiptul cel bogat, iar hrana era abundentă, așa cum stau mărturie regretele amarnice ale evreilor rătăciți în deșertul Sin.

„Toată adunarea copiilor lui Israel murmură în deșert: «Vai! De ce n-am murit oare de mîna lui Iehova în țara Egiptului, cînd ședeam lîngă oalele cu carne și mîncam pîine pe săturate. Căci ne-ați adus în pustiu acestă ca să murim de foame toată mulțimea noastră »¹⁷³. Iar mana căzută din

* *Vechiul Testament, Exodul, VII—XI (n. tr.).*

cer nu va putea să-i facă a uita bucatele îmbelșugate la care încă mai visau. Fiii Israelului începură iarăși a se plînge și a zice: «Cine ne va da nouă carne să mîncăm? Ne aducem aminte de peștii ce-i mîncam în Egipt pe degeaba, de castraveți, de pepeni, de praz, de ceapă și de usturoi. Și acum sufletul ni s-a uscat, căci nu mai e nimica. Ochii noștri nu văd decît mîna »¹⁷⁴.

Cît despre trecerea Mării Roșii, aceasta aminteste puternic de un număr de magie egiptean; preotul-lector Djadjaemanh știa să despice în două apele unui lac, să arunce o jumătate peste cealaltă, ca să poată căuta în voie un giuvaier căzut pe fundul heleșteului. Acest număr de magie e descris într-o veche poveste egipteană datînd cu aproximație din anul 2200 î.e.n. Or, Moise fusese inițiat „în toată înțelepciunea egipteană”; el cunoștea fără îndoială această povestire și este foarte probabil ca textul din *Cartea Exodului*, la fel ca numeroase texte antice, să amestece faptele reale cu interpretările mitice. Dacă acest eveniment (oricare ar fi fost istoria lui exactă) este desigur foarte important pentru poporul Israelului, el n-a reprezentat în Egipt decît un incident local printre multe altele. El nu a atins puterea imperială, dar a privat șantierele de o mîină de lucru utilă.

Așa a trăit Egiptul, pașnic și prosper, timp de cincizeci de ani.

Seti I și Ramses cel Mare au creat, după alți cuceritori, un vast imperiu vegheat de alianța dintre zeii egipteni, asiatici și africani. Dacă anumite elemente interne erau atunci susceptibile de a deveni primejdioase, situația externă era mai ales cea care amenința pacea cînd Merenptah i-a urmat la tron tatălui său.

PARTEA ÎNTÎI

CAPITOLUL I

1. Denumire dată mormintelor particulare, cu suprastructura de formă trapezoidală, asemănătoare unei „banchete” (în arabă *mastaba*).
2. Împărțirea istoriei Egiptului în 30 dinastii (între anii 3200—333 î.e.n.) a fost transmisă de istoricul Manethon, care a trăit în epoca greacă. Opera sa (o mare istorie a Egiptului, *Aegyptiaca*, elaborată la cererea lui Ptolemeu I, folosind drept izvoare bibliotecile templelor și arhivelor regale) nu ne-a parvenit din păcate; avem din ea numai rezumate sau fragmente, transcrise de istoriografii evrei (de pildă Iosif, care a trăit în primul veac al erei noastre) și creștini (Iuliu africanul, prin 220; Eusebiu, prin 320).

Pentru anumite perioade, documente egiptene reiau diviziunile lui Manethon, ceea ce pare să le confirme veracitatea.

Istoricii moderni au adăugat acestei scheme — de origine egipteană, deci — o repartizare pe epoci, pentru a delimita istoria colectivă a societății faraonice: termenii de imperiu vechi, mijlociu și nou se aplică perioadelor stabile ale civilizației egiptene (fără ca termenul „imperiu” să aibă o semnificație politică precisă), despărțite de perioade denumite „intermediare”, traversate de tulburări și de punerea sub semnul întrebării a instituției faraonice.

3. Bloc de diorit, sculptat pe ambele fețe, din care au fost regăsite șase fragmente. Cel mai important se găsește la Palermo, în Sicilia. Pentru fiecare domnie

(până la sfârșitul dinastiei a V-a), evenimentele importante sînt menționate an de an: războaie, sărbători religioase, construcții de temple, recensăminte, ca și cotele revărsărilor Nilului.

4. *Horus* fiind la origine substantivul comun care denumea șoimul, în Egipt există numeroși și diverși zei *Horus*, căci pasărea care era văzută atît de des planînd pe cerul Egiptului s-a impus conștiinței religioase de-a lungul întregii vîi a Nilului. Mai mulți dintre aceștia sînt legați de concepțiile cosmice enunțate la p.14—15. *Horus* de la Hierakonpolis patronază monarhia. În sfîrșit, *Horus*, fiul lui *Osiris* și al lui *Isis*, este zeul-prunc, urmaș al tatălui său, simbolul pietății filiale și al continuității monarhice.
5. Energia motrice a ființei, cea care dă elanul vital. Fiecare om, fiecare zeu posedau cîte un *ka* individual, pîrticică a mării forțe divine din univers.
6. Zeii reprezentați cu trupul strîns înfășurat într-o teacă sînt de obicei zeii creatori și dătători de viață: *Ptah*, *Min* itifalic, *Osiris*. Această teacă este poate „copia” scoarței copacului care închide forțele vegetale gata întotdeauna să renască, prin urmare simbolul „impulsului” vital și al veșniciei acestuia.

Primele statui ale lui *Priap* au fost cioplite în scoarță de copac.

7. Cifra 3 desemnează în Egipt pluralitatea nelimitată. Astfel *Re* e considerat neîndoielnic drept părintele dinastilor egipteni.
8. Verbul este creator în gîndirea semită și africană; rostirea unui cuvînt creează realitatea exprimată de acesta, proces ideal prin care o poruncă devine îndată eficientă.
9. A se vedea nota 2.
10. *Textele Piramidelor*, par. 1 108.
11. Numele său evocă gloria zeului: „Casa lui *Re*” e denumirea templului solar situat lîngă piramida lui *Sahure*, „Locul inimii lui *Re*”, cea a templului din preajma monumentului lui *Neferirkare*.
12. Pasaj din *Lamentațiile lui Ipu-ur*. Cf. C.L., *Textes*, p. 212—213.
13. Poem extras din *Cîntecele deznădăjduitului*. Cf. C.L., *Textes*, p. 225—226.
14. Desemnarea dușmanilor prin termenul de „bucate” a fost considerată uneori ca provenind dintr-un canibalism primitiv (?). Cf. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I, 1939, p. 329; a se face o apropiere între *hostia* și *hostis*. J. Knobloch, *Von Menschenfressen und Fleischfressenden Gärten*, in *GLOTTA*, LX Band, 1—2 Heft, 1982, p. 2—6.
15. Alt mod de desemnare a dușmanilor, asociați forțelor răufăcătoare ale universului.
16. *Profeția lui Neferty*. Cf. C.L., *Textes*, p. 72.
17. A se vedea vol. II, *Faraoni imperiali*, *Bunul păstor*.
18. Suverani din dinastia a X-a.

19. Învățătura regelui către fiul său. Cf. C.L., *Textes* p. 56.
20. Comparație foarte frecventă în imnurile rămeside.
21. Zeița-leoaică, mare războinică.
22. Text scris pe un papirus găsit la Kahun, care cuprindea șase imnuri regale. Cf. C.L., *Textes*, p. 78—79 și p. 301, nota 222.
23. A se vedea mai sus, p. 24, în legătură cu această imagine.
24. A se vedea mai sus, p. 16—17.
25. Unii istorici moderni asimilează regatul Naharina cu regatul Mitani. Dar textele egiptene prezintă cele două nume (*Mtn*, *Nhrn*) în contexte diferite; mai mult, în textele rameside, așa cum vom vedea, Naharina e menționat în continuare, în timp ce Mitani deja dispăruse. Confuzia modernă provine probabil din faptul că cele două state mărgineau Eufratul, pe cele două maluri opuse (Mitani pe malul stîng, Naharina pe malul drept).
26. Imaginea este cea a secerii care aruncă grîul tăiat.
27. Desemnarea popoarelor asiatice.
28. Nubia și Sudanul, cuprinse astfel în pămîntul Egiptului.
29. Eufratul care, fapt remarcabil pentru egipteni, curge de la nord spre sud, în timp ce Nilul, fluviul prin excelență, curge de la sud spre nord.
30. C.L., *Textes*, p. 93—94.
31. Extras din *Anale*; relatarea primei campanii, cucerirea fortăreței Megiddo (cetate situată la ieșirea din trecătoarea Carmel, la nord-estul Samariei), unde se adunaseră oștirile coalizate. Cf. C.L., *Textes*, p. 93—100.
32. Text sculptat pe o mare stelă de granit (1,80 înălțime) descoperită într-o sală situată la nord-vest de Sfînta-Sfintelor din marele templu al lui Amon-Re de la Karnak; în prezent la Muzeul din Cairo. Cf. C.L., *Textes*, p. 101—104.
33. Numele de rege al Egiptului de Sus și de Jos al lui Tutmosis al III-lea (al patrulea nume, sau *prenume*).
34. Fluviul Euftrat.
35. Dușmanii sînt asimilați fiarelor sălbatice.
36. *Uraeus*-ul. Șarpele-uræus, fiica lui Re (*uræus*-ul este de natură feminină) contribuie la strălucirea zeului.
37. Insule din Marea Egee (?). Acești termeni sînt desigur pur formali, dar *cuvintele* care exprimă o victorie măreață asigură realizarea acesteia. După toate probabilitățile, se face aluzie la hegemonia egipteană asupra lumii egee, care datează deja de o bucată de vreme.
38. Termenul „*a zdrcbi*“, folosit la începutul fiecărei strofe a poemului este și el adeseori pur formal (a se vedea nota precedentă și vol. II, *Regele-erou, Înfîngerea dușmanilor*) Cetățile feniciene

- îl adorau pe Şamaş, mare zeu solar din Orientul Apropiat şi Asia anterioară; unele dintre ele, ca, de pildă, Byblos, îl venerau pe Amon-Re. Apărind asemenea soarelui divin, Tutmosis al III-lea îşi legitimează, incontestabil, puterea asupra acestor regiuni.
39. Faţă de aceşti asiatici, mereu gata să se revoltă, faraonul îşi afirmă puterea apărind pregătit pentru luptă.
 40. Ţara zeului este Ţara Punt, ținut divin, unde se cultivau arborii de tămâie, necesari ritualului de cult. Textul descrie traiectoria stelei căzătoare, a cărei scinteiere, cînd ajunge pe pămînt, se contopeşte cu roua. Steaua căzătoare joacă un rol în toate istorisirile din Punt (a se vedea *Povestea naufragiatului*); să fi existat oare în Punt un cult stelar?
 41. În Creta era venerat taurul alb, deci solar.
 42. Aluzie posibilă la traversarea Eufратului de către Tutmosis al III-lea, cu prilejul celei de a opta campanii asiatice şi al incursiunii în Mitani.
 43. Insulele din Mijloc sînt poate Cicladele. Regele îi este asimilat lui Horus, *răzbnătorul*, prin excelenţă, al tatălui său Osiris, taurul doborît fiind aici Seth.
 44. Utjentiu sînt, poate, danaii, în ţara cărora se găsea valea Nemeea, unde se spune că Hercule a ucis faimosul leu. În acest caz, legenda dobîndeşte o vechime considerabilă.
 45. Marele Cerc este ceea ce rămîne din Oceanul primordial, împins la marginea lumii create. Astfel, întregul univers îi aparţine faraonului care, şoim plutind în văzduh, cuprinde cu privirea imensitatea domeniului său.
 46. El ia în mod firesc forma şacalului, animal temut de Fugarii-nisipurilor din ținuturile limitrofe.
 47. Unirea lui Horus cu Seth (cei doi fraţi din legendă) în persoana faraonului constituie garanţia păcii în Egipt şi a echilibrului; prin urmare, nubienii nu vor mai avea prilejul de a se revolta.
 48. Numele de rege al Egiptului de Sus şi de Jos al lui Amenofis al III-lea (al patrulea nume sau *pr enume*).
 49. C.L., *Textes*, p. 66—67.
 50. *Urk*, V, 1328 (1.13)—1330 (1.5.).
 51. Egiptul de Sus şi de Jos.
 52. Stelele erau din aramă, ceea ce explică strălucirea lor mai slabă decît cea a soarelui de aur.
 53. A se vedea mai sus, p. 44.
 54. A se vedea mai jos, p. 127.
 55. A se vedea mai sus, p. 62.
 56. Abia în secolul al X-lea î.e.n. este atestată prezenţa caravanelor în Asia de sud-vest.

CAPITOLUL II

1. *Legrain*, in A.S.A.E., 1914, t. 14, p. 29—38.
2. Gaballa-Kitchen, in C.E., 1968, nr. 86, p. 259—263.
3. Cruz-Urbe, in J.N.E.S., 1978, nr. 37, p. 237—244.
4. Stela anului 400. Cf. Montet, in *Kêmi*, 1931—1933, vol. IV, p. 191—215.
5. Adică mereu reînnoită, ca și vegetația care renaște și înverzește primăvara.
6. KRI I, 1.
7. KRI I, 2.
8. A se vedea vol. II, *Regele-erou, Regele erou și universul*.
9. KRI I, 111 (1.4—8).
10. A. Zivie, in B.I.F.A.O., 1972, t. 72, p. 99—114.
11. A. Piankoff, in B.I.F.A.O., 1957, t. 56, p. 189—200.
12. C.L., *Textes*, p. 231.
13. *Povestea naufragiatului*.
14. A se vedea Sethe, in Z.A.S., 1931, vol. 66, p. 17; Cerny, in J.E.A., 1961, vol. 47, p. 150—152.
15. Anul egiptean era împărțit în trei anotimpuri avînd cîte patru luni fiecare: anotimpul *akhet* (al revărsărilor), între 19 iulie și 19 noiembrie; anotimpul *peret* (al încolțirii), între 19 noiembrie și 19 martie; anotimpul *șemu* (anotimpul secetei sau anotimpul de vară), între 19 martie și 19 iulie. Text citat: KRI I, 80 (1.10). (Stelă de la Jebel Silsileh). Anotimpul revărsărilor era prea important ca oamenii să fie luați de la muncile cîmpului și trimiși la război.
16. KRI I, 6—7 (Inscripție de la Karnak).
17. KRI I, 8 (1.8—12) (Karnak).
18. KRI I 12.
19. KRI I, 14, (1.5—6) (Karnak).
20. KRI I, 9, (1.6—8) (Karnak).
21. Creatorul universului.
22. KRI I, 10 (1.5—8) (Karnak).
23. Expresie pur formală, insistînd asupra întinderii cuceririi.
24. „A fi pe apa cuiva“ înseamnă, în vocabularul luntrașilor, a însoți, a urma; în sens politic: a-i fi cuiva fidel.
25. A se vedea p. 275, nota 5.
26. KRI I, 10—11 (Karnak).
27. Mi se pare că aceste texte nu sînt numai simple *legende* de basoreliefuri, ci că ele constituie foarte probabil elementul oral, rostit cu prilejul sărbătoririi victoriei.
28. Aluzia la scena, devenită clasică în repertoriul iconografic încă din vremea lui Narmer: regele ține de pînă un „mănunchi“ de prizonieri înghenunchiați și se pregătește să-i consacre lui Amon, înălțînd deasupra lor măciuca regală cu cap de fildeș.
29. KRI I, 11 (1.6—7) (Karnak).
30. KRI I, 41 (1.2.).

31. Adică: fi împiedică pe oameni să procreeze, pune capăt vieții.
32. KRI I, 18 (1.12—14).
33. Pezard, *Kadesh*, Paris, 1931, p. 19 și urm.
34. KRI I, 19 (1.16).
35. KRI I, 24 (1.2—5).
36. Vercoutter, in R.E., 1971, vol. 24, p. 201 și urm.
37. Către începutul lunii aprilie.
38. Aluzie posibilă la campania purtată împotriva cotropitorilor libieni.
39. KRI I, 102—103.
40. KRI I, 75—76.
41. A se vedea p. 89.
42. KRI, I, 98—99. A se vedea și Caminos, *The shrines and rock-inscriptions of Ibrim*, London, 1986, p. 83—90.
43. Labib Habachi, in B.I.F.A.O., 1973. t. 73, p. 113—125.
44. A se vedea mai jos, p. 162.
45. A se vedea mai sus, p. 52—56 și p. 59
46. Zeul nu își „întoarce” fața spre sud, deoarece această regiune e considerată de către egipteni drept prelungirea firească, deci politică, a țării lor. Acesta este un mijloc *verbal* spre a asigura mai bine dominația egipteană asupra teritoriilor africane.
47. Este redevabil momentul dispariției soarelui, dătător de lumină și viață.
48. KRI I, 26—27.
49. A se vedea mai sus, p. 57.
50. Aceste reutilizări ale părților unor monumente de către succesorii suveranilor care le-au construit sînt frecvente în Egipt, mai cu seamă în perioadele de penurie, cînd se construia cu mijloace mai reduse.
51. Labib Habachi, in R.E., 1969, vol. 21, p. 27—47.
52. KRI II, 664 (1.7—8).
53. KRI II, 665 (1.9—10).
54. KRI II, 666 (1.4—5).
55. KRI II, 666 (1.11—12).
56. KRI II, 666 (1.16).
57. Porter-Moss, t. VI, p. 25.
58. KRI II, 327 (ultimul rînd)—328 (1.1—7).
59. KRI II, 641 (1.15—16).
60. Nume dat de egipteni Oceanului primordial, care acoperea haosul lumii necreate.
61. Lumea inferioară era constituită pentru egipteni tot de un cer, analog aceluia care se vede deasupra pămîntului, dar inversat.
62. KRI II, 637 (1.9—14).
63. Porter-Moss, t. II, p. 21.
64. KRI II, 356 (1.3—6).
65. A se vedea mai sus, p. 100.
66. „A face să înverzească iarăși”, adică a reinnoi mereu, ca și vegetația.
67. Egiptul, devenit roditor grație mîlului negru, și deșerturile scînteind în soare.

68. Text sculptat în templul nubian de la Bet el Wali, prima sală, peretele nordic — KRI II, 197 (1.11—13).
69. Gardiner, în RAD, vol. XII, p. 30—32.
70. *Contra Apionem*, I, 97 — Waddell, *Manetho*, London-Cambridge, 1948, p. 102—103.
71. KRI II, 19 (1.13—16).
72. Prima capitală a nomei tebane, reședința zeului solar și războinic Montu, patronul dinastiei a XI-a egiptene.
73. Astrul și regele, care se confundă.
74. Suteh și Astarte sînt zei asiatici, zeu războinic și zeiță-mamă, de asemeni războinică. Uadjit, patroana orașului Buto, în Deltă, este zeița tutelară a regatului preistoric al Egiptului de Jos, protectoare a monarhiei.
75. Text din papirusul Anastasi II. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, p. 12—13.
76. Imaginea păcii și a prosperității. Existența unui templu al lui Hator este atestată între Tanis și Bubastiș. Text din papirusul Anastasi III. Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, p. 21—23. A se vedea și Gardiner, în J.E.A., 1918, vol. V, p. 179—200.
77. Cf. Kitchen, *Pharaoh triumphant*, p. 122.
78. KRI II, 269—270.
79. KRI II, 344—345.
80. Zeu asiatic, adorat îndeosebi prin părțile Libanului.
81. C.L., *Textes*, p. 108—109.
82. Abydos (templul lui Ramses al II-lea) — Karnak (zidul exterior al mării săli hipostile și zidul exterior vestic al curții, între al nouălea și al zecelea pilon). Luxor (fața exterioară a primului pilon, zidul exterior vestic al primei curți, zidul exterior sudic al aceleiași curți a templului ridicat de Ramses al II-lea). Rameseum (fața interioară a primului pilon, zidul interior nordic al celei de a doua curți). Abu-Simbel (peretele dinspre nord al primei săli).
83. Papirusurile Šallier III și Chester Beatty IV. Templele de la Abydos, Karnak, Luxor, Rameseum (al doilea pilon).
84. Zeul asiatic al furtunii.
85. Rameseum-ul, templul funerar al lui Ramses al II-lea, pe malul stîng teban.
86. Despre uraeus, fiica lui Re, a se vedea mai sus, p. 276. nota 36.
87. Zeiță-leoaică, războinică, din Egipt.
88. C.L., *Textes*, p. 108—119.
89. L. A. Kitchen, în J.E.A., 1964, vol. 50, p. 47—70.
90. KRI II, 151 (1.8—12). Această stelă este păstrată în prezent la Muzeul Universității Pennsylvania.
91. KRI II, 164 (1.6—9).
92. A se vedea mai sus, p. 101.
93. A se vedea vol. II, *Regele-erou, Regele crou și universul*.

94. C.L., *Textes*, p. 84—89.
95. Orașul de unde era originară familia regală hitită.
96. E. Edel, in Z.A., 1949, vol. 49, p. 195—212.
97. A. Goetze, in J.C.S., 1947, vol. 1, p. 244.
98. Meissner, in Z.D.M.G., 1918, vol. 72, p. 61.
99. E. Edel, in J.K.F., 1953, vol. 2, p. 264—265.
100. KRI II, 247—255 și 257. Pentru ultimele rînduri din text, a fost utilizată versiunea abreviată, mult mai bine conservată.
101. KRI II, 274—275.
102. După Kitchen, *Pharaoh triumphant*, p. 90.
103. KRI II, 283 (1.3—13).
104. A se vedea mai jos, p. 147.

CAPITOLUL III

1. KRI I, 99 (1.11).
2. KRI II, 404 (1.2—5). (Stela Pithom).
3. KRI II, 206 (1.14—16).
4. Joc de cuvinte legat de numele zeului *imn*, omofon cu o rădăcină care înseamnă „a fi ascuns“.
5. Zandee, *De hymnen*, p. VI (1.21 și urm.)
6. Epitet uzual al lui Ptah.
7. KRI II, 265—266 (text de la Abu-Simbel)
8. KRI II, 271—272 (id.).
9. A se vedea mai sus, p. 42.
10. KRI II, 445 (1.11—14).
11. KRI II, 431 (1.4).
- 11 Bis. J. Leclant, in *Syria*, 1960, t. 37, p. 10—11.
- 12 și 12 bis. KRI I, 72—73. Despre Astarte în general, a se vedea J. Leclant, in *Lexikon*, I, p. 499—510.
13. G. Posener, in J.N.E.S., 1945, vol. IV, nr. 4, p. 240—242.
14. A se vedea în special stela anului 400. Montet, in *Kêmi*, supra nota 4, p. 194—210.
15. Leibovitch, in A.S.A.E., 1944, vol. 44, p. 163—172.
16. *Ibid.*
17. A se vedea mai sus, p. 30.
18. KRI II, 353 (1.10).
19. J. J. Clere, in *Kêmi*, 1950, vol. 11, p. 24—26. Majoritatea acestor stele se află la Pelizaeus Museum din orașul Hildesheim. A se vedea și Labib Habachi, *Features of the deification of Ramesses II*. VIII + 58 p, fig., 8 pl.
- 19 bis. A se vedea mai jos, p. 208.
20. Actualul Kôm-el-Ahmar.
21. Materialul din care au fost fabricați coloșii așa-ziși „ai lui Memnon“.
22. KRI II, 361 (1.2—8). A se vedea și Hamada, in A.S.A.E., 1938, vol. 38, p. 217—230.
23. KRI I, 74 (1.11). (Assuan, stelă din anul 9).
24. KRI II, 434 (1.8). (Dedicația unei coloane găsite la Tanis).

25. KRI II, 583 (1.6—7). (Karnak, dedicație pe zidul de incintă).
26. A se vedea mai sus, p. 147.
27. Zeu al pământului.
28. Horsekhyat, foarte puțin cunoscută, este o divinitate a fertilității.
29. KRI II, 266 (1.12)—269 (1.9). (Text de la Abu Simbel).
30. KRI II, 617—621.
31. G. Jondet, *Les ports submergés de l'ancienne île de Pharos*, in *Mémoires de l'Institut d'Égypte*, 1916 vol. IX, p. 1—107.
32. A. Piankoff, in *A.S.A.E.*, 1949, vol. 49, p. 51.
33. *Iliada* IX, 381; *Odiseea* XIV, 257.
34. *Iliada* I, 423; XXIII, 206; *Odiseea* I, 23; IV, 84.
35. *Odiseea* IV, 125; 229—231.
36. *Odiseea* III, 300—305.
37. *Odiseea* IV, 125.
38. *Odiseea* XIV, 285.
39. KRI I, 56 (1.15)—66 (1.12) — Text B — Inscriptie din templu.
40. KRI I, 65 (1.7—9) (Text A).
41. KRI I, 68 (1.1—4) (Text B).
42. KRI I, 70 (1.3—4) (Text C).
43. KRI II, 353—357.
44. *Iliada* IX, 382—384.
45. Teba exista deja în haosul fără formă dinainte de creație.
46. Zandee, *De hymnen*, pl. I (1.13—16) și pl. II (1.10—11).
47. C.L., *Textes*, p. 254.
48. A se vedea mai sus, p. 106.
49. KRI II, 850 (1.8—12).
50. KRI II, 852 (1.16).
51. Goedicke, *Nofretari*, fig. 57 (și pl. pliată).
52. KRI II, 851 (1.11—12).
53. KRI II, 854 (1.5—7); Drioton, in *A.S.A.E.*, 1942, vol. 41, p. 29. Inscriptie sculptată pe o statuie reprezentând-o pe Isis-nefret, cu doi dintre fiii ei (Muzeul Luvru).
54. A se vedea mai jos, p. 215.
55. A se vedea mai sus, p. 109.
56. Preot de rang înalt, jucând un rol important în ritual (deschiderea gurii, funeralii), încă de la origine.
57. KRI II, 198 (1.14).
58. Loc unde erau înmormîntați taurii Apis, aproape de Memfis, numit *Serapeum* de către greci, în cinstea noului zeu Serapis.
59. Gomaa, *Chaemwese*, p. 18.
60. *Ibid.* Prin aceste ultime două epitete, regele este strîns legat de tronul Egiptului.
61. Litt.: „stîlpul-maicii-sale“ (aluzie la Horus).

62. KRI II 878 (1.3—16) și 879 (1.1).
63. Mariette, *Serapeum*, III, p. 15—16.
64. Porter-Moss, III, p. 240 (*Addendum* la p. 66).
65. KRI II, 875 (1.16) și 876 (1.1).
66. KRI II, 874 (1.2—13).
67. Christophe, in A.S.A.E., 1951, vol. 51, p. 337 (inscripție de la Tanis).
68. A se vedea mai sus, p. 58.
69. Ofranda lui Maat, prin care era ridicată către chipul unei divinități o statueta a zeiței Adevărului și Drepătății, era unul din actele importante ale ritualului.
70. Christophe, *op. cit.*, p. 346. Această inscripție a fost reprodusă pe stîlpul dorsal al unei statui care-l reprezenta pe Sesostris I așezat, găsită la Tanis.
71. Malinine-Vercoutter, *Catalogue des stèles du Serapeum*, p. 14.
72. KRI II, 906 (1.15—16).
73. Titlu decernat personajelor nobile și venerabile.
74. Ostracon Gardiner 28 = Gardiner, *Late Egyptian Miscellanies*, p. 37—38; Capart in C.E., 1942, vol. XVI, nr. 32, p. 192—193.
75. Aurul, materia din care sînt făcuți zeii, în primul rînd soarele, îl reprezintă pe faraon, fiul lui Re. Arama, materia din care sînt făcute stelele, cu o strălucire mai puțin intensă, îl reprezintă pe vizir, care, încă din timpul vieții, pare să participe la statutul divin al stăpînului său.
76. C.L., *Textes*, p. 182—183.
77. După textul *Învățăturilor* pentru Rehmire.
78. Thot, aflat în fruntea Ogdoadei divine care, după teologia hermopolitană, ar fi creat lumea.
79. Mare șarpe mitic care înconjoară, adeseori, lumea creată. Prezența lui îi acordă lui Seti stăpînirea universului.
80. KRI I, 293 (1.15—16).
81. KRI I, 297 (1.34).
82. KRI I, 299 (1.3—11).
83. S. Sauneron, in B.I.F.A.O., 1956, t. 55, p. 150.
84. KRI III, 15 (1.15).
85. Hamza, in A.S.A.E., 1930, vol. 30, p. 35; Habachi, in A.S.A.E., 1954, vol. 52, p. 489 și urm.
86. KRI III, 53 (1.14—15).
87. KRI III, 54 (1.12—15) și 55 (1.1). A se vedea și Mohamed Moursi, *Hohenpriester des Sonnengottes*, p. 68—72.
88. KRI III, 54 (1.1—6).
89. A se vedea mai sus, p. 153.
90. KRI III, 53 (1.4—6).
91. A. Badawi, in A.S.A.E., 1944, vol. 44, p. 181—206; Hamada, in A.S.A.E., 1935, vol. 35, p. 122—131.
92. KRI III, 164 (1.15—16).
93. Boeser, *Beschreibung Leiden*, vol. IV, pl. 26—29 și p. 7—8.

94. Numele necropolei memfite.
95. KRI III, 174 (1.1—2 și 15—16); 175 (1.13—15); 176 (1.11—13).
96. KRI I, 352 (1.10—12). (Titlurile principale au fost traduse).
97. KRI III, 140 și urm.
98. Mohamed Effendi Chaban, in A.S.A.E., 1961, vol. 2, p. 137—140.
99. Daressy, in A.S.A.E., 1918, vol. 18, p. 282—283.
100. KRI III, 143 (1.7—8).
101. C.L., *Textes*, p. 115.
102. H. Wall-Gordon, in M.D.A.I.K., 1958, vol. 16, p. 168—175.
103. KRI III, 498 (1.10—15).
104. Reisner, in J.E.A., 1920, vol. 6, p. 46—47 (și, pentru informații cu caracter mai general, p. 37—55); KRI III, 272—274.
105. KRI III, 68 (1.14—15).
106. A se vedea mai sus, p. 189.
107. Gauthier, in A.S.A.E., 1936, vol. 36, p. 49—71.
108. KRI III, 92—94.
109. Avem și alte exemple referitoare la cinstea făcută astfel copiilor provenind din familii prietene ale suveranului; acesta a fost, de pildă, cazul lui Ikhernofret, cancelar și organizator al misterelor de la Abydos, sub Sesostris al III-lea (a se vedea C.L., *Textes*, p. 173—175).
110. Barsanti-Gauthier, in A.S.A.E., 1911, vol. 11, p. 77—81.
111. Yoyotte, in B.S.F.E., 1951, vol. 6, p. 13—14.
112. L. Habachi, *Sixteen studies*, p. 122—125.
113. Derchain, *El Kab*, p. 65—70.
114. Nu posedăm o descriere amănunțită a sărbătorii Sed; aceasta era constituită, foarte probabil, din asamblarea de rituri diverse care au aparținut, la origine, unor cicluri liturgice diferite. Descrierea dată aici ia în considerare elementele esențiale ale ceremoniei, luate din diverse surse, fiecare dintre acestea descriind adeseori doar câteva aspecte ale sărbătorii. Este vorba de scenele sculptate din interiorul templului funerar al lui Niusere (dinastia a V-a), de la Abusir, cele din templul funerar al lui Seti I de la Abydos și cele din Palatul sărbătorilor regelui Osorkon al II-lea (dinastia a XXII-a), de la Bubastis. A se vedea Eric Uphill, in J.N.E.S.
115. A se vedea mai sus, p. 275, n. 5.
116. Edsmann, *Ignis diuinus*, Lund, 1949.
117. KRI II, 377 (1.14—15).
118. KRI II, 386 (1.1—3).
119. Pap. Harris, 49, 10—12.
120. KRI II, 384 (1.15) și 385 (1.1—11).
121. KRI II, 378 (1.3—14).

122. Stela regală: KRI II, 390 (1.12—13); Stela lui Khay; KRI II, 391 (1.14—16).
123. Un capitol le-a fost consacrat ramesizilor, regi-constructori,
124. Bastet e o zeiță-pisică, formă a lui Sekhmet, zeiță-leoaică (considerată a fi perechea lui Ptah, la Memfis).
125. KRI I, 42—43.
126. Numele nomei orașului Abydos.
127. Ofranda unei statuete a lui Maat era, așa cum am spus, unul din momentele importante ale ritua-lului zilnic. A se vedea mai sus, p. 184 și nota 69, și mai jos, p. 233.
128. Numele bărcii sacre a lui Osiris.
129. KRI I, 47 (1.2 și urm.) — 50 (1.1—2). A se vedea și F.L. Griffith, in J.E.A., 1927, vol. 13, p. 192—207.
130. KRI I, 58 (1.14—15).
131. Moret, *Rituel*, p. 69.
132. Ipostazele lui Amon-Re?
133. Moret, *Rituel*, p. 141—142.
134. A se vedea mai jos, p. 247—253.
135. Zeu, însuși patronul orașului Tinis.
136. Toate restituirile propuse în acest text, care a suferit o serie de mutilări (indicate între paranteze drepte), sînt preluate din Lefebvre, *Grands prêtres*, p. 119—122.
137. Cel mai înalt consiliu administrativ al imperiului, din care făceau parte, în primul rînd, șefii diferitelor *case*.
138. Trei acte de omagiu, care sînt acelea aduse de obicei unui zeu.
139. KRI III, 283—285.
140. Seti I.
141. Este vorba de templul de la Luxor.
142. Cel construit de Amenofis al III-lea, tot la Luxor.
143. C.L., *Textes*, p. 185—186.
144. Dunham, in J.E.A., 1935, vol. 21, p. 150—151.
145. KRI III, 200 (1.16)—201 (1.1).
146. Element înaripat al ființei (reprezentat sub forma unei păsări cu chip de om, și cu mîini în loc de gheare) care făcea legătura între necropolă și lumea celor vii.
147. KRI III, 333 (1.16) — 334 (1.1).
148. KRI III, 359 (1.15—16) — 360 (1.1—4).
149. L. Habachi, in R.E., 1969, vol. 21, p. 42 și urm.
150. A. H. Zayed, in R.E., 1964, vol. 16, p. 193—208.
151. KRI III, 366 (1.8—11).
152. J. Berlandini-Grenier, in B.I.F.A.O., 1984, t. 74, p. 1—19.
153. KRI I, 207 (1.3).
154. J. Leclant, in M.D.A.I.K., 1956, vol. 14, p. 131—145.
155. KRI II, 569—570.
156. A se vedea Gauthier, *Fêtes du dieu Min*.

157. În traducere literală: „care aparțin pietrei lapis-lazuli“.
158. KRI II, 574 (1.1—11).
159. Daressy, in A.S.A.E., 1927, vol. 27, p. 178—179.
160. După Kitchen, *Pharaoh triumphant*, p. 196—197.
161. A se vedea mai sus, p. 155.
162. KRI II, 361 (1.11—15) — 362 (1.1—9).
163. Cerny, in A.S.A.E., 1927, vol. 27, p. 183 și urm.
164. Bruyère, *Rapport de fouilles 1934—1935*, p. 15—16.
165. Curind va putea fi consultată lucrarea, încă inedită, a lui D. Valbelle despre muncitorii de la Deir-el-Medineh. A se vedea și Cerny: *A community of workmen at Thebes in the Ramesside period*, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale, 1973, VI + 383 p.
166. *Exodul* XII, 40.
167. Cazelles (Abatele H.), *Les Hébreux en Egypte*, Paris, Maison de la Bonne Presse, 1963.
168. *Exodul* II, 7—10.
169. *Faptele apostolilor*, VII, 22—23.
170. *Exodul* II, 11—14.
171. *Exodul* V, 1—5.
172. *Exodul* V, 15—18.
173. *Exodul* XVI, 2—3.
174. *Numeri* XI, 4—6.

CUPRINS

Cuvînt înainte al autoarei	5
Introducere	6
Partea întâi	
Istoria unui imperiu	
Capitolul I. DESTINUL IMPERIAL	
A. LA IZVOARELE IMPERIULUI	
Regatul liniștit	20
La începuturile regatului	20
<i>Regele-zeu</i>	<i>22</i>
<i>Heliopolis și cultul lui Re</i>	<i>24</i>
<i>Noile elemente ale puterii</i>	<i>27</i>
<i>Expediții și comerț</i>	<i>29</i>
<i>Piramide și obeliscuri</i>	<i>34</i>
Apărarea regatului	36
<i>Revoluția</i>	<i>36</i>
<i>Pentru întărirea puterii regale</i>	<i>38</i>
<i>Războaie peste hotare și primele așezări coloniale ..</i>	<i>40</i>
<i>Teba și Amon — Osiris la Abydos</i>	<i>42</i>
Prima etapă a cuceririlor depărtate: imperiul tutmosizilor	44
<i>Invaziile și frământările din Orientul Apropiat</i>	<i>44</i>
<i>Eliberarea de către regii tebani</i>	<i>45</i>
<i>Lumea nouă sau necesitatea imperiului</i>	<i>46</i>
<i>Cuceritorii</i>	<i>47</i>
<i>Cea dintîi ideologie imperială</i>	<i>52</i>
<i>Diplomație, tratate și intrigi internaționale</i>	<i>56</i>
<i>Domnia lui Horemheb sau preludiul epocii rameside</i>	<i>63</i>

B. ECHILIBRULL FRAGIL AL LUMII ÎN SECOLUL AL XIV-LEA Î.E.N.	
Puternica monarhie hitită	64
Ascensiunea puterii asiriene și instaurarea hege- moniei asupra Babilonului	66
Popoarele aheene și destinul Troiei	67
Drumurile Semilunii Rodnice și marile piețe mon- diale: din Mesopotamia pînă în Fenicia	71

Capitolul II. RĂZBOAIE ȘI EPOPEI

A. RAMESIZII LA PUTERE — RAMSES I	
Originea	74
Familia lui Ramses	75
Ramses I și zeii	76
„Orientarea spre nord“	78
Tată și fiu sau coregența	78

B. OȘTIREA-IZBÎNZILOR

Carieră militară și legiuni străine	81
Infanteria și carele	82
„Corăbiile-regelui“	84
„Personajul“ ostașului	86
<i>Pedestrașul</i>	86
<i>Marinarul</i>	87

C. SETI I RESTAUREAZĂ IMPERIUL

Luptele și victoriile din Asia	89
Noi primejdii dinspre Apus	95
O revoltă în Nubia	96
Imperiul regăsit	98
Prințul moștenitor Ramses	103
<i>Fiu divin</i>	103
<i>Coregent</i>	105

D. RAMSES AL II-LEA CEL MARE

Îndatoriri de pietate filială	111
Pentru o capitală a imperiului	112
Vremea eroilor. Epopeea Kadeșului	115
Duelul egipteano-hitit	125
Tratat de pace și alianțe matrimoniale	129
<i>Antanta cordială</i>	129
<i>Căsătoria din primăvară</i>	134
<i>O nouă căsătorie hitită</i>	141

Capitolul III. IMPERIUL RAMESIZILOR ȘI „PAX AEGYPTIACA“

A. GÎNDIREA IMPERIULUI

La capătul pămîntului	144
Pentru o spiritualitate universală	145

B. PAX AEGYPTIACA

Bogăție și belșug	156
<i>Tributuri de supunere sau de prietenie</i>	158
<i>Neguțatori și călători</i>	159
<i>Minele de aur</i>	161
Marile orașe și curtea ramesizilor	166
<i>Cele trei „regine”</i>	166
<i>Palate, vile și grădini</i>	168
Familia regală	170
<i>Soțiile</i>	171
<i>Haremul și concubinele</i>	176
<i>O descendență numeroasă</i>	177
Dregătorii regelui	185
<i>Vizirii la putere</i>	185
<i>Primarii</i>	194
.....și alți mari demnitari	197
<i>Militarii</i>	197
<i>Africanii</i>	202
Festivități regale — Jubilee	210
Templele, clerul și sărbătorile sacre	217
<i>Templele — Structură și filosofie</i>	217
<i>Preoții și riturile</i>	227
<i>Personalul templului</i>	227
<i>Marii pontifi și alți preoți</i>	235
<i>Desfășurarea ceremonialului sacru</i>	231
Sărbătorile sacre	247
Un sat de lângă Nil	260

C. FORȚELE INTERNE ȘI CELE DINTÂI AMENINȚĂRI

Note	274
-------------------	-----

Redactor: GHEORGHE BALA
Tehnoredactor: DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar: iulie 1987
Apărut 1987. Coli de tipar 12,17

Împreună cu Poligrafic, 13 Decembrie 1987
Str. Grigore Al. Alexandru nr. 59-67
București, Republica Socialistă România



Redactor : GHEORGHE BALA
Tehnoredactor : DOINA ELENA PODARU

Bun de tipar : iulie 1987
Apărut 1987. Coli de tipar 12,17.

Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918”
Str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
București. Republica Socialistă România.



civilizația egiptului antic

De la distanță, arta egipteană pare neschimbată și mereu asemănătoare cu ea însăși. De aproape, ea oferă, ca la toate celelalte popoare, spectacolul unor evoluții uriașe, al progresului pe drumul libertății expresiei, al căutărilor pe drumul hieratismului impus. Egiptul este atât de îndepărtat de noi încât ne apare în întregime în același plan. Uităm că există cincisprezece sau douăzeci de secole între **Scribul așezat** și marea epocă clasică, douăzeci și cinci sau treizeci de secole, cincizeci poate — de două ori timpul care ne separă de Pericle și de Fidias — între Piramide și școala saită, ultima manifestare vie a idealului egiptean.

ÉLIE FAURE